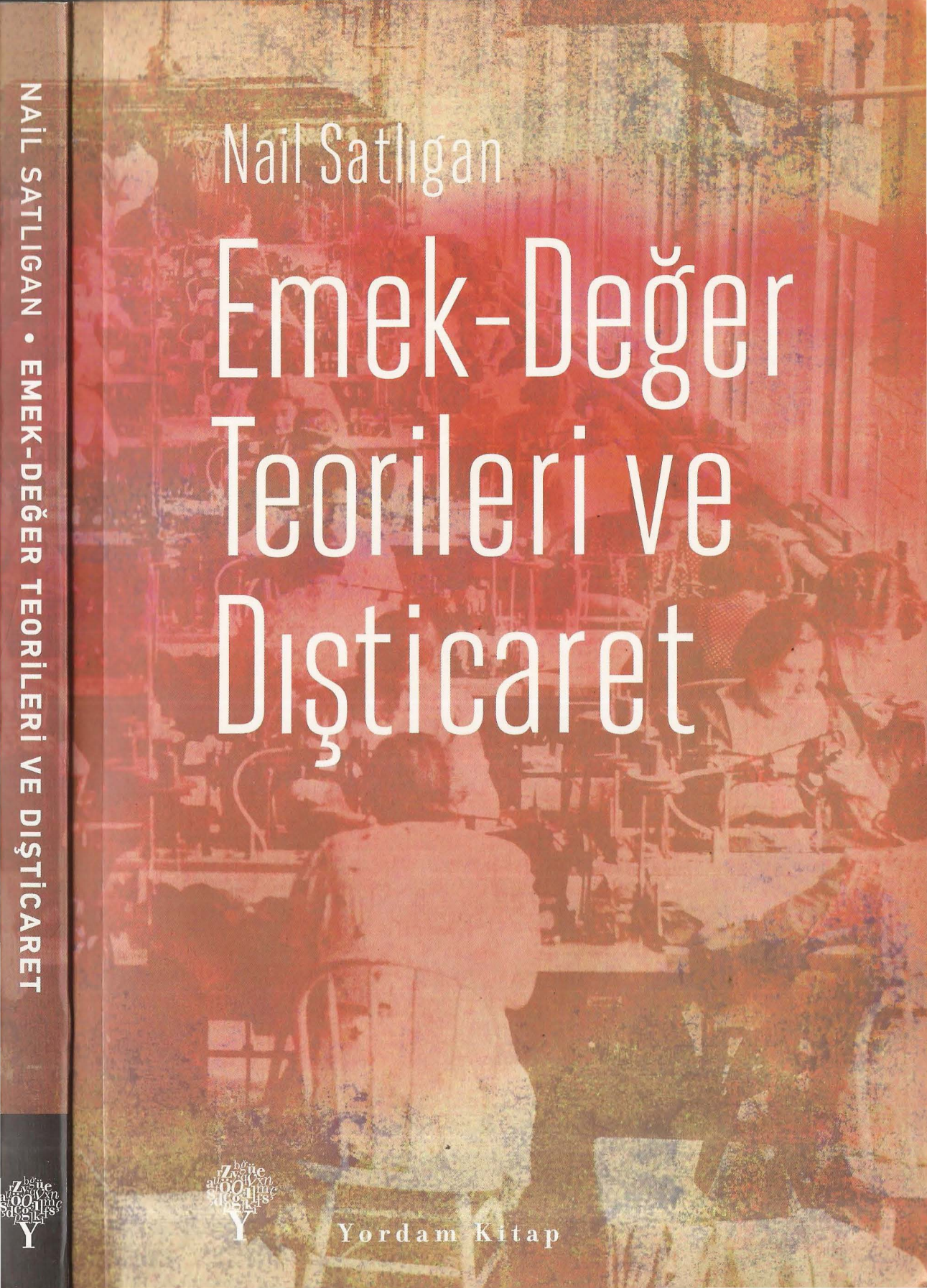

NAİL SATLIGAN • EMEK-DEĞER TEORİLERİ VE DIŞTİCARET

Nail Satlıgan

(28 Haziran 1950, Harbin, Çin - 28 Nisan 2013, İstanbul)

Marksist iktisatçı ve çevirmen. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. Genç yaşından itibaren sosyalist harekete çeşitli düzeylerde katkıda bulundu. 1980'li yıllarda yayınlanan ve Türkiye solunda Marksizmin teorik sözcüsü olarak yaygın biçimde okunan *11. Tez* dergisinin (1985-1992) kurucularından ve yayın kurulu üyesi. Çoğulcu döneminde Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nin kurucusu ve üyesiydi (1996-2001). Ekonomi politiğin Marksist eleştirisinin Türkiye'deki önde gelen temsilcilerinden. Bilar İstanbul ve Özgür Üniversite'de uzun yıllar seminerler verdi.

2006'daki kuruluşundan itibaren Yordam Kitap'ın yayın faaliyetine danışman, editör ve çevirmen olarak katıldı.

Yordam Kitap'ın Almanca aslından bir çeviriyle yayımladığı *Kapital*'in I. cildinin ortak çevirmeni ve kavram editörü, II. cildinin kavram editörüdür.
Kapital'in İzinde (Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak'la birlikte, Yordam Kitap, 2012) ve *Dünya Kapitalizminin Krizi* (Sungur Savran ile birlikte, der., Alan Yayıncılık, 1987; 2. basım, Belge Yayınları, 2009) Satlıgan'ın yazar ve derleyen olarak katkıda bulunduğu eserlerdir.

Marx ve Engels'in ünlü yapıtı *Komünist Manifesto*'yu Almanca aslından bir çeviriyle Türkçeye kazandıran Nail Satlıgan'ın diğer kitap çevirileri ise şunlardır: *İhanete Uğrayan Devrim* (Lev Trotskiy, ortak çevirmen); *Marksist İktisat Teorisi* (Meghnad Desai); *Marx'ın Kapital'i* (Ben Fine - Alfredo Saad-Filho); *Marksist İktisat El Kitabı*.

Yordam Kitap: 230 • **Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret** • Nail Satlıgan
ISBN 978-605-9046-23-7 • *Düzeltme:* Cengiz Arın
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Kasım 2014 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret

Nail Satlıgan

All trade is foreign trade. The "foreignness" results from being trade and not from its international nature. *

J. I. Echeverria

* "Her ticaret dışticarettir. 'Dış' olma özelliği, onun uluslararası niteliğinin değil, ticaret olmasının sonucudur."

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ
Az Olsun, Öz Olsun / *Sungur Savran* 11

Giriş 25

BİRİNCİ BÖLÜM
Ricardo'nun Dışticaret Teorisi
Karşılaştırmalı Maliyetler Teoremi 33
1. Ricardo'nun Varsayımlarının Neoklasiklerce Yorumlanışı 35
2. Ricardo Modelinin Tarihi Arka Planı 39
3. Paranın Miktar Teorisi ve Hume'un Altın Akımları Mekanizması 40
4. Miktar Teorisinin Eleştirisi 42
5. Ricardo'nun Dışticaret Teorisinde Eşitsiz Mübadele 45

İKİNCİ BÖLÜM
Marx'ın Dışticaret Teorisi
Uluslararası Değer Teorisi 52
A. MARX'IN YÖNTEMİ 52
1. Ekonomi Politiğin Eleştirisi: Bitmemiş Bir Tasarı 54
2. Değer Yasasının Temeli: Ulusal Devlet 56
B. ULUSAL ÇERÇEVEDE DEĞER YASASI 58
1. Özel Emekten Toplumsal Emeğe, Somut Emekten Soyut Emeğe 58
2. "Düşüncel Bir Kestirim" Olarak Değer Büyüklüğü 61
3. Somut Emeğin Özgülükleri: Yoğunluk, Karmaşıklık, Üretkenlik 63
4. Değer Biçimi ile Fiyat Biçimi 65
a) Toplumsal Olarak Gerekli Emek: Birinci Belirlenim 65
b) Toplumsal Olarak Gerekli Emek: İkinci Belirlenim 66
5. Farklılaşan Üretkenlik Koşullarında Değer Büyüklüğü 67
a) Üretkenlik Koşullarında Artzamanlı Farklılaşma 67
b) Üretkenlik Koşullarında Eşzamanlı Farklılaşma 69
6. Kesimler Arasında Eşit, Kesimler İçinde Eşitsiz Kâr Hadleri 71

7. Kesimler Arasında ve Kesim İçinde Değer Aktarımı ... 72
8. Talebin Değer Büyüklüklerini Etkilemesi Üzerine ... 72
9. Emek Yoğunluğu Üzerine Arasöz ... 77
10. Üretim Fiyatları Üzerine ... 83

C. EK: DEĞER AKTARIMLARIYLA İLGİLİ SAYISAL BİR ÖRNEK ... 84

D. MARX' IN PARA TEORİSİ ... 90
1. Paranın İşlevleri ... 91
2. Bir Kez Daha İngiliz-Portekiz Ticareti ... 95
3. Uluslararası Para-Sermaye Hareketleri ... 97
4. Modern Para Teorileri ... 98
5. İngiltere-Portekiz Kumaş-Şarap Ticaretine İlişkin Kimi Somutlaştırmalar ... 100

E. DIŞTİCARET VE KAPİTALİZM ... 104
1. İç ve Dış Dinamikler ... 104
2. Sermaye Kavramı ve Dünya Pazarı ... 107
3. Kâr Haddi ve Dışticaret ... 111
4. Dünya Pazarı ve Kredi ... 112
5. Dünya Pazarı ve Değer Kategorileri ... 114

F. DÜNYA PAZARINDA DEĞER YASASININ TADİLLİ İŞLEYİŞ TARZI ... 116
1. Uluslararası Değerler Üzerinden Mübadelede Eşitsiz Emek Mübadelesi ... 119
2. Uluslararası Değer İfadelerinin Parasallaştırılması ... 121
3. Ürün-Değerin Dağılım Koşulları ve Sermayenin Değerlenmesi ... 124
4. Emek Üretkenliği, Sermaye Bileşimi ve Ücret Düzeyinin Karşılıklı Etkileri ... 126
5. Uluslararası Meta-Sermaye Hareketleri ve Dünya İşbölümü ... 132

G. MARX'TAN SONRA RICARDO ... 138
1. Sermaye ve Kâr Teorilerindeki Farklılıklar ... 138
2. Değer ve Fiyat Teorisiyle İlgili Farklılıklar ... 142
3. Dışticaretin Yeniden Bölüşüm İşlevi: Özet ve Şematik Bir Sergileme ... 146

H. İNGİLTERE-PORTEKİZ TİCARETİNE İLİŞKİN SAYISAL BİR ÖRNEK ... 148

EK: MARKSİST BİR DÖVİZ KURLARI TEORİSİ Mİ? ... 151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Üretken Sermaye Hareketleri ve Çağdaş Eşitsiz Mübadele Kuramcıları: Emmanuel, Amin, Mandel 155

A. EMMANUEL 157

1. Eşitsiz Mübadele Modelleri 158

2. Emmanuel'in Kalkınma Teorisi 162

3. Bettelheim-Emmanuel Tartışması 163

4. Özgül Olan ve Olmayan Mallar Sorunu 164

5. Emmanuel Paradoksu 166

B. KAPSAMLI BİR EŞİTSİZ MÜBADELE MODELİNE DOĞRU 169

1. Özgül Mallar + Farklı Artıkdeğer Hadleri 169

2. Özgül Olmayan Mallar + Farklı Artıkdeğer Hadleri 171

3. "Dar Anlamda" Eşitsiz Mübadele Var mı? 175

C. AMIN'İN TADİLİ 176

D. MANDEL 178

Sonuç 186

Kaynakça 189

İsim Dizini 194

Kavram Dizini 196

ÖNSÖZ

Az Olsun, Öz Olsun

Sungur Savran

Kaleme alınışından 32, yazarının aramızdan ayrılışından yaklaşık bir buçuk yıl sonra, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret* nihayet kitap biçimi altında geniş okuyucu kitlelerine açılıyor.[1] Nail Satlıgan bu çalışmayı doktora tezi olarak hazırlamış ve aynı zamanda asistan olarak görevli olduğu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde 1982 yılı içinde savunmuştu. Tezini yayınlamayı hiç düşünmedi. Yalnızca belirli bölümlerini elden geçirerek ve makale formatına sokarak yayınladı.[2] Şimdi bu esaslı çalışma bütünlüğü içinde iktisatla, özel olarak da ekonomi politiğin Marksist eleştirisiyle ilgilenenler için erişilebilir hale geliyor. Aynı zamanda, Türkiye topraklarından dünya çapında Marksist literatüre yapılmış bir katkı da böylece üniversite kütüphanelerinin raflarında tozlanmaktan kurtulup genç kuşakların üzerine yeni katkılar bina edebilecekleri bir ortak miras haline geliyor. Böylelikle Nail Satlıgan'ın anısına gösterilebilecek saygının en güzel biçimlerinden biri gerçekleşmiş oluyor: onu gelecek kuşaklarla buluşturmak.

Bunu olanaklı kılan Yordam Kitap'a teşekkürlerimizi ileterek başlayalım. Nail Satlıgan'ın hayatının son yıllarında çevirmenlik, editörlük, danışmanlık ve başka türden faaliyetler yoluyla katkıda bulunduğu Yordam Kitap, çok uyumlu ve verimli bir işbirliği içinde birlikte çalıştığı Satlıgan'ın ölümünden sonra ona duyduğu şükranı yorulmaz bir çaba ile ortaya koydu. Bu kitabın yayınlanması Yordam Kitap'ın bu yolda yaptıklarının sadece bir boyutu.

1 Nail Satlıgan, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1982.

2 Bkz. Nail Satlıgan, "Değer Büyüklüklerinin Belirlenmesi Üzerine Filolojik Bir Deneme" ve "Üretken Sermaye Hareketleri ve Çağdaş Eşitsiz Mübadele Kuramcıları: Emmanuel, Amin, Mandel". Her iki makale de şu kaynakta okunabilir: Nail Satlıgan/Sungur Savran/E. Ahmet Tonak, *Kapital'in İzinde*, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

Birazdan üzerinde duracağımız gibi, Nail Satlıgan sadece bu eserde ele aldığı Marksist değer teorisi üzerinde odaklanmış biri değildi. Çok yönlü bir hayatı ve çok boyutlu bir düşünsel faaliyeti vardı. Bir yazar olarak da, en yüksek soyutlama düzeyindeki teorik tartışmalardan en güncel somut politik konularda müdahalelere kadar çeşitli alanlarda kalem oynatmıştı 63 yıllık hayatı boyunca. Araştırmalarının, faaliyetlerinin ve düşüncesinin bu çeşitliliğini Türkiye'nin genç aydın kuşağına aktarmak da bir görev olarak önümüzde duruyor. Yordam Kitap'ın, Nail Satlıgan'ın doktora tezinden oluşan bu kitaptan sonra onun düşüncesinin bütün zenginliğiyle temsil edecek bir çeşitlilik içinde birtakım yazılarını bir araya toplayan bir seçkiyi yayınlamayı programına almış olması da bu yüzden çok sevindirici.

Ne var ki, bu kitabın genç kuşaklara sunulmasında paha biçilmez bir katkıda bulunan birinin daha adını anmak gerekir. 1982 yılında savunulan ve hiçbir zaman yayınlanmamış bir doktora tezi, tek bir maddi biçim altında var olabilir: daktilo edilmiş birkaç nüsha. 1982 bilgisayarın ancak bütün bir odayı kaplayan bir lenduha olarak var olduğu dijital öncesi bir çağın parçasıydı. Bugün eski çalışmaları yayınlamak demek, onları önce dijital formata aktarmak, ancak ondan sonra sayfa düzenine koymak ve basmak demek. Bu yolda en önemli anlardan biri, dijitalleşme esnasında ortaya çıkabilecek yanlışları gidererek metne eski bütünlüğünü iade etmek oluyor. Bu işi, Nail Satlıgan'ın efsanevi titizliğiyle yarışır bir tarzda kılı kırk yarar bir incelikle yerine getiren ve böylece kendisinin de çok yakın bir dostu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden çalışma arkadaşı ve *11. Tez* dergisinden Yayın Kurulu yoldaşı olduğu Nail Satlıgan'ın katkısını gelecek kuşaklara aktarmakta önemli bir görevi yerine getirmiş olan Cengiz Arın'a ne kadar teşekkür etsek azdır. Cengiz Arın, *11. Tez*'de kanıtlamış olduğu genel editörlük kapasitesini burada da "konuşturmuştur"!

Bu önsözde genç kuşaklara bu önemli çalışmanın yazarını bir nebze de olsa tanıtmak sanırım yerine getirilebilecek en önemli görev. Bunun yanı sıra, çalışmayı, içinde yazıldığı entelektüel ortama yerleştirmek ve ekonomi politiğin Marksist eleştirisine nasıl bir katkı yaptığına değinmek esas amaçlarımız olacak.

Marksizmle Yaşanmış Bir Hayat

Nail Satlıgan dünyaya sıra dışı bir ailenin çocuğu olarak gelmiş biri. Kazan Tatarı bir baba ile ailesi Çin'de yaşamakta olan bir Rus annenin, önce 1917 Rus devriminin, sonra da 1949 Çin devriminin kanı ve ateşin-

den uzaklaşarak Türkiye'ye gelmesiyle kurulan bir hayatın içinde büyümüş. Nail, Çin'in Harbin şehrinde 1950'de doğmuş, ama çok küçük yaşında kendini İstanbul'da bulmuş. İki devrimden uzaklaşmayı tercih eden bu aile aslında hiç de sosyalizme uzak durmadı, en önemlisi yeni memleketlerine çok gelişkin bir kafa yapısına sahip bir devrimci sosyalist kazandırdı.

Nail Satlıgan çok erken yaşından itibaren sosyalist harekete katılmış, Marksizmle tanıştıktan sonra bütün hayatını ona vakfetmiş biriydi. 1950 doğumlu olduğu halde daha 1965'ten itibaren o dönemde öncü işçileri, bütün sosyalistleri, Kürt aydınlarını ve genel olarak gençliği çatısı altında toplayan Türkiye İşçi Partisi'ne ilişkin anıları ve öyküleri vardı. 19 yaşına geldiğinde ise sosyalist hareket içindeki ayrışmalarda yerini Maoist olarak belirlemiş, o genç yaşında *İşçi-Köylü* adlı kitle gazetesinin yayın kurulunda kendine yer açmıştı. Bu ilk politik angajmanı 12 Mart 1971 muhtırası ile başlayan askerî müdahale ve baskı döneminin ünlü Ziverbey Köşkü'nde işkence tehdidi altında sorgulanmasıyla ve üç yıl boyunca hapis yatmasıyla sonuçlanıyordu.

Hayatının ileriki aşamalarında her yaptığı politik bir karakter taşıyacaktı. Ama doğrudan örgütsel siyasi faaliyete katıldığı sadece ikinci bir dönem oldu: 1996-2001 yılları arasında, bugünkünden farklı olarak, çok çeşitli sosyalist akım ve geleneklerin hep birlikte kurduğu bir birleşik sosyalist parti karakteri taşıyan Özgürlük ve Dayanışma Partisi içinde yer aldı. Bu partinin içinde, Marksist kanadı oluşturan Sosyalist Emek İnisiyatifi'nin (SEİ) sözcülerinden biri idi. Ayrıca SEİ içinde kendini devrimci Marksist olarak anan grubun *Sınıf Bilinci* dergisinin de yayın kurulu üyesiydi. ÖDP 2000'li yılların başında parçalandıktan sonra Nail Satlıgan bir daha örgütlü yaşama dönmedi. Marksist aydının "partili" olması gerektiğini sık sık söylerdi, ama onun için "partililik" küçük sosyalist partileri kapsamıyordu, kitlelere erişebilen partilerden ibaretti.

Doğrudan örgütlü siyasi mücadeleye hayatının sadece iki kısa aşamasında katılmış olmakla birlikte, 1970'li yılların örtülü iç savaş döneminde de mücadeleden uzak kalmadı. Bu dönemde mücadeleye katkısı siyasi bir biçim alamadı. Çünkü 1960'lı yılların sonunda angaje olduğu Maoizmi, cezaevinden çıktıktan hemen sonra terk etti, ardından da Trotskiy'in çalışmalarını okuma temelinde Stalinizmle bağını kopardı. Bu aşamada bu yönelişe uygun bir siyasi oluşum, özellikle de yukarıda belirttiğimiz gibi kitlelerle bağı olan bir parti olmadığı için örgütsel siyasi bir faaliyete girmesi olanaksızdı. Ama mücadeleden uzak kalmadı, hatta belki de en tehlikeli biçimlerinden birine katıldı. Öğretim üyeleri ve asistanların üst üste faşist saldırılara uğ-

radığı, bazılarının bu saldırılarda hayatını yitirdiği bir dönemde, üniversitelerde çalışan ilerici, demokrat, sosyalist ve devrimci asistanları (öğretim görevlilerinin örgütü Tümöd ile yakın işbirliği içinde) örgütleyen Tümas'ta önce üye, sonra İstanbul Şubesi yöneticisi olarak 12 Eylül askerî darbesine kadar çaba gösterdi.

1960'lı ve 1980'li yıllarda siyasi, 1970'li yıllarda sendikal örgütsel faaliyet. Ama 2013'e kadar süren yaşam güzergâhında Nail Satlıgan ideolojik mücadele olarak anılabilecek alanda bütün hayatı boyunca faal oldu. 1980'li yıllarda hayatının belki de en önemli kolektif çalışmasını *11. Tez* adını taşıyan derginin kurucularından biri ve isim babası olarak üstlendi. Türkiye'nin Marksist solu, 12 Eylül 1980 askerî darbesinin taarruzu altında zorunlu olarak geri çekilmişken, daha sonra sol liberalizm olarak anılacak, solun çok geniş kesimleri üzerinde hâkimiyet kuracak olan "sivil toplumculuğa" karşı, Kemalizm ve Stalinizmle de arasına kalın bir çizgi çekerek Marksist bir zeminde teorik-ideolojik bir mücadeleye giren bu dergi, yayınlandığı 1985-1992 yılları arasında Türkiye solunun, cezaevlerindeki kadrolar da dâhil, neredeyse bütün akımları ve aydınları tarafından dikkatle izlenen bir yayın olarak tarihte yerini alacaktı.

Yine 1980'li yıllarda YÖK'ün baskısı üniversitelerin üzerine kâbus gibi çökmüşken ve Sıkıyönetim 1402 sayılı yasanın bir hükmünden yararlanarak sosyalist öğretim elemanlarının görevlerine saman kâğıda yazılmış bir cümleyle "görülen gerek üzerine" son verirken, Türkiye'nin üç büyük kentinde sol ve Marksist düşüncenin sığınağı gibi işlev gören Bilar'ın İstanbul şubesinde de aynı ideolojik-teorik mücadeleyi seminerler aracılığıyla veriyordu. (Nail Satlıgan, 1983 yılında, çalıştığı İktisat Fakültesi'nde görevli olan üç Marksist öğretim üyesinin aynı yöntemle uzaklaştırılmasını protesto ederek görevinden istifa etmiş, ama yıllar sonra atmosferin değişmesiyle birlikte yine aynı fakülteye öğretim görevlisi olarak dönmüştür.) İdeoloji ve teori alanında verilen bu mücadele 1990'lı yıllarda (yukarıda siyasi bir bağlamda sözünü ettiğimiz) *Sınıf Bilinci* dergisinde yayın kurulu üyesi olarak devam edecekti. Benzer bir faaliyete Satlıgan 2000'li yıllarda birkaç yıl için *Devrimci Marksizm* dergisinin danışma kurulunda da katılacaktı.

Hayatının en önemli faaliyetlerinden birini de Marksist klasikleri ve çağdaş çalışmaları Türkçeye kazandırarak yaptı. Öldüğünde arkasında uzun bir Marksist çeviri eserler listesi bırakacaktı. Elbette bu listenin onur köşesinde Marksist külliyatın hâlâ en önemli eserleri sayılması gereken iki çalışma yer alır. Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin (geçmişte Mehmet

Selik tarafından yapılmış çevirinin Almanca aslından hareketle yetkinleştirilmesiyle gerçekleştirilen) çevirisi ve Marx ile Engels'in ortak çalışması *Komünist Manifesto*'nun yine Almanca aslından mükemmel bir çevirisi.[3] Bunları, 20. yüzyıl Marksist klasiklerinin en önemlilerinden biri olan Lev Trotskiy'in 1936 yılında Sovyetler Birliği'nin sosyoekonomik ve politik yapısını teorik olarak incelediği *İhanete Uğrayan Devrim*'inin kolektif çevirisinin redaksiyonu ve kapsamlı notlarının çevrilmesi izler.[4]

Nail Satlıgan'ın çevirmenlik ve editörlük faaliyeti aracılığıyla Türkiye soluna yaptığı katkı kolay kolay eşi görülebilecek bir şey değildir. Belki ondan daha fazla sayıda Marksist yapıtı Türkçeye çevirenler vardır. Ama çevirinin titizliği ve kavramların dakikliği bakımından pek az Marksizm çevirmeni Nail Satlıgan'ın düzeyine yaklaşabilir. Üç dili (ana dili olan Rusça, lisede öğrendiği Almanca, üniversitede öğrendiği İngilizce) mükemmel, birini (bursla bir yıl araştırma yaptığı İtalya'da öğrendiği İtalyanca) çok iyi, birini de (kendi çabasıyla sonradan öğrendiği Fransızca) okuduğunu anlayacak kadar bilen, Türkçeyi de (ana dili olmamasına rağmen) ender görülecek derecede iyi bilen ve kullanan bu çevirmen, bir başka dili de pek az insana kısmet olacak derecede iyi bilirdi: Marksizmin dili! Marx ve Marksizm çevirmenliğinin büyük başarısını bunlara borçluyuz.

Buna kısa bir örnek vermek iyi olur. Okuyucu böylece bizim Nail Satlıgan'ın 40 yıllık arkadaşı ve yoldaşı olarak abarttığımız zannına kapılmamış olur. *Kapital*'den farklı olarak, *Komünist Manifesto*'nun Türkçede daha çok sayıda ve oldukça iyi çevirileri zaten vardı. Nail Satlıgan'ın çevirisinin önemi çeviriyi kitabın orijinal dilinden, yani Almancasından yapmış olmasından ve teorik vukufu dolayısıyla her ince nüansı kavrayabilmesinden kaynaklanıyordu. *Manifesto*'nun üzerinde çok konuşulan bir pasajında köylülük, daha doğrusu kırsal hayat hakkında bir yorum yapar Marx ve Engels. Bu yorum, birçok dile "kırsal hayatın ahmaklığı" (en yaygın olarak bilinen dil İngilizcede "*the idiocy of rural life*") olarak çevrilmiştir. Bu ifade, *Manifesto*'nun yazarlarının köylülüğü küçümsediği, devrimci bir güç olarak görmedikleri yolunda yanlış bir yargının delillerinden biri olarak kullanılagelmiştir. Şimdi Marx ve Engels'in düşüncesinin çok önemli bir uzmanı olan August Nimtz'in son yıllarda Türkçeye çevrilmiş olan kitabından bu konuya değinen bir dipnotunun ilgili kısmını okuyalım:

3 Karl Marx, *Kapital*, cilt I, çev. Mehmet Selik/Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011 ve Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, birinci basım, 2008.

4 *İhanete Uğrayan Devrim*, İstanbul: Alef Yayınları, 2006.

> [Hal] Draper, *Manifesto*'daki sıkça alıntılanan "kır hayatının ahmaklığı" ibaresinin aslında bir yanlış çeviri olduğunu ikna edici bir şekilde savunur. (...) Buna göre, "kır hayatının gözlerden ırak yalıtılmışlığı" daha doğru bir çeviri olacaktır.[5]

Burada, Nimtz'in (kendisi de çok başarılı olan) çevirmeni duruyor, bir köşeli parantez açıyor ve bir "çevirenin notu" yerleştiriyor dipnotun içine:

> Yararlandığımız Nail Satlıgan çevirisinde bu ibare "kır hayatının yalıtılmışlığı" şeklindedir (*Manifesto*, s. 26).

Bunun derin anlamı umarım anlaşılıyordur. İngilizcede çok saygın yayınevlerinin bastığı *Komünist Manifesto* çevirilerinde Marx ve Engels'in bu ibaresi hâlâ "kırsal hayatın ahmaklığı" olarak geçiyor. Şu anda herkesin (oldukça yanlış bir şekilde) düşünsel hayatın Kâbesi gibi gördüğü Anglosakson dünyasının aydınları *Manifesto*'yu böyle öğreniyor. Bu yüzden (muhtemelen tarihin gördüğü en titiz Marksologlardan biri olan) Hal Draper bunun yanlış olduğunu kendi kitabında uzun uzun anlatmak zorunda kalıyor. Bir başka çok iyi uzman (Nimtz) bunu kitabında aktarıyor. Oysa Türkçede okuyucu 2008'den beri Marx ile Engels'in gerçek meramına uygun bir *Manifesto* okuyor! Neden? Çünkü çevirmen Nail Satlıgan'dır!

Nail Satlıgan'ın uluslararası düzeyde bir aydın olduğunu anlatmak için başka bir örneğe ihtiyaç var mı?

Nail Satlıgan hayatı boyunca evlenmemiştir. Elbette sevgi ilişkileri yaşadı, ama evlenmedi. Babasını erkenden yitirdikten sonra hep (bu satırlar yazılırken hâlâ hayatta olan) anasının evinde, kitaplarıyla, sözlükleriyle, son yıllarda internetiyle, kablolu ve uydu televizyonuyla baş başa yaşadı. Bunların hepsi, onun için Marksizmi öğrenmenin kaynaklarıydı. Öyle kuru, kitabi, düşüncelerde kalacak bir Marksizm değil. Hayatının (*Kapital* ve *Manifesto* çevirileri dışında) belki de en önemli müdahalesi olan dergiye bulduğu ad, onun Marksizmini anlatmak bakımından kilit önem taşır: *11. Tez*. Yani Marx'ın Feuerbach üzerine tezlerinin on birincisi. Düşünür Marx'ın en önemli mottolarından biri olan bu cümle, *11. Tez*'in kapağından sonra gelen ilk sayfasında hem Almanca aslı, hem de Türkçe çevirisiyle yer alırdı. Biz burada Türkçesiyle yetinelim: "Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde **yorumlamakla** yetindiler; oysa, asıl önemli olan dünyayı **değiştirmektir**." İşte bilinçli hayatının neredeyse tamamını böyle kavranan bir Marksizme adamış bir aydından söz ediyoruz.

---

5 August H. Nimtz, *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*, çev. Can Saday, İstanbul: Yordam Kitap, 2012, s. 98n.

Nail Satlıgan'ın hayatı boyunca evlenmediğini söylemek belki de yanlıştır. O Marksizmle evlenmişti. 28 Nisan 2013'te hayata gözlerini yumana kadar da o büyük aşkına sadık kaldı.

Marksizmin savunulması ve geliştirilmesi

Buraya kadar her şeyi konuştuk ama Nail Satlıgan'ın teorisyenliğini konuşmadık. Çünkü elinizde tuttuğunuz kitap onun teorisyenliğinin doruğudur ve bu konuda okuyucuya bu çalışmanın derinliğini kendi gözüyle ve aklıyla görmeyi ve yaşamayı önermekten daha iyi bir şey yoktur yapılacak. Ama yine de birkaç genel söz söyleyelim.

Nail Satlıgan, 1974 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne asistan olarak katıldığında yaralı geldi. Gencecik yaşında bir işkence yuvasında tutsak kalmanın ve üç yıllık hapsin acı tadı vardı damağında. Bizim de asistan olarak görev yapmakta olduğumuz (o zamanki adıyla) kürsü, neredeyse bütünüyle Marksizme sempati duyan insanlardan oluşuyordu. Dolayısıyla, düzenin Marksistlere o çağda reva gördüğü baskıdan bir ölçüde herkes payını almıştı. Ama Nail'in durumu biraz farklıydı. O, teoriye olan inancı ve ideolojik tartışmaya verdiği öneme rağmen, pratiğin kamçısıyla gelmişti. Kürsünün bazı daha eski mensupları gibi teoriye kendi içine kapanmış, "şıklık" taşıyan, salt entelektüel bir araç olarak bakmıyordu. Marksist teori, yukarıda da belirttiğimiz gibi, dünyayı değiştirme faaliyetinin düşünsel zarfıydı onun için. Doktora tezi de, birazdan kısaca değineceğimiz gibi bu anlayışın somut bir ifadesiydi.

Nail Satlıgan'ın Marx ile Engels'in yapıtına hâkimiyeti Türkiye'de kolay kolay kendine eş tanımazdı. Ama bu hâkimiyet skolastik bir tekrarlamanın vesilesi olmadı. Nail Satlıgan, elinizde tutmakta olduğunuz kitabın malzemesini oluşturan doktora tezinden itibaren Marksist iktisat teorisinin hiç el atmamış olduğu alanlara doğru açıldı. Değerlerin ve fiyatların uluslararası alanda oluşumu dünya çapında Marksist teori açısından ilkel denebilecek bir düzeyde idi. Nail bu alandaki teorik yaklaşımı yaratıcı biçimde geliştirdi. Ama elbette kendinden önce bu alanda çalışmış belli başlı Marksist teorisyenlerin katkılarını katiyen görmezlikten gelmeden, buna karşılık hatalarını titizlikle ve acımasız bir dakiklikle ortaya koyarak. Elinizdeki kitabın Üçüncü Bölümü doğrudan doğruya bu çabaya hasredilmiştir.

Burada Ernest Mandel'den Samir Amin'e, Anwar Shaikh'ten birçok Alman teorisyenine birçok Marksist teorisyene değinilir. Ama ayrıcalıklı yeri 1960'lı yıllardan itibaren uluslararası ticareti "eşitsiz mübadele" başlığı altında inceleyen Arghiri Emmanuel'in tezlerinin değerlendirilmesi

alır.[6] Emmanuel'in önemi sadece uluslararası ticaretin Marksist emek değer teorisi temelinde derinlemesine incelenmesi konusunda çığır açıcı bir çalışma yapmış olmasından kaynaklanmaz. Bu çalışma, emperyalizm teorisini de köklü biçimde değiştirme iddiası taşır. Çünkü Emmanuel'in eşitsiz mübadele teorisi ileri üretim teknikleriyle çalışan gelişmiş emperyalist ekonomilerin işçi sınıfının da bir bütün olarak[7] emperyalist aşırı kârlardan pay aldığının kanıtlanmasına yöneliktir. Yani sosyalist siyasi pratik açısından doğrudan uzantıları vardır. Bir bakıma, Maoist ya da zaman zaman "Üçüncü Dünyacı" olarak ifade edilen ve temel çelişkinin sınıflar arasında olmaktan ziyade emperyalist ülkelerle emperyalizme bağımlı ülkeler arasında olduğunu iddia eden görüşlere bir iktisadi teorik temel sunmaktadır. Nail Satlıgan'ın elinizde tuttuğunuz kitabı, Emmanuel'in teorik çerçevesinin bütün bütüne yanlış olduğunu, Marksist emek değer teorisi temelinde savunulamayacağını ortaya koymaktadır.

Nail Satlıgan, Emmanuel'in eşitsiz mübadele için öne sürdüğü mekanizmanın yanlış olduğunu Marksist emek değer teorisinin uluslararası alana uygulanması konusunda kendi geliştirdiği görüşler temelinde kanıtlamaktadır. Ama buradan uluslararası alanda bir eşitsiz mübadele olmadığı sonucuna ulaşmaz. Tam tersine. Kendisi alternatif ve sağlam bir eşitsiz mübadele teorisi geliştirmeye yönelir. Bu modelin ayırıcı yanı şudur: Emmanuel, uluslar arasında eşitsiz mübadelenin temelini sektörler arası rekabet süreçlerinde arar. Hareket noktası, gelişmiş ülkelerin sermayenin organik bileşiminin daha yüksek olduğu teknolojik bakımdan daha ileri sektörlerde, emperyalizme bağımlı geri ülkelerin ise organik bileşimin daha düşük olduğu tarım ya da sanayi sektörlerinde uzmanlaştığı fikridir.[8]

---

6 Emmanuel'in başyapıtı olarak bilinen çalışması 1969'da yayınlanmış ve 1970'li yıllarda yaygın biçimde tartışılmıştır: *L'échange inégal: Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux*, Paris: François Maspero, 1969.

7 Burada bir ayrım yapmak önemlidir. Emperyalizmin gelişmiş ülkelerin işçi sınıfının üst katmanına verilen (emperyalist aşırı kârlardan dağıtılan) bir "rüşvet" ile bir işçi aristokrasisi yaratmış olduğu görüşü, bu kavramı Engels'ten devralan Lenin'e aittir. Ama sadece sınıfın üst katmanı, sınıfın bütünü değil. Daha da önemlisi, bu bir "rüşvet"tir. Dünya ekonomisinin işleyiş yapıları içinde içkin (mündemiç) değildir. Dağıtılması bir dizi siyasi ve sendikal mekanizmanın devreye girmesini gerekli kılar. Emmanuel'in teorisi ise "rüşvet"in dağıtımını siyasi alandan iktisadi alana kaydırarak sosyal demokrasinin ve sendika bürokrasisinin bütün tartışma açısından gereksiz ve temelsiz hale gelmesi sonucunu doğuracaktır. Oysa Lenin'in bütün argümanı, işçi sınıfının mücadelesinin önünü tıkayan bu asalak katman ve kadrolarla mücadeleyi temellendirmeye yöneliktir. Emmanuel'in argümanı ise bunları boşlar, çünkü emperyalist ülkelerde sınıf mücadelesinin temelini ortadan kaldırır.

8 Bugün, Emmanuel'in kitabının yayınlandığı 1969'dan bu yana geçen yaklaşık yarım yüzyılda uluslararası işbölümünde yaşanan kapsamlı değişimin Emmanuel'in bu varsayımı konusunda da derinden düşünmeyi gerekli kıldığı ortadadır. Ama tartışma bu değişimin yaşanmadığı bir durumda bile Emmanuel'in yaklaşımının çürük temellere yaslandığını gösterir. Dikkatli bir ba-

Genel bir kâr oranının oluşması yönündeki eğilim, dünya pazarı geliştikçe ve derinleştikçe uluslararası değerlerin oluşumuna da yayılacağından değerlerden üretim fiyatlarına dönüşüm dolayısıyla ortaya geri ülkelerin organik bileşimi düşük sektörlerinden emperyalist ülkelerin organik bileşimi yüksek sektörlerine doğru bir artık değer transferi çıkacaktır. Emmanuel, böylece, ulusal ekonomiler çapında eşitlerin mübadelesi temel kural iken, uluslararası ticarette eşitsiz mübadelenin yapısal olarak içkin olduğunu, bunun da uluslar arasında sömürünün başlıca mekanizması olduğunu kanıtladığı kanısındadır.

Nail Satlıgan, tartışmanın temelini başka bir yere kaydırmıştır. Emmanuel sektörler arası rekabet üzerinde odaklaşmışken, Nail Satlıgan sektör içi rekabeti tartışmanın merkezine yerleştirir. Esas eşitsiz mübadelenin her bir sektörün kendi içinde, yani aynı mal emperyalist ülkenin ve geri ülkenin her ikisinde de üretilirken değerinin ve üretim fiyatının belirlenmesi sürecinde geçekleştiğini ortaya koyar. Gelişmiş teknoloji ile çalışan emperyalist sermayelerin aynı malı, düşük teknoloji ile çalışan geri ülke sermayesinden daha düşük bir emek miktarıyla üretmesine rağmen, sonuçta mal için oluşan dünya fiyatının bu eşitsizliği sakladığını, bu sayede gelişmiş ülke kapitalistlerinin geri ülke kapitalistlerinin harekete geçirdiği canlı emek içinden bir miktarına uluslararası fiyatların oluşumu mekanizması içinde el koyduğunu gösterir. Nail Satlıgan, böylelikle, eşitsiz mübadelenin aslında emperyalist ülke kapitalistlerinin geri ülke kapitalistlerinin aleyhine zenginleştiğini, ama emperyalist ülkelerin işçi sınıfının bu mekanizmadan herhangi bir şekilde yararlanmadığını da göstermiş olur. Yani Emmanuel'in siyasi vargısından farklı olarak **temel çelişki hâlâ sınıf çelişkisidir**. Emperyalizmin getirdiği yeni çelişki bu sınıf çelişkisinin altyapısı üzerinde yükselir.[9] Kısacası, Nail Satlıgan'ın eşitsiz mübadele tartışmasına müdahalesi uluslararası Marksist literatüre ciddi bir katkıdır. Elinizdeki kitabın büyük önemi buradan geliyor.

---

kış, Nail Satlıgan'ın geliştirdiği eşitsiz mübadele teorisinin uluslararası işbölümünde yaşanan bu değişim karşısında çok daha dayanıklı olacağını fark edecektir.

9 Daha evvel galiba sözlü olarak yapmış olduğum bir özeleştiriyi burada dile getirmem yararlı olur. 1970'li yıllar, aşağıda da değineceğim gibi, Marksist değer teorisine ve daha genel olarak kapitalizmin bu teori temelinde kavranışına karşı bir taarruzun gündemde olduğu bir dönemdi. Emmanuel'in sınıftan ziyade uluslar arasında sömürü mekanizmalarını öne çıkaran teorisini de, onun kendi niyetinden bağımsız olarak bazıları bu yönde kullanmaya çalışıyordu. Sanırım 1975 ya da 1976 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde bir atölye çalışmasına sunduğum (yayınlanmamış) bir bildiride, Emmanuel'in teorisini çürütmeye çalışmıştım. O eleştirinin doğru olduğunu hâlâ düşünüyorum. Ama buradan uluslararası alanda eşitsiz mübadele yoktur tezine sıçramakta haksızdım. Nail Satlıgan'ın daha sonra doktora tezinde teşhis ettiği mekanizmayı, yani sektör içi rekabetten doğan eşitsiz mübadeleyi ihmal etmiş oluyordum.

Nail Satlıgan uluslararası dış ticaret teorisini Marksist temelde geliştirir ve eşitsiz mübadele tartışmasına ciddi bir katkı yaparken, aynı zamanda daha genel olarak Marksist değer teorisinin çeşitli boyutlarını da derinlemesine işliyordu. Bunlar arasında bir boyut mutlaka vurgulanması gereken önemdedir. Bilindiği gibi, Marx'ın *Kapital*'inin üçüncü cildi kendi hayat süresi içinde yayınlanmamıştır. Bu cildi (ikinci cildi de olduğu gibi) Engels yayına hazırlamıştır. Yani *Kapital* 3. cilt bitmemiş bir yapıt karakteri taşır. Burada, bir sektörde aynı mal için farklı üretim koşulları geçerli ise, gerek değerin nasıl belirleneceği, gerekse arz ve talebin karşılıklı ilişkisinin bu belirlenmeye etkisinin ne olduğu çok berrak değildir. İşte Nail Satlıgan bu çok zor alana el atarak, değer kategorilerini bir kuyumcu titizliğiyle incelemiş ve değer teorisinin bu düzeyde daha sağlam temellere yaslanmasına giden yolu açmıştır.

Şu ana kadar anlatılanlar, Nail Satlıgan'ın *Kapital*'in bitmemiş bir yapıt olduğunun derinlemesine bilincinde olduğunu, bazılarının sandığının aksine, Marx'ın teorilerini dogmatik biçimde tekrarlayıp durduğu fikrinin bütünüyle yanlış olduğunu göstermiş olmalıdır. O, Marx'ın tahlilini başka alanlarda da ileri taşımak gerektiğini biliyordu. Bu tür çabalarına bir başka örnek de "hayali sermaye" üzerine yaptığı çalışmadır.[10] Borsanın kapitalizmin bütünsel yapısında tuttuğu yeri günümüz kapitalizminin çelişkilerinden hareketle, ama teorik bir temellendirme ile bu kadar berrak biçimde ortaya koyan bir yazıya bu satırların yazarı bildiği dillerin hiçbirinde rastlamamıştır.

Yani Marksist teoriyi geliştirmeyi gayet iyi biliyordu. Ama gerektiği zaman savunmayı da! 1970'li yıllarda dünya çapında "Marksist iktisat" olarak anılan alan özel bir süreçten geçiyordu. Büyük İtalyan Marksisti Antonio Gramsci'nin gençlik arkadaşı ve en güvendiği dostu olan İtalyan iktisatçısı Piero Sraffa'nın 1960 yılında yayınlanmış kitabı *Malların Mallarla Üretimi*,[11] 60'lı yıllarda burjuva iktisat dünyasını sarstıktan sonra, 70'li yılların başından itibaren Marksizme bir eleştiri salvosunun temeli haline getiriliyordu. Bu, İktisat Fakültesi'nde, özellikle bizim birlikte görev yaptığımız kürsüde ve Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi iktisatçıları arasında derin bir etki bırakıyordu. Nail Satlıgan ile birlikte Sraffa teorisinin etkisi altında Marx'ın değer ve artık değer teorilerinin tasfiyesi-

10 Nail Satlıgan, "Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu", Nail Satlıgan/Sungur Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 2009. Bu değerli yazıya Yordam Kitap'ın üç yazarlı derlemesinde de yer verilmiştir.

11 *Malların Mallarla Üretimi. İktisat Kuramını Eleştiriye Açış*, çev. Ümit Şenesen, İstanbul: Yordam Kitap, 2009.

ne dönük olarak yürütülen çalışmalara karşı sistemli bir çaba geliştirdik. Elinizde tutmakta olduğunuz kitabın arka planında bu tür bir çabanın yattığı belirtilmeli.

Bu çaba, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret* çalışmasının ana konusu olan metaların değerinin, üretim fiyatının ve piyasa fiyatının uluslararası alanda belirlenmesi uğraşına paralel olarak kitabın çeşitli bölümlerinde ifadesini bulur. Özellikle, Marx'a eğilen 2. bölümünde daha da somut olarak B alt bölümünün 5-10 arası kesimlerinde sergilenen akıl yürütme, kitabın ana teması konusunda yazarın görüşlerini geliştirmesinin önemli bir uğrağı olmasının yanı sıra, Sraffacıların (yeni-Ricardocu olarak da bilinirler) farklı üretkenlik koşullarının varlığında Marx'a atfettikleri piyasa değeri ve piyasa fiyatı belirlenimini yerle bir eder.

Bu kesimlerden hareketle kendi başına önem taşıyan (ve ilk kez 1980'li yılların başlarında *Yapıt* dergisinde yayınlanan) bir makale kaleme alan Nail Satlıgan, bu yazıyı (E. Ahmet Tonak'ın da içinde yer aldığı) ortak çalışmamız *Kapital'in İzinde* başlıklı derlemede yeniden yayınlarken başına düştüğü notta şunu da belirtir: "Yazıda geliştirilen kavram ve tanımların o günlerin gözde tartışma konusu olan Sraffa iktisadı açısından da bazı vargıları söz konusuydu. Bunlara da, fazla derinleşmeden, geçerken değinmekle yetindik." Bu "geçerken değinme" o yazının sonunda Marksistlerin Sraffacı iktisada bütün dünya çapında verdiği cevabın belki de en derin gözlemlerinden ve en güzel edebi formülasyonlarından birini içerir:

> E. P. Thompson, Althusser'e yönelttiği coşkulu eleştiride onu "insan etkinliği"ni dışlamakla suçluyor. Bu eleştiri doğruysa, Althusserci Marksizmin iktisat alanındaki karşılığı, hiç kuşkusuz, metalar aracılığıyla metaların üretildiği, denklemler aracılığıyla denklemlerin türetildiği –tam bir "öznesi olmayan süreç"!– Sraffacılıktır. "Kapitalist üretim tarzına dayanan bir toplumda, toplumsal iş bölümündeki anarşi ile manüfaktürdeki –işyerindeki– iş bölümünün despotizmi"ni birbirine karıştırma, "insan etkinliği"nin umursanmamasından, insan-insan ilişkilerinin birbirine karşıt iki türü arasındaki can alıcı ayrımın boşlanmasından başka neyle açıklanabilir ki? Mübadeleye dayalı kapitalist ekonomide bireysel işletmesi içindeki bireysel sermayeciye "kör bir doğa yasası" gibi kendini dayatan emek-zaman hesabı, ve kronometreyle ölçtükleri dolaylı ve dolaysız emek girdileri, "evdeki hesaptır, çarşıya uymaz."[12]

Burada, ekonomi politiğin eleştirisinin ne demek olduğunu canlı biçimde görüyoruz: İnsanın iktisadi faaliyetini doğa ile ilişkisine indirgemekten kaçınan, insanlar arasında kurulan ilişkileri de tarihsel koşulları temelinde

12 Nail Satlıgan, ""Değer Büyüklüklerinin Belirlenmesi Üzerine Filolojik Bir Deneme", a .g. y., s. 182.

kavramaya çalışan bir teorik kavrayış. Nail Satlıgan'ın elinizdeki kitabı bu kavrayışın en derin örneklerinden birini sunuyor.

Nail Satlıgan'a yaşarken hep sitem etmiş olduğum bir konu oldu: Muazzam bir bilgi birikimine, ışıl ışıl parıldayan bir zekâya ve en ince nüansı aktarabilen bir kaleme sahip bir insanın, üstüne üstlük bir komünistin, çevresindeki dünyayı ve en başta genç kuşakları düşünsel açıdan beslemek bakımından bu kadar cimri davranmasının (bütün bu önsözün sonunda 40 yıllık dostumu ve yoldaşımı ilk adıyla anmama izin verilsin) Nail'in bizlere ve başkalarına yaptığı çok büyük bir haksızlık olduğunu anlatmaya çalıştım. Dinlemedi. Eskilerin kullandıkları kelimeyle söyleyecek olursam, Nail'in yazmadıkları benim içimde hâlâ ukde olarak kalmıştır.

Yine de bu önsözü bitirirken işe tersinden bakacağım. Aklında üç-beş düşünce kırıntısı olup da sabah akşam onları yazan, Batı'daki akıl hocalarından öğrendiklerini cilalayıp cilalayıp tekrar tekrar pazarlayan ve aklı sıra Marksizmi çürütmeye kalkışanlara belki de ders olur. Nail sadece gerçekten yeni olan fikirlerini yazdı. Onlar Nail'i Marx'ın, Engels'in ve diğer büyük Marksistlerin fikirlerini tekrarlıyor sandılar. Oysa o onların anlayabildiğinden çok daha orijinal şeyler söyledi. Çok sevdiği Lenin'in son yazılarından birine nazireyle bitirelim: Az yazdı, ama öz yazdı.

Nail Satlıgan

Emek-Değer Teorileri ve Dıştıcaret

Giriş

Bu çalışma bir iktisadi düşünce tarihi denemesidir. Ama bu niteliği, güncel güdülenimlerden yoksun olduğu anlamına kesinlikle gelmez. Kanımızca, günümüzün pratik ve teorik gelişmeleri karşısında, dışticaret teorisinin geçmişi, alabildiğine güncel bir ilginin odağı olmaya layıktır.

1970'lerin başından bu yana mesleki iktisat dünyasının eski dingin görüntüsünü bütünüyle yitirdiğine, neoklasiklerin Keynesci makro iktisadın kimi öğelerini özümleyerek kurdukları "büyük sentez"in hegemonyasının geniş ölçüde yıkıldığına tanık oluyoruz. Artık Anglosakson iktisatçılarının deyimiyle bir *mainstream*'den, bir anaırmaktan; bir de onun kıyısında köşesinde kalan, kimi zaman tam ters yönde akan anaforlardan söz edemeyiz. Onun yerine bir girdapla karşı karşıyayız: İçinde çok sayıda akımın kâh çekişerek, kâh bağlaşarak yüzdüğü tam bir gayya kuyusu. Her gün akademik iktisat topografyasının biraz daha çeşitlendiğini, yeni sınır çizgilerinin çekildiğini haber veren yeni çığır adlarının türetildiğini görüyoruz: 1970'lerin ortasındaki gibi neo(neö)klasikler-Sraffacılar-Marksistler biçimindeki üçlü ayırım artık yeterli değil. Yeni Keynescilerin, Keynes-sonrası iktisatçıların, evrimci iktisatçıların, yeni kurumcuların teoriler yelpazesinin neresine yerleştirileceği hararetli bir tartışma konusu. Öte yandan temel akımların kendileri de dallanıp budaklanıyor: Paul Davidson'ın akademik iktisat alanının güncel durumu için kurduğu "ekonomi politik" matrisi, (7 x 5 =) 35 kutudan oluşuyor.[1] Böylesine ayrıntılı bir tablonun bile ne denli yetersiz kaldığını, burada –üstelik Galbraith ile birlikte– tek bir sütun işgal eden Marksistler için Michel de Vroey'in dört kutuluk bir başka matris kurmasından anlıyoruz.[2] Bir zamanlar "neoklasik iktisat" genel başlığı altına konmalarında bir sakınca görülmeyen iktisatçılar arasında

1 "Post Keynesian Economics: Solving the Crisis in Economic Theory," *The Public Interest*, special ed. (1980), say. 154-55.

2 "On the Obsolescence of the Marxian Theory of Value: A Critical Review", *Capital and Class*. No.17 (Summer 1982), say. 42.

da, Keynes'in farklı yorumları –Keynes'in iktisadı karşısında Keynesgil iktisat–, paracılar, "akılcı bekleyişler" yaklaşımı vb. gibi yeni yeni altbölümler oluşmakta.

Teorik iktisadın içine girdiği bu hercümerçte iki temel gelişmenin belirleyici bir etkisi olduğu söylenebilir: Birinci olarak, yetmişli yıllara girilmesiyle birlikte, kapitalizm tarihinin belki de en uzun "saadet asrı"nın sona ermekte olduğunu gösteren belirtiler yoğunlaşmaya başlamıştı. Başta enflasyon içinde durgunluk olmak üzere, bir dizi görüngü, ne "neoklasik sentez"in bakış çerçevesine, Schumpeter'in deyimiyle "vision"ına uyuyor, ne de geleneksel tahlil teknikleriyle bunlarla yeterli ve doyurucu bir biçimde başa çıkılabiliyordu.

Gerçekliğin "pratik eleştiri"si, *mainstream*'in sularını bulandırdı; neoklasik iktisadın özgüvenini büyük ölçüde sarstı. Ama, hemen her zaman olduğu gibi, *coup de grâce* [kesin, öldürücü darbe] "teorinin eleştirisi"nden geldi. Bir yandan Cambridge'li (Büyük Britanya) iktisatçıların –o zamana kadar formel iktisat öğrenimi görenlerin dahi adını pek duymadıkları– Sraffa'nın "prelüd"ünün arkasını getirmeleri, öte yandan *Kapital*'in çağdaş dünya için de anlamlı olabileceği görüşünün yaygınlaşması, anaırmağın aynı yatak içinde akmaya devam etmesiyle suların durulmayacağını ortaya koydu. Konumların billurlaşması, bundan böyle, akarsuyun kollara ayrılmasını, teorik iktisat dünyasında tekçiliğin değil, çoğulculuğun hâkim olmasını gerektiriyordu.

1960'ların ve '70'lerin ilk tartışmaları, daha çok tarafların teorik yapılarının en soyut düzlemleri, "sert çekirdekler"i üzerinde yoğunlaşmıştı: değer ve bölüşüm teorileri gibi. Bu ilk muharebelerin sonuçları alındıktan sonra, güncel tartışmalarda iki belli başlı eğilim göze çarpıyor: Bir yandan teorik hesaplaşmalar, daha somut kavramsal düzeylere aktarılıyor; soyut teori alanında ulaşılmış sonuçların daha somut teorik alanlar, hatta iktisat siyasetleri açısından vargıları araştırılıyor, öte yandan, hemen her kamptan iktisatçılarda "nostaljik" bir eğilim, safların derlenip toparlanması sırasında teorinin geçmişinden güç alma eğilimi görünüyor. Keynes-sonrası iktisatçılar, neoklasik iktisat karşısındaki "yıkıcı" eleştirilerinde kazandıkları başarıları izleyen "yapıcı" çabalarında, Kalecki'ye, Ricardo'ya, hatta bir ölçüde Veblen'a, Marx'a... eğiliyorlar. Neoklasikler arasında da şaşırtıcı gelişmelere tanık oluyoruz: Kendilerine "Avusturyalı" sıfatını yakıştıran bir grup Amerikalı iktisatçı bağımsız bir hizip oluştururlarken, "supply-side" iktisatçıları iktisadi düşünce tarihindeki esin perilerini Smith'te, hatta Say'de buluyorlar.

Bu kısa kuşbakışı, dışticaret ile emek-değer teorisi arasındaki ilişkiyi inceleyen bir doktrin tarihi denemesinin aynı zamanda güncel olduğunu savunmamızı kolaylaştırmış olmalıdır. Önce "pratiğin eleştirisi" üzerinde duralım. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar, uluslararası ticaret ve sermaye akımlarında büyük bir artışın yaşandığı bir dönem oldu. *Kennedy Round görüşmeleri,* "serbest ticaret"in bir *ülkü* olmaktan çıkıp hükümetlerin politikalarına artan ölçüde yön göstermeye başlayan bir *ilke* haline gelmekte olduğunu ortaya koyuyordu. Ortalığı kaplayan liberal dışticaret politikası reçetelerinin hemen hepsi, örtük ya da belirtik olarak, neoklasik dışticaret teorisine dayanmaktaydı. Uluslararası iktisadi ilişkilerde yaşanan bu serbesti dönemi, neoklasik teorinin öndeyi gücünün sınanmasına da olanak verdi. Teoriye bakılırsa, serbest ticaretin, dünya çapındaki işbölümünün, uluslararası gelişme eşitsizliklerini azaltması, kalkınmanın nimetlerinden bütün ülkelerin daha büyük bir eşitlik içinde yararlanmasına yol açması beklenirdi. Sonuç bunun tam tersi olduğuna göre, başka alanlarda olduğu gibi, dışticarette de öğretiler tarihine yeniden eğilinmesi, anlamlı bir çaba sayılmalıdır.

Kuşkusuz, ampirik gözlemler, hiçbir zaman teorik uyuşmazlıkları tek başlarına çözemez. Söz gelimi, kimileri savaş sonrası döneme serbest ticaretin değil, bir tür "yeni merkantilizm"in damgasını vurmuş olduğunu ileri sürebilirler. Gerçi böyle bir savunmaya karşı, dışticaret teorisinin dışticaret politikası karşısındaki ikna gücünün sınırlığının gene teorinin kendisinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı haklı olarak sorulabilir, ama en iyisi "teorinin eleştirisi"ne kulak vermek olur.

Emek-değer kuramcısı Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük ilkesinin fayda-değer temeli üzerine kurulu neoklasik iktisadın bünyesine katılışı, Heckscher-Ohlin-Samuelson'ın "faktör donatımları" modelleri içerisinde olmuştur. Bütün bu modeller, sermaye faktörü için biricik bir ölçünün bulunabileceği kabulüne dayanır. Bir başka deyişle, sermaye mallarının türdeş olduğu varsayılmadıkça, sermayeyi, faktör donatımlarının bir parçası olarak tanımlamaya olanak yoktur. Neoklasik dışticaret teorisi, işte bu noktada, Sraffacıların teorik eleştirisinin menziline girer. Cambridge çığırının gösterdiği gibi sermaye mallarının ayrıcinsten olmaları halinde, bir dizi ağırlık kullanarak sermaye malları için bir indeks elde edilmesi gerekir ki, çeşitli türde sermaye mallarını "toplamak" mümkün olsun. Açıktır ki, sermaye mallarının üretilmesinde doğrudan ve dolaylı olarak harcanan emeğin ağırlık yerine kullanılması, sermayeyi bağımsız bir üretim faktörü olarak ele alan neoklasik paradigmanın dışına çıkılması anla-

mına gelir. Değişik türde sermaye mallarının derneşik hale getirilmesinde bu malların fiyatlarından yararlanmak da, bir çözüm yolu sağlamaz. Faktör donatımlarının ölçülmesinden hareketle dışticaret örüntüsünün öngörülmesini amaçlayan neoklasik teori içinde anlamlı olabilmesi için, türetilecek indeksin, faktör fiyatlarındaki değişmelerden etkilenmemesi gerekir. Aksi halde, karşılaştırmalı üstünlük, faktör donatımları, üretim teknolojisi ve tüketici tercihleri kadar gelir bölüşümüne de bağlı olacak demektir. Fiyatları ağırlık olarak kullanan bir değişmez sermaye ölçüsü, sermaye/emek oranlarının bütün sanayilerde aynı olmasını gerektirir. Neoklasik dışticaret teorisinin her malın bütün ülkelerde özdeş, *fakat kesimden kesime değişen* üretim teknikleriyle üretildiği, ülkeler arasındaki tek farkın faktör donatımlarından ibaret bulunduğu bir dünyada dışticaret örüntülerini öngörmeyi amaçladığı göz önünde tutulursa, Cambridge eleştirisinin teoriyi can evinden vurduğu anlaşılır.

Sraffacı iktisatçılar, yakın zamanlara kadar, neoklasik uluslararası iktisat teorisinin yukarıda özetlediğimiz açılardan eleştirilmesiyle yetinmişlerdi. Şimdilerde ise kendi sorunsallarına uygun almaşık bir teori geliştirmeye çalışıyorlar. Teorik amaçları neoklasiklerle aynı: uluslararası uzmanlaşma kalıplarının belirlenmesi. Bununla birlikte tahlil araçları ve ulaştıkları sonuçlar, bu iki teorik akım arasındaki farkları yansıtıyor: Neoklasiklerin üretim fonksiyonlarının yerini Sraffacılarda üretim fiyatı sistemleri, üretim faktörlerinin yerini ise emek ile üretilmiş üretim araçları arasında gözetilen ayırım alıyor. Neoklasikler uzmanlaşma yapılarını faktör donatımlarının uluslararası farklılığına bağlıyorlar; Sraffacılar ise belirleyici etkenin bölüşüm değişkenlerindeki ülkeler arası farklar olduğunu öne sürüyorlar.

Biz, bu çalışmaya, iktisadi düşünce tarihinin temel kavramsal yapılarından biri olan emek-değer teorisi ile dışticaret arasındaki "rahatsız" ilişkinin aydınlatılması amacıyla giriştik. Klasik İngiliz ekonomi politiği içinde emek-değer teorisinin en tutarlı savunucusu olan Ricardo, bir yandan karşılaştırmalı üstünlükler teoremini ortaya atmış, bir yandan da uluslararası mübadelelerde emek-değer teorisinin geçersiz olduğunu ilan etmişti. Marx ise, dışticaret ilişkilerini yöneten yasaların geliştirilmesine çalışma programında yer vermiş, ancak bu teorik görevi tamamlamaya ömrü yetmemişti. Nihayet, son yıllarda Emmanuel, meslekten iktisatçıların (Samuelson, Blaug) en ünlülerinin dahi ilgisini uyandıracak genişlikte yankılar yaratan kitabında, dışticaret teorisinin Marksist değer teorisi temelinde emek-de-

ğer teorisiyle bütünleştirilmesi görevini başardığını iddia etmişti. Bizim çalışma boyunca cevaplandırmaya çalıştığımız sorular da, bu olgulardan esinlendi:

1. Ricardo, karşılaştırmalı üstünlük teoremini hangi teorik temeller üzerinde türetmiştir? Uluslararası mübadelelerde emek-değer teorisinden vazgeçişi, hangi teorik sebeplere dayanmaktadır? Bunlar almaşık bir emek-değer teorisi açısından haklı görülebilir mi? (Bak. Böl. I)
2. Marx'ta, üzerinde bir dışticaret teorisi kurmaya elverişli bir zeminin hazırlanmasında işe yarayacak ipuçları bulmam mümkün müdür? Değer yasasının uluslararası düzeyde işleyişinin kavramlaştırılması için Marx'ın teorisinin hangi yönlerde geliştirilmesi gerekir? (Bak. Böl. II)
3. Emmanuel'in ve çağdaş eşitsiz mübadele kuramcılarının uluslararası değer teorisi sorunsalına katkıları ne olmuştur? Eksikleri nelerdir? Bunları gidererek eşitsiz mübadele modellerinin içgörülerini cisimlendiren kapsamlı bir uluslararası emek-değer teorisi kurulabilir mi? (Bak. Böl. III)

Sorulara getirdiğimiz cevapların sunuluşuna geçmeden önce sergileme tarzına ilişkin kimi noktaları vurgulamakta yarar görüyoruz.

Birkaç yöntemsel uyarı. Bu çalışmanın hiçbir yerinde azgelişmişliğin açıklanması, hele Üçüncü Dünya, Kuzey-Güney uçurumu gibi çağdaş sorunların nedenlerinin araştırılması amaçlanmamıştır. Söylemimizin soyutlama düzeyi, Marx'ın değer ve üretim fiyatı teorilerininkiyle esas olarak aynıdır. Emperyalizm, uluslararası sömürü vb. gibi sorunların ele alınmasına böylesine yüksek bir soyutlama düzleminin uygun düşmeyeceği açıktır. Her türlü uluslararası değer teorisi, üretkenlik farklarını veri olarak almak zorundadır. Bizim çalışmamızda geçen azgelişmiş ülke ya da sermaye gibi deyimler, bunların kesim-içi rekabette rakiplerinin gerisinde kalmış olduklarını dile getirir ve salt nicel bir ayrıma işaret eder. Öte yandan, uluslararası değer teorisinin azgelişmişlik ya da emperyalizm gibi sorunlarla ilişkisiz olduğunu söylemek istemiyoruz. Uluslararası değer teorisi, toplam uluslararası emeğin dağılımını yöneten yasalılıkları bulup çıkarırken bunlara hâkim olan dinamiklerin niteliğini de teşhis eder. Bu dinamikler eşit olmayan gelişme yaratıyor ya da eşitsizlikleri giderici hiçbir mekanizma barındırmıyorsa, teorinin başlangıçta veri olarak aldığı gelişme farkları kapanmayıp derinleşecek demektir. Ayrıca, tek başına azgelişmişliği temellendirmesi söz konusu olmayan bir uluslararası değer teorisi, tarihi açıklamalara, tekel, güç, iktisat-dışı zor gibi somut zaman öğelerine yer vererek adı geçen sorunun tahliline yönelen çok katmanlı teorik yapıların temelinde yatıyor olabilir, yatmalıdır da.

İkinci olarak, burada sözü edilen değer aktarımları, tekil üretim süreçlerinde bireysel emek-zamanların harcanması ile dolaşım sürecinde (uluslararası) piyasa üretim fiyatlarının oluşması arasındaki dolayım halkalarında yer alır. Bu anlamda, tekel fiyatlarından da, *repatriation of profits* yerine kullanılan Türkçe terimle kâr transferlerinden de ayrı ve onlarla ilgisizdirler. Birincisi daha somut bir tahlil düzeyini ikincisi birikim sürecini işin içine kattığı ölçüde çalışmamızın kapsamı dışında kalır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, bu çalışmada, sermayelerin milliyetiyle değil, salt coğrafi konumlarıyla ilgileniyoruz.

Üçüncü olarak, "dönüşüm sorunu"na ilişkin birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz. Üçüncü bölümde görüleceği gibi Emmanuel'in dönüşüm sorununa yaklaşımını temelden reddediyoruz. Emmanuel'e göre, değer ile üretim fiyatı, iki ayrı tarihi çağa ait kategorilerdir: "Basit meta üretimi"nde değerler, kapitalizmde ise üretim fiyatları geçerlidir. Emmanuel, kendi üretim fiyatı şemalarının, bunlarda yalnız üretim fiyatlarına yer verilmiş olduğu için, von Bortkiewicz'in Marx'ın dönüşüm çözümüne yönelttiği eleştiriye karşı bağışık olduğu savunur. Değerler ile üretim fiyatları arasındaki farkı soyutlama düzeyleri değil, tarihi çağ ayrılığında gören böyle bir yaklaşım, Marx'ın değer teorisinin metodolojik temellerine taban tabana zıttır. Ama sorun bundan ibaret değildir: Emmanuel, kendi şemalarında ulaşılan üretim fiyatlarının, girdilerin fiyatlandırılmasında kullanılandan değişik bir vektör oluşturduğunu, bunun ise genel bir kâr haddi ve "uzun-dönem yenidenüretim denge"sini cisimlendiren "denge fiyatları" koşuluyla çeliştiğini görmezlikten gelir.

Gelgelelim, bizim kendi şemalarımız ile Emmanuel'inkiler arasında yüzeysel bir benzerlik bulunduğu göze çarpacaktır: Hem onda, hem de bizde dönüşüm, bir dizi üretim fiyatı ile bir başka dizi üretim fiyatı arasındadır. Sorunu şöyle açıklığa kavuşturmaya çalışalım.

Her şeyden önce, fiyat, değerin görünüm biçimidir. Değer, gerçeklikte, ancak para türünden dile getirilerek var olabilir. Dönüşüm sorununun esası, değerlerin fiyatlara dönüştürülmesinden çok, bir fiyat biçiminin –değerlerle orantılı fiyatlar; bunlara "basit" ya da "dolaysız" fiyatlar diyenler var– bir başka fiyat biçimine –ortalama bir kâr haddini içeren üretim fiyatları– dönüştürülmesidir. Dahası, Marx'ın değer teorisi, eşanlı belirlenim türünden "zamansız" yöntemsel yaklaşımlara cevaz vermez. Bu teorinin temel tahlil aleti, sermayenin döngüsü kavramıdır:

$$P ____ \begin{matrix} Ü \\ (ÜA \\ (EG \end{matrix} \text{ ..... üretim süreci ..... } M ____ P'$$

Burada, önce üretim dönemi başında *para* (P) türünden bir üretim fiyatları meblağı öndelenir; bununla bir önceki üretim döneminde üretilmiş üretken sermaye öğeleri (üretim araçları (ÜA) ve emek gücü (EG)) o dönemde geçerli olan üretim fiyatları üzerinden satın alınır. İşgününün gerekli emek-zamanın ne kadar ötesine taşırılabileceğini belirleyen çatışmalı bir üretim süreci sonunda sermayeci, bir meta-sermaye (M) kütlesi elde eder. Mübadele sürecinde bu metaların içinde cisimlenmiş bulunan emek toplumca gerekli olarak onaylanırsa –ve ancak o zaman– başlangıçta öndelenmiş olan para-sermayeden daha büyük bir para-sermaye (P') elde edilir. Karşı karşıya olduğumuz, açıkça, zaman içine yayılmış bir süreçtir. Sermayenin döngüsü çerçevesi içinde artık-değeri P' > P biçiminde tanımlıyoruz. Üretim süreci içinde sermayecinin bütün amacı, işçilere P'den, yani değişir ve değişmez sermaye öğelerinin üretim fiyatları toplamından daha büyük bir üretim fiyatları toplamı gerçekleştirebilecek bir meta kütlesi ürettirmektir. Zaman içine yayılmış bir süreç söz konusu olduğuna göre, içinde bulunduğumuz dönemin girdileri ancak bir önceki dönemin çıktıları, içinde bulunduğumuz dönemin çıktıları da bir sonraki dönemin girdileri olabilir.[3]

O halde, kendi değer-fiyat şemalarımızı, Bortkiewicz-Seton(-Sraffa) çizgisindeki itirazlara karşı korumak üzere, şöyle tadil edebiliriz.

"Ek: Değer Aktarımlarıyla İlgili Sayısal Bir Örnek" altbölümünün hemen başındaki üretim fiyatları şemasının K_1 sırasını alalım:

$$K_1: 1000c + 100v + 220r = 1320p$$

c ve v'nin "değerler"le orantılı fiyatlar değil, dönüştürülmüş değerler, yani üretim fiyatları türünden ifade edildiğini vurgulamak üzere bunlara birer kesme imi ekleyebiliriz. Dönem farkını belirtmek için de t (ve t-1) altlarından yararlanabiliriz. Aynı şemanın aynı sırası şu biçime girer:

$$K_1: 1000c'_{t-1} + 100\, v'_{t-1} + 220r = 1320p_t$$

Konuyu kapatırken, bu prosedürün "uzun-dönem yenidenüretim dengesi" koşulunu bozmadığını da ekleyelim. Girdiler t-1 döneminin üretim fiyatları üzerinden satın alınmakta, çıktılar t döneminin üretim fiyatları üzerinden satılmakta, bu arada her sermaye birörnek kâr haddini elde etmektedir.

3 Bu dönüşüm yordamını Sungur Savran önermiştir. "Emek Değer Kuramları Karşısında Sraffa İktisadı", (basılmamış doktora tezi, İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi), say. 183-87.

Son olarak, ikinci bölümün B altbölümündeki söylemin dışticaretle ilişkisini kurmakta zorluk çekeceklere karşı kendimizi savunmak isteriz. Bu altbölümde Marksçı bir dışticaret teorisinin "altyapısı" oluşturulmaya çalışılmıştır. Ülkeler arası üretkenlik farklarından yola çıkacak böyle bir teori için, bireysel değer-toplumsal değer ayırımı, kesim-içi ve kesimler-arası rekabet ve değer aktarımları, emek yoğunluğu ile emek üretkenliği arasındaki ilişki vb. gibi teorik yapıtaşlarının geliştirilmesi mutlak bir zorunluluktu. Bu altbölümde elde ettiğimiz kimi yan ürünlerin, sözgelimi Sraffacılar ile Marksistler arasında sürdürülen tartışmalar açısından da anlamlı olabileceğini, güncel polemikleri izleyenler sezeceklerdir. Örneğin, "eksi değerler" tartışması bakımından talebin değer teorisi içinde oynadığı role, "teknik seçimi" sorunsalı bakımından kesim-içi kârlılık farklılaşmasına ayrılan yerler, bu konularla ilgili Sraffacı görüşlerin de örtük bir eleştirisini içermektedir.

Alışılmış tevazu gösterisiyle "Giriş" bölümünü sona erdirelim: Fazla deşilmemiş bir alana el atmış olduğumuzun farkındayız. Gene de alanın bakirliği, yazarın acemiliğini mazur göstermemelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ricardo'nun Dışticaret Teorisi Karşılaştırmalı Maliyetler Teoremi

Ricardo'nun uluslararası ticaret teorisinin temel önermesi şudur: Azgelişmiş bir ülke, dışticaret ilişkisine girdiği bir başka ülkede üretici güçlerin gelişme düzeyi daha yüksek olsa da, bu meta mübadelesinden göreli bir yarar elde etmiş olarak çıkar. Uluslararası ticaret, gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun, bütün uluslar için yararlı sonuçlar doğurur. Ricardo'ya göre, uluslararası mübadeleye konu olan metaların, bir kural olarak, eşitsiz emek miktarları içermesi, bu genel yarar ilkesini bozmaz. Ricardo, tezini, iki ülke (İngiltere ile Portekiz) arasında yürütülen iki mallı (kumaş ve şarap) bir dışticaret örneğinden hareketle temellendirir:

> İngiltere öyle bir durumda bulunabilir ki kumaşı üretmek 100 adamın bir yılık emeğini gerektirebilir; şarabı yapmaya kalksa aynı sürede 120 adamın emeğine ihtiyaç duyabilir. İngiltere bu nedenle, şarabı ithal etmeyi ve onu kumaş ihracatıyla satın almayı kendi çıkarına bulur.
>
> Şarabı Portekiz'de üretmek yalnız 80 adamın eşit süreli emeğini, aynı ülkede kumaşı üretmek de 90 adamın aynı süreli emeğini gerektirebilir. Bu nedenle kumaş karşılığında şarap ihraç etmek bu ülkenin çıkarına olur. Bu mübadele, Portekiz'in ithal ettiği meta orada İngiltere'dekinden daha az emekle üretilebildiği halde, gene de yer alabilir. Kumaşı 90 adamın emeğiyle yapabilmesine karşın, onu, üretilmesinin 100 adamın emeğini gerektirdiği bir ülkeden ithal eder; çünkü sermayesini onun yerine şarap üretiminde kullanıp karşılığında İngiltere'den, sermayesinin bir bölümünü asma yetiştiriciliğinden alıp kumaş imalatına ayırması durumunda üretebileceğinden daha çok kumaş elde etmesi onun yararınadır.
>
> Böylece İngiltere 80 adamın emeğinin ürünü karşılığında 100 adamın emeğinin ürününü vermiş olur.[1]

İngiltere ile Portekiz'in dışticaret ve uzmanlaşma öncesi durumlarını aşağıdaki çizelgeyle gösterebiliriz:

1 David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, London, Everyman's Library, 1974, say. 82.

Ülke	Şarap	Kumaş	Toplam
Portekiz	80	90	170
İngiltere	120	100	220
Toplam	200	190	390

Ricardo'ya göre, her iki ülke, üretimde bir uzmanlaşmaya gitmeleri halinde, emek üretkenliklerindeki farklara karşın, girişecekleri dışticaret ilişkileri sonunda göreli yararlar elde edecektir. Dışticaretten göreli yararlar elde edilmesi, ülkelerin, uzmanlaşmaya yönelirken, karşılaştırmalı üstünlüklerine uymasına, yani yukarıdaki örnekte Portekiz'in şarap üretimi, İngiltere'nin ise kumaş üretimi üzerinde yoğunlaşmasına bağlıdır: Portekiz'in emek üretkenliği bakımından İngiltere karşısındaki üstünlüğü, kumaşa kıyasla şarapta daha büyüktür. Aynı olgu, iç maliyet (ve mübadele) oranlarının farklılığında da yansır. Portekiz ile İngiltere arasında bu eşitsizlik sürdükçe, uzmanlaşma ve dışticaret de her iki ülke için kazançlı olmaya devam edecektir. Uzmanlaşmadan sonra İngiltere'nin de, Portekiz'in de emek-zamandan tasarruf ettiklerini göstermek üzere aşağıdaki çizelgeyi kurabiliriz (dL tasarruf edilen emek-zamanı göstermektedir):

Ülke	Şarap	Kumaş	Toplam	dL
Portekiz	160		160	10
İngiltere		200	200	20
Toplam	160	200	360	30
dL	40	-10	30	

İngiltere'de şarabın kumaşla mübadele oranı 120/100 = 1, 2, Portekiz'de ise yalnızca 80/90 = 0,88 olduğundan, Portekiz'in şarabını İngiltere'ye satması, bu şarabı 0,88 birimden fazla kumaşla mübadele ettiği sürece, Portekiz'in yararına olacaktır. İngiltere'nin çıkarı ise, bir birim şarap karşılığında elde çıkardığı kumaş 1 2 birimden az oldukça, kumaşını Portekiz'e satmakta yatar. Ricardo'nun kendisinin karşılaştırmalı üstünlükler teorisi konusundaki muhakemesini böylece özetlemiş oluyoruz. Bu noktada, Ricardo'nun dışticaret modelinin dayandığı, ancak kendisince belirtik olarak dile getirilmeyen öncülleri sıralamamız uygun olur:

- Serbest ticaret: Devlet, gümrükler, vergiler vb. gibi koruyucu önlemlerle dışticaret akımlarına müdahale etmez.
- Üretim maliyetleri parasal büyüklüklerle değil, *emek-zaman* cinsinden dile getirilmiştir.

Her iki ülkenin birer malda uzmanlaşması, ne bu metaların talebini, ne de bunların üretim miktarlarını değiştirir.

- Sermaye de, emek de ülkeler arasında akışkan değildir.[2]
- Dolayısıyla, tek bir ülke *içerisinde* kâr hadlerinin eşitlenmeye yönelmesine karşılık, ülkeler *arasında* aynı eğilim etkisini duyurmaz.[3] Ücretler ise, zaten, her ülkede asgari geçim düzeyinde belirlenmiştir.[4]
- Modelde dışticaretin ülkelerin büyüme süreçleri, üretici güçlerinin gelişme düzeyleri üzerindeki etkilerinden, dolayısıyla karşılaştırmalı maliyet oranları arasında ortaya çıkabilecek her türlü değişmeden soyutlanmıştır. Modelin statik niteliği buradan kaynaklanır.
- Sermayelerin organik ve teknik bileşimleri arasındaki farklar ya da bu kavramların Ricardo'nun dolaşım alanıyla sınırlı bakış açısındaki çarpık karşılıkları olan, sermayelerin farklı dayanıklılık süreleri göz ardı edilmiştir.
- Malların talep elastikiyetleri ile piyasa genişlemesinin etkileri (ölçeğe göre getiri sorunu) ihmal edilmiştir.

1. RICARDO'NUN VARSAYIMLARININ NEOKLASİKLERCE YORUMLANIŞI

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin neoklasik iktisat ile klasik iktisat arasında günümüzde sağlam kalmış biricik bağlantı halkası olduğu söylenebilir.[5] İktisadi düşünce tarihinde "marjinalist devrim"in klasik ekonomi politiğin, o arada onun en tutarlı temsilcisi olan Ricardo'nun bütün teorik temelini yıkarak kendisine yol açtığı hatırlandığında şaşkınlıkla karşılanması gereken bu durum, kısmen Ricardo'nun dışticaret teorisinin olağanüstü

2 Ricardo çağının tarihi koşullarına uygun bu varsayımın uzantısı, uzmanlaşma ve dışticaret sonunda elde edilen emek-zaman tasarruflarının ancak göreli bir optimum olmasıdır. Mutlak bir optimum, her şeyin Portekiz'te üretilmesini gerektirirdi.
"Hiç kuşkusuz, bu koşullar altında hem şarabın, hem kumaşın Portekiz'de yapılması bu yüzden de İngiltere'nin kumaş yapmakta istihdam edilen sermayesi ile emeğinin bu amaçla Portekiz'e taşınması, İngiltere sermayecileri ile her iki ülkedeki tüketicilerin yararına olurdu."
Aynı yerde, say. 83.

3 "Tecrübe... gösteriyor ki, sahibinin dolaysız denetimi altında olmadığı vakit sermayenin kapıldığı muhayyel ya da gerçek güvensizlik, her insanın doğduğu, ilişkilerinin bulunduğu ülkeyi terk edip yabancı bir hükümetin ve yeni yasaların eline kendini bırakma karşısındaki doğal gönülsüzlüğüyle birleşince, sermayenin dışgöçüne engel olur.
"Zayıflamasından üzüntü duyacağım bu duygular, mülk sahiplerinin çoğunu, servetleri için yabancı uluslarda daha yararlı bir kullanım alanı aramaktansa kendi ülkelerinde düşük bir kâr haddiyle yetinmeye yöneltir."
Aynı yerde.

4 Ricardo'nun ücret teorisi konusundaki bu egemen yorumu görelileştiren bir görüş için, bak. Bob Rowthorn, *Capitalism, Conflict and Inflation*, London, Lawrance and Wishart, 1980, say. 183-91. Emek akışkanlığının Ricardo'nun dışticaret teorisiyle ilişkisizliği üzerine, bak. J. A. Kregel, "Ricardo, Trade and Factor Mobility," *Economia Internazionale*, c. XXX, No. 2-3 (Maggio-Agosto 1977), say. 215-25.

5 Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, London, New Left Books, 1972, say. vii.

"uyumcu" tonuyla[6], kısmen de dışticaretin Ricardo'nun emek-değer teorisini terk ettiği alanlardan biri oluşuyla açıklanabilir. Ancak neoklasiklerin kendilerinin de, Ricardo'nun teoremi ile karşılaştırmalı üstünlük ilkesinin daha sonraki modern, neoklasik versiyonları (Haberler'in fırsat maliyetleri vb.) arasında olabildiğince yumuşak bir geçiş sağlamak amacıyla Ricardo'nun varsayımlar kataloğu üzerinde bilinçli kimi çarpıtmalara giriştikleri gözden uzak tutulmamalıdır. Bunlardan belki en masumu, Samuelson'ın, "Ricardo'nun basit bir model kurabilmek için... bütün maliyetleri iş-saati şeklinde ifade etmeyi tercih ettiği"[7] yolundaki iddiasıdır. Her şeyden önce, Ricardo'da metaların mübadele oranlarının emek-saat türünden dile getirilmiş nicelikler arasında kurulmasının "basitleştirici" bir varsayım olmadığını, onun emek-değer teorisinin bir gereği olduğunu belirtmek gerek. Ayrıca, Ricardo'nun dışticaret teorisi bağlamında karşılaştırmalı *maliyetler*den söz edilmesinin yanılgılara yol açabileceği eklenmelidir. Neoklasik iktisatta "maliyetler" ya "öznel maliyetler" demeye gelir –emeğin zahmeti ya da tasarrufla ilişkili olarak kaçınma gibi– ya da üretim olanakları eğrisinin ardında yatan fırsat maliyetleri. Bu maliyet kavramlarının hiçbiri Ricardo'ya atfedilemez.[8] Ricardo'nun kendisi, bir yasa olarak değil, bir ilke olarak tanımladığı teorisine herhangi bir ad takmamıştı. "Karşılaştırmalı maliyetler" teriminin J. St. Mill'den kaynaklandığı anlaşılıyor.[9]

Ricardo teoremi konusunda daha zor anlaşılır bir iddia, kendisinin yapmadığı bir varsayımın, emeğin biricik üretim faktörü olduğu varsayımının, teoremin öncülleri arasına sokulmasıdır.[10] Üretim faktörleri terimi, ancak

---

6 "Tamamıyla serbest ticaret sisteminde her ülke, sermayesi ile emeğini, doğal bir biçimde, her birine en yararlı olacak kullanım alanlarına hasreder. Bu bireysel çıkar arayışı, şayanı takdir bir biçimde, bütünün evrensel yararıyla ilintilidir. Sanayiyi uyararak, beceriyi ödüllendirerek, doğanın bahşettiği kendilerine özgü güçleri en yararlı olacak yolda kullanarak, emeği en etkili ve en iktisadi bir biçimde dağıtır. Üretimin genel hacmini artırarak genel yararı yayarken, tek bir ortak çıkar ve ilişki bağıyla uygar dünyanın her yanında evrensel uluslar topluluğunu birbirine bağlar. Şarabın Fransa ve Portekiz'de yapılması, tahılın Amerika ve Polonya'da yetiştirilmesi, donanımın ve öteki malların ise İngiltere'de imal edilmesi gerektiğini belirleyen ilke budur." Ricardo, say. 81. Sıra uluslararası topluma gelince, Ricardo karamsarlığını unutmuş görünüyor. Yalnız, şarabın Portekiz'de, mamul malların ise İngiltere'de üretilmesini belirleyen etken, Ricardo'nun resmettiği "Tanrısal" mekanizma değil, sosyoekonomik sonuçlar doğuran siyasal bir müdahale –Methuen Antlaşması– olmuştur. Buna aşağıda değineceğiz.

7 Paul A. Samuelson, *İktisat*, çev. Demir Demirgil, gözden geçirilmiş ilaveli yeni baskı, İstanbul, Menteş Kitabevi, 1970, say. 735.

8 Marc Linder, *Der Anti-Samuelson: Kritik eines repräsentativen Lehrbuchs der bürgerlichen Ökonomie*, çev. Ulrike Besuch ve Marc Linder, c. IV, Gaiganz, Politladen Erlangen, 1974, say. 58.

9 John Stuard Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, 3. B., London, Longmans, Green, and Co., 1877, say. 2.

10 "Klasik teoriye yapılan belli başlı itirazlardan biri de daima, emeğin üretimin yegâne ve evrensel bir faktörü olduğunu varsayması... olmuştur. Bu, ciddi bir kusurdur..." Gottfried Haberler, *Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış*, çev. Necati Mumcu, İstanbul, İktisadi Gelişme Enstitüsü, 1970, say. 33. Bir başka örnek: Harry G. Johnson, "International Trade: Theory", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, der. David L. Sills, c. VIII, New York, Macmillan, 1968, say. 85.

emek süreci içinde, yani kullanım değerleri üretimiyle ilişkili olarak anlam taşır. Ricardo, toprak, emek ve üretim araçlarının emek sürecine katkıda bulunduğunu hiçbir zaman yadsımaz. Ayrıca, Ricardo'nun üretim maliyetleri kavramı, üretim araçları içinde cisimlenmiş emeği de kapsar. Bununla birlikte, Ricardo, bütün teorik serüveni boyunca, çeşitli maliyetlerin toplamından oluşan bir fiyat kavramı ile dolaylı ve dolaysız emek harcamalarına denk düşen ve *ex post*, yani totolojik olarak çeşitli maliyet öğelerine ayrışan bir değer kavramı arasında bocalamıştır.[11] Bu nedenle, Ricardo'nun maliyetleri değerlerden her zaman kesinlikle ayırt edemediğini teslim etmek gerekir.[12]

Ricardo'yu bir göreli fiyatlar teorisi geliştirmeye yönelten güdü, büyüme süreci içinde bölüşümü yöneten yasaların bir fiyat ve para teorisi olmadan anlaşılamayacağını kavraması olmuştur. Öteki klasik ekonomi politikçiler gibi Ricardo da, piyasa fiyatlarının dolayımsız belirleyicilerinin arz ve talep olduğunun bilincindeydi. Arz ve talebin aralıksız dalgalanmalarının ardında da eş kârlılık ilkesi yatmaktaydı. Piyasa koşullarından ötürü herhangi bir kesimin kâr haddi ortalama haddin üzerine yükseldiğinde o kesime doğru bir sermaye akımı başlamakta, artan üretim piyasa fiyatının yeniden ortalama kâr haddiyle bağdaşacak bir düzeye inmesine yol açmaktaydı. Kârlılığın düşük olduğu kesimlerde ise talebin gerisinde kalan arz, fiyatların, dolayısıyla kâr hadlerinin yükselmesiyle sonuçlanmaktaydı.

Klasik iktisatçılar, bu yoldan, piyasa fiyatlarının ardında bunları düzenleyen, bunların ağırlık merkezi olma işlevini yerine getiren, daha temel nitelikli bir dizi fiyatın yattığını keşfetmişlerdi. Klasiklerin "doğal fiyatlar" adını verdikleri bu uzun dönem "denge" fiyatlarını Marx, "üretim fiyatları" olarak tanımlayacaktı.

Ricardo'nun amacı, işte bu "doğal fiyatlar"ın da ardına geçmek, bunların "ağırlık merkezleri"ni bulmaktı. Ona göre, "doğal fiyatlar"ın hareketini düzenleyen, metaların üretilmesinde harcanan dolaylı ve dolaysız emek miktarları toplamıydı.[13]

---

11 Bu konuda, bak. Susan Himmelweit ve Simon Mohun, "Real Abstractions and Anomalous Assumptions," *The Value Controversy*, Ian Steedman *et al.*, London, Verso Editions and New Left Books, 1981, say. 224-65; Jesse George Schwartz, "There Is Nothing Simple about a Commodity," *The Subtle Anatomy of Capialism*, der. idem, Santa Monica, California, Goodyear Publishing Company, Inc., 1977, say. 474-500.

12 Linder, c. IV, say. 58.

13 Ricardo, say. 22.

Hemen belirtmek gerekir ki, Ricardo, "doğal fiyatlar"ın düzenleyicisi olan emek harcamalarından fiilî mübadele değerlerine geçerken, dolaylı ve dolaysız emek girdilerinin zaman yapısının göz önünde tutulması, bunların yürürlükteki ücret ve kâr haddi birleşimlerine göre ağırlıklanması gerektiğinin farkındaydı. Ricardo, "doğal fiyatlar" ile mübadele değerleri arasında kavramsal bir ayırım yapmayıp bu iki terimi birbirlerinin yerine kullanışını şu gerekçelerle haklı göstermeye çalışır:

> Birincisi, Ricardo'ya göre, ücret haddinin yükselişine kâr haddinin düşüşü eşlik ettiğinden, bu iki niceliğin denge fiyatının belirlenişi üzerindeki ağırlıkları birbirini yansızlaştırmaya yönelecekti.[14] İkincisi, Ricardo, temel bir toplumsal parametre olarak ücret haddinin ancak küçük değişmelere yatkın olabileceğine inanıyordu.[15] Nihayet, Ricardo, Smith'ten farklı olarak, ücret haddindeki bir artışın bütün metaların birden fiyatlarını yükseltmediğini, kimi metaların fiyatını arttırırken, kimilerininkini değiştirmediğini, kimi fiyatları ise hatta düşürdüğünü saptamıştı: Genel bir ücret artışının bireysel fiyatlar üzerindeki etkisi olumsaldı.[16]

Mübadele oranlarını belirleyen etkenlere verilen tartılardan etkenlerin kendilerine, yani emek miktarlarına gelince, *n* sayıda malın herhangi birinin üretim koşullarında ortaya çıkan bir iyileşmenin genel birer toplumsal parametre niteliğindeki ücret ya da kâr haddi üzerinde büyük bir etki yapması beklenemez. Ancak, Ricardo'ya göre bu iyileşme, o metaın üretiminde kullanılan toplam emek girdilerini azaltarak malın fiyatının düşmesini sağlayacaktır. Fiyatı düşen malın, öteki malların maliyetine katıldığı ölçüde, onların da fiyatlarını düşürmesi mümkündür. Ne var ki, Ricardo, sezgisel bir muhakemeyle, emek miktarlarındaki azalışın malın kendi fiyatı üzerindeki etkisinin öteki malların fiyatları üzerindeki dolaylı etkisinden daha büyük olacağını öne sürerek dolaylı ve dolaysız emek girdilerindeki değişmeler ile mübadele oranlarındaki değişmeler arasında kesin bir bağlılaşma ilişkisi kurar:

> O halde, metaların değerindeki değişmelerin kestirilmesinde emekteki bir yükselme ya da düşmenin yarattığı etkinin bütünüyle göz ardı edilmesi doğru değilse de, buna fazla önem verilmesi de bir o kadar yanlış olur; dolayısıyla, bu yapıtın bundan sonraki bölümünde, zaman zaman bu değişim nedenine atıfta

14 Aynı yerde.

15 Aynı yerde.

16 "Adam Smith ile onu izleyen yazarların, bildiğim kadarıyla istisnasız hepsi, emek fiyatındaki bir yükselişi daima bütün metaların fiyatlarında bir yükselmenin izleyeceğini ileri sürmüşlerdir. Böyle bir görüş için hiçbir gerekçe olmadığını, yalnızca üzerlerinde kullanılan sabit sermayenin fiyat biçme aracına oranla daha az olduğu metaların yükseleceğini, daha çok olduğu bütün metaların fiyatının ise kesinlikle düşeceğini göstermeyi, umarım ki, başarmış bulunuyorum." Aynı yerde, say. 29.

bulunacak olsam da, metaların göreli değerinde yer alan bütün büyük değişimlere, bunların üretilmesinde dönem dönem gerekli olan emek miktarının çoğalıp azalmasının yol açtığını kabul edeceğim.[17]

Ricardo, gerçekten de, kitabının daha sonraki yanbölümlerinde göreli fiyatların göreli emek-zamanlara eşit olduğunu varsaymış, "Dışticaret Üzerine" başlığını taşıyan ünlü yedinci yanbölümde aynı ilkeyi –zaman içindeki değişmelerin yanı sıra– mekân içindeki emek-zaman farklarına da uygulamıştır.[18] İmdi, bütün bu tahlilin "tek üretim faktörü" varsayımıyla uzaktan yakından ilgisi olmasa gerektir.[19] Öte yandan, Ricardo'nun sezgisel muhakemesinin, söz gelimi Sraffa'nın kavramsal yapısı ile matematiksel alet kutusuna kıyasla tahlili keskinlikten çok uzak kaldığı da kuşku götürmez.[20]

2. RICARDO MODELİNİN TARİHİ ARKA PLANI

Ricardo'nun modelini dayandırdığı İngiliz-Portekiz kumaş-şarap ticareti, bütünüyle keyfi olarak seçilmiş bir örnek değildir. İlk bakışta salt tahlili bir kurgu gibi gözüken Ricardo teoremini, varsayımları –Portekiz İngiltere karşısında her alanda üretkenlik üstünlüğünü elinde bulunduruyor– ve tarihi arka planıyla birlikte değerlendirince, modelin tahlili yapısına derin bir köpeksilik kokusunun sindiğini görürüz. Andre Gunder Frank, İngiltere-Portekiz ticaretinin tarihi bağlamı üzerine şu bilgileri veriyor:

> 1600 ile 1750 arasında Portekiz'in kendisi azgelişmişti ve uydusu Brezilya'yı fazla mülksüzleştirecek halde değildi. Portekiz gittikçe bir uyduya dönüyordu. On yedinci yüzyıldaki antlaşmalar, özellikle de 1703 Methuen Antlaşması, Portekiz'in dokuma sanayilerinin yıkımına, dış, hatta içticaretinin Büyük Britanya'nın eline geçmesine, Portekiz'in de Büyük Britanya ile Brezilya ve öteki Portekiz sömürgeleri arasında sırf bir antrepoya çevrilmesine yol açtı. Portekiz piyasası Britanya ürünleriyle dolup taştığı için artık üretemediği dokumalar karşılığında şarap ih-

17 Aynı yerde, say. 22-23.

18 Aynı yerde, say. 77-93.

19 Krş. Ian Steedman, "Introductory Essay," *Fundamental Issues in Trade Theory*, der. *idem*, London, Macmillan, 1979, say. 7-8; ayrıca, krş. *idem*, *Saggi sulla teoria del commercio internazionale*, Venezia, Marsilio Editori, 1977, say. 19-20. Ricardo'nun değer (fiyat) teorisinin özetlenmesinde Anwar Shaikh, "The Laws of International Exchange," *Growth, Profits and Property*, der. E. Nell, Cambridge University Press, 1980, say. 212-14'ten yararlandım.

20 Nitekim, karşılaştırmalı üstünlüklerin emek-zaman harcamaları yerine dışticaret öncesi fiyat oranlarına göre belirlenmesi durumunda Ricardo teoreminin kimi sonuçları, o arada uzmanlaşma ile dışticaretin her iki ülkede kullanım değerlerinin çoğalması anlamında bir "refah" artışı doğuracağı yolundaki öngörü, geçersiz hale gelebilir. Ricardo'nun dışticaret teoreminin bu yetersizliğinin Sraffacı tahlil aletleri yardımıyla giderilmesi konusunda, bak. Ian Steedman ve J. S. Metcalfe, "On Foreign Trade", der. Steedman, *ibidem* say. 99-109.

raç eden bir ülke haline geldi –1817'de David Ricardo bunu bir "karşılaştırmalı üstünlük" yasası olarak yorumlama cüretini gösteriyordu.[21]

Ricardo, karşılaştırmalı üstünlükler uyarınca uzmanlaşmayı her iki ülkenin hem sermayecilerinin, hem de tüketicilerinin bundan elde edecekleri kazanç temeli üzerinde, yani "evrensel çıkar" ilkesine başvurarak açıklıyordu. İlginç olan şu ki, ülkelerin uzun-dönemli gelişme dinamiklerinden soyutlandığı bu dar sınırlar içerisinde dahi, İngiliz-Portekiz dışticaretinin, çağdaş iktisadın algılamakta hep zorluk çektiği "özel çıkarlar"ı barındırmaktan geri kalmadığı anlaşılıyor. Adam Smith, Portekiz şarabının, en yakın rakibi ve kendisinden daha kaliteli bir şarap olan Fransız şarabına oranla daha düşük gümrüklerle Büyük Britanya'ya ithaline izin verildiğini anlatır.[22]

3. PARANIN MİKTAR TEORİSİ VE HUME'UN ALTIN AKIMLARI MEKANİZMASI

Karşılaştırmalı üstünlük, tanım gereği, ulusları, daha doğru bir anlatımla ulusal yenidenüretim sistemlerini temel tahlil birimleri olarak işin içine katan bir kavramdır. Tek başına ne dal-içi ve ülkeler arası emek-zaman karşılaştırmaları, ne de dallararası ve ülke-içi üretkenlik kıyaslamaları, karşılaştırmalı üstünlüklerin dağılımını saptamamıza yeter. Oysa Ricardo teoreminin öngördüğü uzmanlaşma yapısı ile dışticaret kalıbını yürürlüğe sokacak olanlar, bir yanda İngiliz, öte yanda Portekiz sermayecileridir. Bunlar, ulusal çapta ya da dünya çapında azami emek tasarrufu sağlama amacıyla değil, azami kâr elde etme dürtüsüyle davranışlarına yön verirler. Tekil sermayecilerin elde edecekleri kâr hadlerini belirleyen ise, ülkelerin karşılaştırmalı üretkenlik üstünlükleri değil, kendilerini rekabet mücadelesinde öne geçirecek mutlak fiyat üstünlükleridir.

Bu durumda, tek tek ülkelerde hüküm süren toplumsal yenidenüretim koşullarının bunlara sağladığı *karşılaştırmalı* üstünlüklerin nasıl olup da tekil ulusal sermayelerin *mutlak* maliyet ve fiyat üstünlüklerine dönüştüğünü açıklayan bir mekanizmaya ihtiyaç, vardır. Ancak böyle bir mekanizma, uluslar arasındaki meta akımları ile her iki ülkedeki uzmanlaşmanın mutlak değil, karşılaştırmalı maliyetler-üstünlüklere göre biçimlenmesini sağlayabilir.

---

21 *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, rev. and enl. Ed., New York, Monthly Review Press, 1969, say. 155-56.

22 Bak. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, c.II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, say. 298 vd.

Ricardo'da bu mekanizma, uluslararası işbölümü ve dışticaret kalıbı ile karşılaştırmalı üstünlükler teoremi arasındaki bu zorunlu teorik dolayım; otomatik denge teorisidir. Bu teori, on sekizinci yüzyılın ortalarında David Hume'un merkantilistlerle girdiği tartışmada paranın klasik miktar teorisini dışticaret açığı veren bir ülkenin –altın standardı koşulları altında– ödemeler bilançosu sorununa uygulayışına dayanır.[23]

Paranın miktar teorisine göre, meta fiyatlarının genel düzeyi dolaşım araçları kütlesine, buysa söz konusu ülkenin elinde bulunan madeni para kütlesine bağlıdır. Ricardo, ülke çapında tedavül eden dolaşım araçlarının ülkenin altın (ve gümüş) stokuyla özdeş olduğu varsayımından hareketle, bu dolaşım araçları hacminin dışticaret bilançosunun seyrine göre genişleyip daraldığını ileri sürmüştü. Sözgelimi, ihracat fazlası veren bir ulus, bu meta dışa-akımı karşılığında, ihraç ettiğinden fazla altın ve gümüş ithal etmiş olur. Böylece o ülkenin altın ve gümüş stoku arttığı gibi tedavüldeki dolaşım araçları kütlesi de genişler. Bu durumda, paranın miktar teorisi etkisini duyurur ve bütün metaların fiyatları yükselir. Açık veren bir dışticaret bilançosunun yol açtığı bir madeni para çıkışı ise, fiyatların düştüğü bir deflasyon sürecini harekete geçirir.

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teoremine uygulandığında uluslararası otomatik denge mekanizmasının şöyle işlemesi beklenir: Başlangıç durumunda Portekiz'in, hem birim kumaş, hem de birim şarap başına daha az emek harcadığı için, kumaş üretiminde de, şarap üretiminde de mutlak üstünlüğü vardır.

Bu nedenle kumaş ile şarap İngiltere'ye ihraç edilerek orada üretim maliyetlerinden yüksek bir bedelle satılır.[24] Bu durum sürdükçe, İngiltere'ye doğru olan meta akımıyla birlikte, İngiltere'nin altın ve gümüş stokları da Portekiz'in eline geçer. Portekiz'e madeni para girişi, dolaşım araçları hacmini genişletip bütün metaların fiyat düzeyini yükseltir. Başlangıç durumunda varsaymış olduğumuz mutlak maliyet üstünlükleri bütün Portekiz metalarının uğradığı nominal fiyat yükselişleri sonunda giderek aşınır. En sonunda öyle bir noktaya varılır ki, *Portekiz'in aynı metalara eskiden olduğu gibi birim başına daha az emek-zaman harcamasına karşın,* İngiliz metaları Portekiz metalarından daha ucuza satılmaya başlar. Meta akımları tersine döner; Portekiz'de bir deflasyon, İngiltere'de bir enflasyon süreci başlar vb.

23 Otomatik denge mekanizmasının işleyişinin buradakinden daha ayrıntılı bir sergilemesi için, bak. Refii Şükrü Suvla, *Para ve Kredi,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1963, say.189-96.

24 Bu, Marksist terimlerle dile getirildiğinde, ulusal bireysel değerlerin üzerinde satış yapılması demektir. Bu konuya ancak ikinci bölümde bireysel değer-toplumsal değer ayırımını geliştirdikten sonra eğilebileceğiz.

Miktar teorisinin bu uluslararası işleyişi, tek başına, bir ülkenin dışticaretteki *karşılaştırmalı* üstünlüğü ile uluslararası uzmanlaşma arasındaki teorik bağlantının kurulmasına yetmez. Yukarda özetlediğimiz süreçte, madeni para giriş ve çıkışlarının doğurduğu deflasyon-enflasyon mekanizmalarının ardında yalnızca tekil sermayelerin *mutlak* maliyet ve fiyat üstünlükleri yatmaktadır. İkinci dolayım halkası, üretici güçlerin gelişme düzeyleri arasındaki farklılıklarda aranmalıdır. Ricardo'nun modelinde varsayılan 100/90<120/80 eşitsizliği, Portekiz'in İngiltere karşısındaki genel üretkenlik üstünlüğünün şarap üretiminde kumaş üretimine oranla daha büyük olduğunu, İngiltere'nin geriliğinin ise kumaş üretiminde daha az olduğunu gösterir.

Enflasyon süreci, açıktır ki, en çok, emek üretkenlikleri görece en düşük olan sermayelerin rekabet gücünü zedeler. Bu nedenle, o ülkenin görece en iyi üretim koşulları altında üretim yapan sermayeleri, *mutlak* fiyat ve maliyet üstünlüklerini o daldaki dış rekabet karşısında daha uzun süre koruyabilir. Otomatik denge mekanizması ve birbirleriyle ticaret yapan ulusların emek üretkenliği düzeylerinin dallar arasındaki farklılığı, ulusların *karşılaştırmalı üstünlüklerini,* tek tek dallardaki bireysel ulusal sermayelerin *mutlak maliyet* üstünlüklerine dönüştürmüş olur. Karşılaştırmalı üstünlükler ile mutlak maliyet üstünlükleri arasındaki bu dolayım, Ricardo'ya göre, birbirleriyle ticaret yapan ülkelerde üretimin dallar arasında dağılımını da açıklar.[25]

4. MİKTAR TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ

Paranın miktar teorisinin dayandığı yanlış varsayım, dolaşıma giren meta değerlerinin dolaşım araçları hacmini belirlemeyip dolaşım araçları kütlesinin meta fiyatlarını belirlediğidir. Marx, Ricardo'nun dışticaretteki karşılaştırmalı üstünlükler ile uluslararası ticarete katılan ulusların uzmanlaşacağı üretim alanları arasındaki dolayımı kurarken yararlandığı paranın miktar teorisini şöyle eleştirir:

> Bunun tersini yani mal fiyatlarının dolaşım araçları kitlesi ile ve bunun da bir ülkedeki para maddesinin kitlesi ile belirlendiğini sanan yanlış görüş, bunu ilk benimseyip savunanlar tarafından şu saçma hipoteze dayandırılmıştı: dolaşım

25 Wolfgang Schoeller, *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals,* Frankfurt am Main, Europaeische Verlagsanstalt, 1976, say. 50. Ricardo'nun dışticaret teorisi ile paranın miktar teorisi ve otomatik denge mekanizması arasındaki bu özsel bağıntıya işaret eden başka kaynaklar: Shaikh, "International Exchange," *passim; idem,* "Foreign Trade and the Law of Value: Part I", *Science and Society,* (Fall 1979), say. 281-302.

sürecine mallar fiyattan, para değerden yoksun olarak girerler; fakat sonra, mal bulamacından bir kısım, metal dağından bir kısımla değiştirilmeye başlanır.[26]

Bu eleştiri, bütün altın stokunun dolaşım araçları miktarıyla özdeş olduğunu, metaların fiyatlarını bu dolaşım araçlarından aldığını, yoksa dolaşıma giren meta değerleri toplamının tedavüldeki madeni parayı düzenlemediğini varsaydığı ölçüde, Ricardo'nun otomatik denge mekanizması için de geçerlidir. Marx, Ricardo'nun para teorisini, paranın değişik biçimlerini gözden kaçırdığı, madeni paranın (altın ile gümüş) sürgit dolaşım alanında bulunduğunu varsaydığı için eleştirmişti. Bu eleştiriyi Ricardo'nun Portekiz ile İngiltere arasındaki mübadele modeline uygulayacak olursak, İngiltere'den Portekiz'e ithal edilen altının sürekli olarak dolaşıma girip orada tedavül etmekte olan para kütlesini genişletmesinin zorunlu olmadığı sonucuna varırız. Portekiz'in büyüyen altın stoklarının, ulusal dolaşımın gerektirdiği düzeyi, yani üretilmiş meta-değerlerin dolaşımını sağlamak için ihtiyaç duyulan miktarı aştıkları zaman gömülenmeleri de mümkündür.

İçe akan madeni paraların üretim sürecinin genişletilmesinde, ek işgücü istihdamında kullanılması bir başka seçenektir. Bu yoldan, yaratılan meta-değer kütlesi artmış olur. Bu artışa koşut olarak, tedavüldeki dolaşım araçları da, yeni üretilen toplam ürün-değerin dolaşımının gerektirdiği boyutlara ulaşır. Bu durumda, ihracat fazlası ile bunun sonunda ortaya çıkan madeni para girişi, otomatik denge mekanizmasının öngördüğü enflasyon sürecine yol açmamış olur.

Dünya pazarına katılan ulusların üretim yapılarını öngördüğünü ileri süren Ricardo teoreminin, özellikle bu noktada açıklayıcılığının yetersiz olduğunu görüyoruz. Ricardo teoremine göre ulusların birer bütün olarak ellerinde bulundurduğu *karşılaştırmalı* üstünlüklerin *tekil ulusal sermayeler açısından birer mutlak maliyet üstünlüğüne* dönüştürülmesi, bu dönüştürüm aracılığıyla ulusların üretim yapılarının dışticarette karşılaştırmalı üstünlükler teoreminin işaret ettiği yönde biçimlenmesi, Ricardo'nun kendisinin koyduğu öncüller –otomatik denge mekanizması– altında dahi mümkün olmamaktadır.[27]

Üretim koşulları ile metaların değer (fiyat) büyüklükleri arasındaki dolayımı miktar teorisinin uluslararası işleyişinde aramaktan vazgeçip

26 Karl Marx, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, çev. Mehmet Selik, c. 1/I, 2.B., Ankara, Odak Yayınları, 1974, say. 197-98.

27 Otomatik denge mekanizmasının işleyişi, somut hayatta hiç kuşkusuz çok daha karmaşıktı. Bu mekanizma üzerinde bir sonraki bölümde, Marx'ın para teorisi bağlamında yeniden duracağımız için, burada en kaba çizgilerinin sergilenmesiyle yetindik.

bir başka düzleme, bireysel sermayeler arasında yer alan rekabet sürecine eğilmeliyiz. Bu sürecin yasalılıklarıdır ki, bireysel sermayelerin somut kararlarına yön verir. Ricardo, tekil sermayeler arasındaki gerçek rekabet mücadelesini, bu mücadelenin içinde yer aldığı tarihi koşulları dışticaret teoreminden dışlamışsa da, çağının özgül tarihi koşullarının, daha somut olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında dünya pazarındaki rakiplerine oranla çok daha yüksek bir gelişmişlik düzeyinde bulunan İngiliz sermayesinin çıkarlarının, Ricardo'nun dışticaret konusundaki teorik düşüncelerinin ardında yatan pratik güdüler arasında çok önemli bir yer tuttuğu kuşkusuzdur.

Tek tek ülkelerin değişik üretim alanlarında hüküm süren üretim koşulları ile uluslararası uzmanlaşma yapısı arasındaki dolayımı otomatik denge mekanizması yerine tekil sermayelerin var olan tarihi koşullar altında tabi olduğu rekabet sürecinin zorunluluklarında arayacak olursak şu sonuçlara ulaşırız:

> Ricardo'nun dışticaret teoreminde yaptığı varsayımlar altında, Portekizli tekil sermayeciler, İngiliz rakiplerini saf dışı ederler: İngiltere devleti, bu tehditle karşı karşıya gelmiş tekil sermayelerin çıkarlarını, Ricardo'nun modelinde öngörülmeyen gümrük ve benzeri korumacı önlemlerle savunmadığı sürece, İngiliz üreticilerini bekleyen mukadder akıbet budur.

Ne var ki, Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi temelinde serbest ticaret talebini ileri sürdüğü tarihi bağlamın, Ricardo teoreminde varsayılmış öncüllere taban tabana zıt düştüğünü biliyoruz: O dönemde İngiltere imalat sanayiinde fiilî bir tekel konumunda bulunuyor, bu konumu sayesinde olağanüstü elverişli üretim koşulları altında üretim yapabiliyor, uluslararası rekabetin zoruyla metalarının fiyatını bunların bireysel değerine, yani içerdikleri emek-zamana tekabül eden bir düzeye indirmek zorunda kalmadığı sürece kendi metalarını yurtdışında ulusal yenidenüretim değerlerinin üzerinde bir fiyatla satabiliyordu.[28]

Ricardo, İngiltere'nin dışticaretteki bu üstün konumunun pekâlâ farkındaydı ve sorunu *Principles*'in makinelere ayrılmış otuz birinci yanbölümde incelemişti.[29]

"Dışticaret Üzerine" başlıklı yedinci yanbölümde, devlet dışticareti engellemediği sürece, karşılaştırmalı maliyet üstünlüklerine uygun bir ulus-

28 Bu durum, Marksist emek-değer teorisi çerçevesinde, İngiliz sermayecilerinin metalarının bireysel üretim fiyatı ile piyasa üretim fiyatı arasındaki farkı ekstra kâr olarak mülk edindikleri anlamına gelir. Bu konuya da ilerde el atacağız.

29 Bak. *infra.*, dn, 30. Bu göndermeyi Schoeller, say.53'e borçluyum.

lararası işbölümünün oluşacağını öne süren Ricardo, "Makineler Üzerine" başlığını taşıyan otuz birinci yanbölümde daha önceki görüşleriyle çelişkiye düşer. Bu yanbölümde, yeni makineler kullanılması yönündeki çabaların gevşetilmemesi gerektiğini yazan Ricardo'ya göre, aksi halde İngiltere kendi metalarını dünya pazarında yenidenüretim değerleri üzerinden satmak zorunda kalabilecektir.[30]

Ricardo'nun teoremi nasıl üstün İngiliz sanayiinin fiilen elinde bulundurduğu tekelci konumu serbest ticaret talebi aracılığıyla daha da pekiştirmek doğrultusundaki çıkarlarını yansıtmışsa, kanalın öteki yakasında yaygınlaşan koruyucu gümrük tarifesine ilişkin teoriler de üretici güçlerinin gelişme düzeyleri İngiltere'ninkinin gerisinde kalan ülkelerin çıkarlarını dile getirmiştir.

Friedrich List vb. gibi gümrük politikası yandaşlarının ulusal devletlere yönelttikleri taleplerin gerisinde, iktisaden geri kalmış bir ülkede yer alan sermaye oluşumunun tarihi zorunlulukları yatar.[31] Devletin böylesi koşullar altında yerine getirdiği işlevler, var olan dünya pazarında iktisaden gelişmiş ülkelerin rekabetine karşı birer tepki olarak ortaya çıkmıştır. İktisaden azgelişmiş ülkelerde devlet, çeşitli birikim fonları (dolaylı ve dolaysız vergiler, gümrükler, toprak reformu vb.) kurarak, sınai altyapı projeleri geliştirerek, eğitim, hukuk sistemleri ile mali sistemi örgütleyerek, bir sermaye oluşumu süreci için elverişli koşulların olgunlaşmasına, katkıda bulunmuştur.[32] İngiltere'de sanayi sermayesinin hâkimiyetini kurmuş olduğu dönemde, kıta Avrupa'sı, üretici güçlerini geliştirerek dünya pazarında rekabet edebilecek bir düzeye yükselmeye çalışıyordu. Koruyucu gümrük teorileri ile serbest ticaret teorileri arasındaki ilk bakışta salt tahlili nitelikteymiş gibi duran farkları ele alırken bu tarihi arka planı gözden uzak tutmamalıyız.

5. RICARDO'NUN DIŞTİCARET TEORİSİNDE EŞİTSİZ MÜBADELE

Dışticaret konusundaki teorik irdelemelerinde İngiltere'nin 19. yüzyılın ilk yarısında sanayi üretimi alanında elinde bulundurduğu tekelci konumu göz ardı eden Ricardo, eserinin başka yerlerinde, İngiliz sanayiinin bu

30 Ricardo, say. 262-71. Bu olgunun Marksist teori içindeki karşılığı üretkenlik üstünlüğünü yitiren sermayecinin ekstra kârından da yoksun kalmasıdır. Bak. *infra*, böl. II B.

31 Wolfgang Baertschi ve Hanns-Dieter Jacobsen, *Kritische Einführung in die Aussenhandelstheorie*, Hamburg, Rowohlt, 1976, say. 113-17'den Friedrich List, *Das natürliche System der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1959, say. 48-52, 136-139.

32 Schoeller, say. 53

elverişli konumu ile İngiltere'deki değer oluşum süreci arasındaki ilişkiyi kurmayı, İngiliz emeğinin üretkenlik üstünlüğünü bir artık kâr kaynağı olarak görmeyi başarmıştır.

Ricardo, "Makineler Üzerine" yanbölümünde herhangi bir tekil sermayenin elde ettiği ekstra kârın emek üretkenliğinin olağanüstü yüksek oluşuna dayandığını saptar:

> Gerçekten, her kim ki makineyi keşfeder ya da onu ilk kez yararlı biçimde kullanır, bir süre büyük kârlar elde ederek ek bir üstünlükten yararlanır; ama, makinenin kullanımı genelleştiği oranda, rekabetin etkilerinden ötürü, üretilen metanın fiyatı üretim maliyetine iner, o zaman sermayeci eskisiyle aynı parasal kârları elde eder; genel yarara da yalnız bir tüketici olarak, aynı parasal gelirle ek refah ve zevk araçlarına hükmetme olanağını kazanması yoluyla katılır.[33]

Ortalamadan iyi üretim koşulları ile ekstra kâr[34] arasındaki bu bağlantıyı Ricardo, uluslar arasındaki –sanayii gelişmiş İngiltere ile görece azgelişmiş öteki uluslar arasındaki– mübadele ilişkisine de uygular:

> Metaların fiyatlarını da bunların üretim maliyetleri düzenler. Daha iyi makineler kullanılması metaların üretim maliyetini azaltır, dolayısıyla da, yabancı piyasalarda bunları daha ucuz bir fiyata satabilirsiniz. Buna karşılık, bütün öteki ülkeler özendirdiği halde makine kullanımını reddederseniz, mallarınızın doğal fiyatlarını öteki ülkelerin fiyatlarına indirinceye kadar yabancı mallar karşılığında paranızı ihraç etmek zorunda kalırsınız.[35]

Ricardo, böylece, yüksek emek üretkenliğinin bir ulusa öteki uluslara kıyasla daha az emek harcama olanağını verdiğini kavramış oluyor. Nitekim yukardaki alıntı şöyle devam eder:

> Bu ülkelerle mübadele yaparken burada iki günlük emeğe mal olan bir metaı yurtdışında bir güne mal olan bir meta karşılığında veriyor olabilirsiniz, ve bu elverişsiz mübadele sizin kendi fiilinizin sonucu olur, çünkü ihraç ettiğiniz ve size iki günlük emeğe mal olmuş meta, komşularınızın hizmetlerinden yararlanmayı akıl ettiği makinelerin kullanılmasını reddetmiş olmasaydınız, yalnız bir gününüze mal olabilirdi.[36]

"Makineler Üzerine" yanbölümünden aktardığımız bu parçalar, Ricardo'nun azgelişmiş ülkelerle yapılan ticarette elde edilen ekstra kârın kaynağını, haklı olarak, İngiliz sanayiinin üretkenlik üstünlüğünde bul-

---

33 Ricardo, say. 263.

34 Ekstra kârların temelinde yatan değer aktarımları, metaların bireysel değil, toplumsal değerleri (piyasa üretim fiyatları) üzerinden alınıp satılmalarının yarattığı "eşitsiz mübadele" olgusu konularında bundan sonraki bölüme bakınız.

35 Aynı yerde, say. 271.

36 Aynı yerde.

duğunu, bu dışticaret kârının temelinde yatan eşitsiz emek mübadelesine parmak bastığını gösteriyor.

Ricardo'nun emek-değer teorisinin temel önermesi şöyle özetlenebilir: Metaların değerleri ile fiyatları, içerdikleri ödenmiş emekçe değil, kendileri için harcanmış toplam emekçe belirlenir; reel ücret yalnızca kârı sınırlar, metaın fiyatını etkilemez. Metaların göreli değerleri ile fiyatları, Ricardo'ya göre, genelleşmiş bir kapitalist üretimin sağladığı sermaye ve emek akışkanlığı temeli üzerinde oluşur. Bu genelleşmiş kapitalist üretim koşulları altında işçilerin yaşam düzeyinin gerilemesi reel ücretleri düşürür; buysa ekonominin tümü çapında kâr hadlerinin yükselmesi olanağını doğurur. Metaların değerlerinin ve bunların göreli parasal ifadelerinin değişmesi toplam toplumsal emeğin oransal dağılımı aracılığıyla olur; buysa öndelenmiş sermaye başına elde edilen kârı etkilemez. Ricardo, toplumsal yenidenüretim koşulları ile ulusal çerçevedeki değer oluşum süreci üzerindeki etkilerini aydınlatmak amacıyla dışticareti ele aldığı vakit, yukarda özetlediğimiz değer-teorik ilkelerden yola çıkar. Ancak, Ricardo'ya göre dışticaretin ulusal yenidenüretim süreçleri üzerindeki etkisi değil de, dışticaretin kendisi söz konusu olduğunda, emek-değer teorisi geçerliğini yitirir: "Bir ülkedeki metaların göreli değerini düzenleyen kural, iki ya da daha çok ülke arasında mübadele edilen metaların göreli değerini düzenlemez."[37]

Ulusal çapta dolaşım sürecine giren metalar ile dış-ticaret aracılığıyla gerçekleşen metalar arasında, değerlerinin belirlenmesi açısından ortaya çıkan bu ayrımı Ricardo, tek tek uluslarda yürürlükte olan ortalama üretim koşullarının (emeğin üretkenliği, beceri düzeyi, yoğunluğu, niteliği vb.) farklılaşmasıyla açıklar. Ricardo'ya göre, sözü edilen farklılaşmanın bir vargısı da, metaların içerdiği harcanmış emek-zaman kütlesinin, dolayısıyla bu metaların değerlerinin ülkeden ülkeye değişmesidir.

> İngiltere'nin kumaşı karşılığında (Portekiz'in) vermesi gereken şarap miktarı, her iki metaın İngiltere'de ya da her ikisinin Portekiz'de imal edilmesi durumunda olduğu gibi; her birinin üretilmesine hasredilen emek miktarıyla belirlenmez.[38]

Ulusal çerçevede değerlerin belirlenme sürecinin ortalama üretim koşullarını yansıtmasına, bu nedenle de üretkenlikteki gelişmelerin metaların göreli değerlerini, ücret değişmelerini ve nihayet sermayelerin elde ettiği kâr hadlerini etkilemesine karşılık, dünya pazarında hüküm süren farklı

37 Aynı yerde, say. 81.

38 Aynı yerde, say. 82.

üretim koşulları ve üretkenlik gelişmeleri *ulusal* ortalamayı yansıtan bu değer belirlenme sürecini tadile uğratır.

Ricardo dünya pazarında gerçekleşen (satılan) metaların değerlerinin belirlenme sürecini ulusal *sınırlarla çevrelenmiş bir perspektif* içinde irdelemiştir.[39] Azgelişmiş bir ülkede ya da bütün bir dış âlemde satılan bir İngiliz sanayi metaının elde edeceği değer, o metaın İngiltere'deki yenidenüretim maliyetleriyle değil, satıldığı ülkenin ya da bütün bir dış âlemin görece geri üretim koşullarını da kapsayan uluslararası ortalama yenidenüretim maliyetleriyle belirlenir. Söz konusu İngiliz sanayi ürünü, böylelikle, İngiltere'de geçerli olan bireysel değerinden fazlasına satılır.

Ricardo'nun "Makineler Üzerine" yanbölümünde söz ettiği ekstra artıkdeğer üreticisine benzer bir konumda bulunan bir ulus, üretkenlik üstünlüğünü elinde bulundurduğu sürece, azgelişmiş ülkelerle giriştiği ticarette bir eşitsiz emek mübadelesinden yararlanır. Bu yoldan da, öndelemiş olduğu hem değişir, hem değişmez sermayeyi daha az emekle ya da daha kısa sürede yenidenüretebilir; bir başka deyişle, birikim koşullarını iyileştirebilir. İngiltere, azgelişmiş ülkelerden daha az emek-zaman harcayarak en az onlar kadar uluslararası para (altın) –ya da daha fazlasını– kazanabilir. Ricardo, uluslararası ticaretin içerdiği bu eşitsiz emek mübadelesinin farkına varmış, ancak üzerine gitmemiştir.

> Böylece İngiltere 100 adamın emeğinin ürününü 80 adamın emeğinin ürünü karşılığında vermiş olur. Böyle bir mübadele aynı ülkenin bireyleri arasında yer alamazdı. 100 İngilizin emeği 80 İngilizinki karşılığında verilemez; ama 100 İngilizin emeğinin ürünü, 80 Portekizlinin, 60 Rus'un ya da 120 Doğu Hintlinin emeğinin ürünü karşılığında verilebilir.[40]

Şimdi sorulması gereken, bu eşitsiz emek mübadelesinin, Ricardo için, bir değer aktarımı anlamına gelip gelmediğidir Aşağıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi, Ricardo, dışticaret yoluyla bir ülkenin maddi zenginliğinin artabileceği, ama toplam ulusal değer-ürünün çoğalmayacağı kanısındadır:

> "Dışticaretin genişlemesi, her ne kadar bir ülkedeki meta kütlesinin, dolayısıyla zevkler toplamının artışına çok güçlü bir katkıda bulunsa da, değer tutarını

39 Ricardo'nun perspektifinin ulusal çerçeveyle sınırlı olduğu yolundaki gözlemi Schoeller, say.57'ye borçluyum. Ne var ki, Schoeller, metaların mübadele değerlerinin üretkenlik düzeyi düşük olan ülkelerin yenidenüretim koşullarına göre belirlendiğini varsayarken yanılmaktadır. Bilindiği gibi, Ricardo, uluslararası ticaret hadlerinin aşağı ve yukarı sınırlarını belirtmekle yetinmiştir: Bu sınırlar, iki ülkenin iç fiyat oranlarıdır. Bu iki sınır arasında dışticaret hadlerinin nasıl ve hangi düzeylerde karar bulacağı sorunuyla, J. Stuart Mill'den başlayarak klasik-sonrası iktisatçılar ilgilenmişlerdir. Bak. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy,* der. W. J. Ashley, London, Longmans, 1940, say. 584.

40 Ricardo, say. 82-83.

dolaysızca artıramaz. Bütün yabancı malların değeri bunlar karşılığında verilen kendi toprak ve emek ürünümüzün miktarıyla belirlendiğinden, yeni piyasalar keşfederek kendi mallarımızın belirli bir miktarı karşılığında elde ettiğimiz yabancı mal miktarını iki katına çıkarsak, daha fazla değerimiz olmaz."[41]

"Dışticaret Üzerine" yanbölümünün hemen başındaki bu parçada birbirinden açıkça ayırt edilmesi gereken iki önerme yer almaktadır. Önermelerden birincisi dışticaretin toplumların maddi servetleri açısından taşıdığı anlama, ikincisi bu toplam (maddi) zenginliği temsil eden değerler toplamı üzerinde dışticaretin yaptığı etkiye ilişkindir.

Bir ulusun ürettiği meta-değerler toplamı, Ricardo'ya göre, bunların üretilmesi için harcanan toplam emekle belirlenir. Ricardo buradan şu doğru sonuca ulaşır: Dışticaret aracılığıyla emekten tasarruf edilmesi, bir başka deyişle aynı miktarda metaın eskisine oranla daha az emek harcanarak elde edilmesi halinde, bir yandan (maddi) servetin, öte yandan bu servetin üretilmesi için gerekli emek kütlesinin bir bileşkesi olan toplumsal yeniden üretim koşulları düzelir.

Toplam toplumsal değer-ürünün bütün sınıflarca gelir (Revenue)[42] biçiminde harcanan bölümü, Ricardo'ya göre, yalnız makinelerin iyileştirilmesiyle değil, aynı zamanda bu harcamaların yöneldiği metaların yurtdışından daha ucuza getirtilmesiyle de azaltılabilir. Böylelikle, gelir metalarının maddi hacmi daralmadan, değer-ürünün gelire ayrılma parçası azaltılabilir. Bu durumda, tek tek sınıfların, değer-üründeki gelir payının oransal dağılımına bağlı olarak, eskisi kadar, hatta eskisinden daha çok tüketmeleri, buna karşın toplumsal değer-ürünün birikime ayrılan payının aynı kalması ya da genişlemesi mümkündür.

Ricardo'nun yukarda değindiğimiz önermelerinden ikincisi, üretim sürecinin fiziksel (maddi) değil, mübadele değerleriyle ilgili yönlerine ilişkindir. Bu bağlamda Ricardo, dışticaretin etkilerini iki açıdan ele alır: birincisi, dışticaretin tek tek metaların göreli değerleri, bir başka deyişle toplumsal emeğin tek tek üretim dallarına dağılımı üzerindeki etkileri; ikincisi, dışticaretin kâr haddi üzerindeki etkileri. Bilindiği gibi, Ricardo'ya göre, kâr haddi, göreli meta değerlerinin değişmesine değil, yalnız ve yalnız ücretlerin devinimine bağlıdır:

---

41 Aynı yerde, say. 77.

42 "Gelir"i Marksist terminolojideki *Revenue* karşılığında kullanıyoruz. Artıkdeğerin sermayeleştirilmeyen, yani sermayecilerin üretici olmayan harcamalarına ayrılan bölümüne *Revenue* denir. İşçiler, bir kural olarak, ücretlerini sermayeleştiremeyeceklerinden, onların tüketim harcamalarını da *Revenue*'den yapılmış saymak gerekir.

> Bu yapıtın başından sonuna kadar çabam, ücretlerde bir azalma olmadan kâr haddinin asla artırılamayacağını, ücretlerde sürekli bir azalmanın da yalnızca ücretlerin harcandığı ihtiyaç maddelerindeki bir azalmanın sonucu olabileceğini göstermek olmuştur. Öyleyse, dışticaretin genişlemesi ya da makinelerin iyileşmesi sonunda emekçinin gıda ve ihtiyaç maddeleri daha düşük bir fiyatla piyasaya getirilebilirse, kârlar yükselir.[43]

Demek oluyor ki, dışticaret aracılığıyla işçilerin yenidenüretim maliyetlerinin ucuzlaması halinde ödenmemiş artık emek artacağından, kârlar büyüyebilir; bununsa, metaların değeri üzerinde, bunların üretilmesinde kullanılan emek kütlesi aynı kalmışsa, hiçbir etkisi olmaz. Buna karşılık, daha ucuz bir bedelle elde edilen metalar..., sırf zenginlerce tüketilen metalar olursa, kâr haddinde hiçbir değişme olmaz."[44]

Ricardo'ya göre, bu durumda, işçilerin yenidenüretim maliyeti, dolayısıyla da yeni-değerin ücretler ile kârlar arasındaki bölüşümü değişmediğinden, kâr haddi artmaz.

Ricardo'nun dışticaret, kâr haddi, reel ücretler, gelir, birikim haddi ve maddi yenidenüretim koşulları arasında kurduğu bu teorik bağlantılardan sonra, aynı yazarın dışticaretin, bir ülkedeki değer miktarını dolaysızca artırmadığı yolundaki yargısını ele alalım:

Bir ülkede üretilen değerler toplamının, ancak harcanan emek kütlesi artarsa, yükseleceği doğrudur. Üretim sürecinde harekete geçirilen emek hacmi aynı kalmışsa, dışticaret, toplumsal yenidenüretimin maddi koşullarını düzeltir; söz konusu ülkenin toplumsal (maddi) serveti artar. Ama bütün bunlar, dolaşım (mübadele) alanı uluslararasılaştığı zaman, o ülke sermayecilerinin mübadele sürecinde gerçekleştirdikleri ekstra artıkdeğerler ile uğradıkları artıkdeğer kayıplarının cebirsel toplamının her zaman sıfıra eşit olacağı anlamına gelmez. Mademki bağımsız (ulusal) üreticiler (sermayeciler) arasındaki toplumsal ilişki dünya pazarı aracılığıyla kurulmaktadır, değerlerin üretilip mübadele edildiği (gerçekleştiği) süreç de globalleşmiştir. Dünya çapında yer alan mübadele süreci, yeni değer yaratmaz, ancak yaratılmış değerlerin yeniden bölüşümüne aracılık eder, doğru; ama bu demek değildir ki, dünya pazarını çeşitli ölçütlere göre kesitlere –sözgelimi kullanım değeri ve/ya da organik bileşim farklılıklarına göre kesimlere; ulusal sınırlarla ayrılmış egemenlik alanlarına göre ülkelere; üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine ya da ücret farklarına göre bölgelere–ayırdığımız zaman, dolaşım sürecinde daima yer alan değer aktarımları bu kesitleri aşkınlamaz. Nasıl dışticaretten soyutlanmış bir çerçevede organik bileşimi

43 Aynı yerde, say. 80.

44 Aynı yerde.

düşük kesimler ile organik bileşimi yüksek kesimler arasında, etkin üreticiler ile etkinsiz üreticiler arasında, küçük üreticilik ile kapitalist üretim arasında, tarım ile sanayi arasında vb. değer aktarımları oluyorsa, ulusal pazar yerine dünya pazarını göz önünde tuttuğumuzda, bu değer aktarımları ulus-aşırı bir nitelik kazanır.[45]

Paradokslu bir biçimde, Ricardo, değer aktarımlarını yadsırken emek-değer teorisini de uluslararası mübadeleler için askıya aldığı muhakemesinde, emek-değer teorisini korumak kaygısından yola çıkmıştır. Klasik ekonomi politik içinde emek-değer teorisine en tutarlı biçimde bağlı kalmış bir iktisatçının, dışticareti ele alırken, değerin dolaşım sürecinde değil, ancak ve ancak üretim sürecinde yaratıldığı ilkesine gereken titizliği göstermesi anlaşılır bir şeydi. "Bütün yabancı malların değeri bunlar karşılığında verilen kendi toprak ve emek ürünümüzün miktarıyla belirlenir..." diyerek doğru bir ilkeden yola çıktıktan sonra, uluslararası ticarette mübadele bağıntısının iki kutbunda –göreli değer biçimi ile eşdeğer biçimi– yer alan metaların içerdiği emek miktarlarının sistemli biçimde farklı olduğunu görünce, emek-değer teorisinin uluslararası mübadelelerde geçersiz olduğu sonucuna varmıştır. Hayatı boyunca metaların mübadele oranlarını cisimlenmiş emek oranlarından dolaysızca türetmeye uğraşmış, eşit değerlerin mübadelesi ilkesini eşit emek miktarlarının mübadelesine indirgemiş Ricardo'nun bu paradoksu çözmesi beklenemezdi.

Değer teorisindeki zaaflarının, değerin biçimi ile değerin tözü arasında kesin bir ayırım yapamayışının sonunda para teorisinde içine düştüğü yanlışlar da, hiç kuşkusuz, uluslararası değerlerin belirlenmesi konusundaki yanlışlarına katkıda bulunmuştur.[46] Paranın miktar teorisine dayanan otomatik denge mekanizmasından hareketle ithal edilen her türlü değerin (meta, para) *dolaysızca* ülke içinde var olan değerlerle mübadele edileceğini düşünen Ricardo, böylelikle dışticaret bilançosunun, yani ihracat ile ithalatın parasal büyüklüklerinin dengeye geleceğini savunmuştur. Değerin parasal biçimi ile tözü, toplumsal olarak gerekli soyut emek arasındaki dolayımları kuramamış Ricardo'nun, dengelenmiş bir dışticaret bilançosunun değer aktarımlarının denkleştiği anlamına gelmediğini görmesi beklenemezdi.

---

45 Bu konuyu ancak Marx'ın değer teorisini ele aldıktan sonra derinleştirebileceğiz.

46 Aslına bakılırsa Ricardo'nun dışticarette değer teorisini askıya alışının temelinde para konusunda değer teorisini askıya alışı yatar. Ricardo, paranın miktarını değerine tabi kılması gerekirken –dolaşım sürecine giren metaların değerlerinin toplamı ve dolaşım hızı verilmişken– paranın değerini miktarına tabi kılmıştır. Bu, parayı, "değerleri" nedretlerine bağlı olan sanat eserleri vb. gibi yenidenüretilemeyen mallarla aynı kefeye koymak demektir. Claudio Napoleoni, "Introduzione," *Teoria della moneta: Ricardo, Wicksell, Marx*, Carlo Boffito, Torino, Einaudi, 1973, say. IX-X.

İKİNCİ BÖLÜM

Marx'ın Dıştıcaret Teorisi Uluslararası Değer Teorisi

A. MARX'IN YÖNTEMİ

Marx'ın kapitalizmin gelişme yasalarına ilişkin incelemesi, bazen sanıldığı gibi, en tutarlı temsilcisini Ricardo'da bulan İngiliz ekonomi politiğini düzeltmeye, geliştirmeye ve mükemmelleştirmeye yönelik bir çabanın ürünü değildir. Marx, bütün teorik tasarısını, *ekonomi politiğin eleştirisi* olarak kavramıştı.[1]

Ekonomi politiğin eleştirisinin yöntemini ele almadan önce, bu teorinin, Marx'ın sistemi içinde daha üst bir soyutlama düzeyinde yer alan tarihi maddecilik teorisinin tarihi olarak özgül bir üretim tarzına, kapitalist üretim tarzına uygulanışı olduğunu belirtmeliyiz.[2] Tarihi maddeciliğin en özlü ifadesini Marx'ın artık klasikleşmiş şu sözlerinde buluruz:

> Hayatlarının sosyal üretiminde insanlar iradelerine tabi olmayan, belirli zarurî ilişkiler (yani) maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden üretim ilişkileri kurarlar. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde hukuki ve siyasi bir üstyapının yükseldiği ve kendisine belirli sosyal bilinç şekillerinin tekabül ettiği somut temeli meydana getirirler. Maddi hayatın üretim tarzı genellikle sosyal, siyasi ve fikrî hayat süreçlerini belirler (şartlandırır). İnsanların varlıklarını belirleyen bilinçleri değil, aksine, insanların bilinçlerini belirleyen onların sosyal varlığıdır... Nasıl bir kimse hakkında onun kendi için beslediği fikre bakarak hüküm verilemezse, tıpkı bunun

1 Bütün önemli eserlerinin başlıkları ya da alt başlıkları buna tanıklık eder: *"Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı"*; *"Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi"*, *"Grundrisse Ekonomi Politiğin Eleştirisi* İçin Ön Çalışma."

2 Bir başka deyişle, Marx'ın düşünce sistemi, çok katmanlı bir soyutlama düzeyleri hiyerarşisidir. Bu kavramsal yapının en üst düzeyinde diyalektik maddecilik yer alır: maddenin ve düşüncenin en genel hareket kuralları. Tarihi maddecilik, bu en soyut teorik düzlemin insan toplumunun tarihi gelişimine, ekonomi politiğin eleştirisi ise tarihi maddeciliğin kapitalist üretim tarzına uygulanmasıdır. Bak. Karl Marx, "Almanca İkinci Baskı Sonsöz. "*idem, Kapital*, c. I/I, say. 38-51.

gibi, böyle bir sarsıntı devri hakkında da onun kendi bilincine bakarak hüküm verilemez. Aksine, bu bilinç, maddî hayatın çelişmeleriyle, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çatışma ile açıklanmalıdır."[3]

Marx, tarihi maddeciliğin sağladığı bu içgörüler sayesindedir ki, "'sivil toplumun' anatomisi/ni/.. ekonomi politikte ara/maya/"[4] yönelmiş, ama bunu yaparken ekonomi politikçiler gibi "sivil toplum"u insanoğlunun ezeli eğilimlerinin en tam ifadesine kavuştuğu ebedi bir toplum biçimi olarak görme yanılgısına kapılmamış, kendisinden öncekiler gibi geçici olan bu üretim tarzının değişimini yöneten tarihi olarak özgül yasaları bulup çıkarmaya çalışmıştır.

Marx'ı kapitalist toplumun hareket yasalarının bilgisine götüren yolun "soyuttan somuta yükselen" bir süreç olduğu çok söylenmiştir. Nitekim Marx'ın kendisi de, yöntem konusunu el aldığı ender yerlerden birinde şöyle der:

> Sözgelimi on yedinci yüzyıl iktisatçıları daima yaşayan bütünle, nüfus, ulus, devlet, birkaç devlet vb. ile başlarlar; daima işbölümü, para, değer vb. gibi birkaç belirleyici soyut, genel ilişkiyi analiz yoluyla keşfederek bitirirler. Bu farklı öğeler az çok kesin bir şekilde saptanıp soyutlandıktan sonra ise, emek, işbölümü, ihtiyaç, mübadele değeri gibi basit ilişkilerden hareketle devlet, uluslararası mübadele ve dünya pazarı düzeyine tırmanan ekonomik sistemler gözükmeye başladı. Bilimsel olarak doğru olan yöntem şüphesiz bu ikincisidir. Somut, çok sayıda belirlemenin bir noktada bağdaşması, dolayısıyla çoğulluğun birliği olduğu için somuttur. O halde somut, gerçek hareket noktası ve dolayısıyla görü ve tasavvurun da hareket noktası olduğu halde, düşüncede bir hareket noktası olarak değil, bir toplama ve birleştirme süreci, bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır. Birinci yol boyunca, tasavvurun bütünlüğü çözülüp soyut belirlemeler şekline dönüşmüştü; ikincisinde soyut belirlemeler somutun düşünce yoluyla yeniden-üretilmesine doğru giderler.[5]

Ne var ki, Marx'ın yönteminin somuttan soyuta ilerleyen bir tümevarım sürecini de kapsadığını, hatta bu sürecin "somutun düşünce yoluyla yeniden üretilmesi"nden önce geldiğini gözden uzak tutarsak, bu yöntemi tek yanlı, dolayısıyla çarpık bir biçimde kavramış oluruz. Somutun yeniden inşası sürecinin çıkış noktası olan en temel belirlenimlerin "iyi" bir soyutlamanın ürünü olması, ampirik gerçekliğin derinliğine mülk edinilmesini öngerektirir:

---

3 Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Orhan Suda, İstanbul, Öncü Kitabevi, 1970. say 3-4.

4 Aynı yerde, say. 3.

5 Karl Marx, "Önsöz", *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma, idem*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979-1980, say. 168-69.

> Bir konuyu sunuş tarzı, onu araştırma tarzından şekil olarak farklıdır. Araştırmanın malzemeyi bütün ayrıntıları ile mülk edinmesi, bunun çeşitli gelişme şekillerini tahlil etmesi ve bunlar arasındaki içsel ilişki ve bağları yakalayıp ortaya çıkarması gerekir. Ancak bu iş yapıldıktan sonradır ki, asıl ve gerçek hareket, uygun ve iyi bir şekilde sunulabilir. İşin bu yönü başarıyla sonuçlanıp malzemenin geçirdiği hayat, şimdi zihinde yansımaya başlayınca, bu, kendisine zihnî bir kuruluşla *a priori* olarak ulaşılmış bir şey gibi görünebilir.[6]

Kısacası, Marx'ın yöntemi, tahlil (somuttan soyuta) ve sentez (soyuttan somuta) süreçlerinin diyalektik birliğidir.[7]

1. EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ: BİTMEMİŞ BİR TASARI

Marx'ın eseri tamamlanmamış bir tasarıdır. *Kapital*'in bile yalnızca birinci cildi Marx'ın sağlığında yayımlanmış, ikinci ile üçüncü ciltleri Marx'ın bıraktığı müsveddeleri derleyerek yayıma hazırlayan Engels olmuştur. Bunun ötesinde, Marx, kapitalizmin hareket yasalarının yayımlanmış yapıtlarında sistemli bir biçimde incelenmemiş alanlardaki işleyiş biçimlerini de ele almayı tasarlamıştı. Dışticaret ile dünya pazarı, bu alanlar arasındadır.

> Burjuva ekonomi sistemini şu sıraya göre ele alıyorum: *sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya piyasası...* Basılsın diye değil, kendim yararlanayım diye uzun zaman aralıklarıyla kâğıda geçirdiğim ve yukarda belirtilen plana göre sistemli bir şekilde işlenmesi şartlara bağlı bulunan monografi tarzındaki kaynakların hepsi önümde duruyor.[8]

Karşı karşıya olduğumuz sorun şudur: Marx'ın dışticaret ile dünya pazarını teorileştirmeye ömrünün yetmediğini biliyoruz. Buna karşın, bu konularda eserlerinin çeşitli yerlerine serpiştirilmiş bulunan bir dizi önermeyi bir araya getirerek bunları tutarlı bir bütünlüğe kavuşturabilir miyiz? Ekonomi politiğin eleştirisinin genel metodolojik temelleri üzerinde emek-değer teorisini somutlaştırarak bir uluslararası değer teorisi (yeniden) inşa edebilir miyiz? Çalışmanın bu bölümünün amacı, bu sorulara, hiç olmazsa söz konusu teorinin ana çizgileri için geçerli olmak üzere, olumlu bir cevap verilebileceğini göstermek olacaktır.

---

6 Marx, *Kapital*, c.I/1, say. 49.

7 Krş. I. I. Rubin, "Abstrakte Arbeit und Wert im Marxschen System," *Dialektik der Kategorien: Debatte in der UdSSR (1927-1929)*, I. I. Rubin, S. A. Bessonow *et al.*, Westberlin, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, 1975, say. 7-9.

8 Marx, *Katkı*, say. 1. Marx'ın çalışma programı sık sık değişmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için, bak. Roman Rosdolsky, *Zur Enstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital": Der Rohentwurf des Kapital 1857-1958*, C. I, 2.B., Frankfurt am Main, Europaeische Verlagsanstalt, 1968, say. 24-78; Vitali Solomonovich Vygodski, *Marx'ın Düşüncesinin Gelişimi*, çev. Atilla Aksoy, İstanbul, Bilim Yayınları, 1976, *passim*.

Yukarda emek-değer teorisinin somutlaştırılmasından söz ettik. Bu, Marx'ın bütün teorik çabasına damgasını vurmuş bir yöntemdir. Marx, *Kapital*'deki sunuşuna, "genel olarak mübadele"[9] olarak nitelendirebileceğimiz bir soyutlama düzeyinde başlar; bu düzeyde, özel mülkiyetin parçaladığı bağımsız üreticilerden oluşan, bireysel karar birimleri arasındaki eşgüdümün yalnız piyasa aracılığıyla, yani aposteriori kurulduğu meta üreten toplum üzerinde yoğunlaşarak "değer-biçimini" zorunlu bir tarihi-toplumsal ilişki olarak türetir. Bu en genel, soyut biçimden hareketle, para-biçimi ve sermaye-biçiminden geçerek, nihayet üretim fiyatına bizi ulaştıran süreçtir.

Burada vurgulanması gereken önemli nokta şudur: Bilgi sürecinin başlangıçtaki (görece soyut) aşamaları, daha somut, daha karmaşık kategorileri yok saymadığı gibi, görece somut kavramlar da genel ve soyut belirlenimleri geçersiz kılmaz. Gerçi sermayeci sermaye ilişkisinin, kapitalizmin bu her şeye egemen toplumsal gücünün taşıyıcısı, "karakter maskı" haline gelmiştir; ama o, hâlâ, piyasa anarşisinin pençesinde bir bağımsız "üretici"dir. Aynı şekilde, uluslararası mübadele, sermayenin ulusal devletler biçiminde örgütlenmiş olmasını içerir; ne ki, dünya pazarında rekabet edenler, bu ulusal devletler değil, yine özerk tekil sermayelerdir – yalnız bu kez ulusal bir üniforma giymiş olarak.

Emek-değer teorisinin somutlaştırılması yoluyla bir uluslararası değer teorisine varmaya çalışmanın Marx'ın yöntemine uygun olduğunu böylece göstermiş oluyoruz. Bu noktada ilginç bir teorik itiraz ileri sürülebilir. Değerin tözü olan soyut emek, içinde harcandığı emek sürecinin bütün somut belirlenimlerinden arınmış, genel olarak insan emeği, kayıtsız şartsız ve düpedüz insan emeği, emek *sans phrase* demektir. O halde uluslararası değerin somutlaştırma sürecinin sonunda değil, başında yer alması gerekmez mi? Soyut emek ile değer-biçimi, bu anlamda, tanım gereği evrensel olduğuna göre, basit ve soyut kategorilerden karmaşık ve somut olanlara doğru ilerleme, evrensel değerden hareketle, adım adım, değer üretim ve mübadele alanının ulusal devlet sınırlarıyla çevrelenmiş olmasının doğurduğu saltsızlıkların işin içine katılmasını gerektirmez mi?[10]

Ağırlığını tanıdığımız bu karşı görüşe karşın yukarda özetlediğimiz kendi yöntemimiz üzerinde ısrar edişimizi temellendirmek için ulusal devlet ile sivil toplumun tarihi ortakyaşamasını ele almamız gerekiyor.

---

9 Savran, say. 116.

10 Bu görüşün savunulduğu iki kaynak için, bak. Hermann Bruhn, Dirk Wolfing ve Bernd Koch, "Das Geld im Imperialismus," *Probleme des Klassenkampfs*, No.11/12- (1974), say. 149-213; Bernd Koch, "Weltgeld und Wertgesetz: Zur Ersetzbarkeit der Geldware durch Zeichengeld," *Mehrwert*, No. 7 (Juni 1974), *passim*.

2. DEĞER YASASININ TEMELİ: ULUSAL DEVLET

Kapital, içinde yazıldığı ortamın, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin derin izlerini taşır. Ama biliyoruz ki, orada anlatılan İngiliz kapitalizmi değil, kapitalizmin genel hareket yasalarıdır.[11]

Gerçek hayatta hiçbir kapitalizmin, *Kapital*'de sergilenen saltlıkta var olamayacağı açıktır. Her şeyden önce, kapitalizm de dahil bütün toplum biçimleri, önce oluşup olgunlaşan, sonra çürüyüp dağılan tarihi örgütlenişlerdir. Somut zamanın herhangi bir anında, her bir toplum, bu sürecin, kendi özgül tarihince belirlenmiş bir noktasında bulunur. Bu, her gerçek toplumun, gelişim sürecine damgasını vuran temel bir hareket yasasının yanı sıra, hem geçmiş üretim tarzlarının kalıntılarını, hem de gelecekteki üretim tarzının nüvelerini ya da en azından habercilerini barındırması demektir. Bu söylenenlerin kavramlaştırılmasında üretim tarzı-toplumsal kuruluş kavram çiftinden yararlanabiliriz.[12] Tek bir kapitalist üretim tarzı kavramı, ama bu kavrama şu ya da bu ölçüde "uygun" düşen ya da ondan uzaklaşan çok sayıda kapitalist toplumsal kuruluş vardır.

Tanım gereği, devleti, daha doğrusu birden çok *ulusal devleti, ulusal* paraları, bunların kendi aralarındaki ve her birinin dünya parasıyla ilişkilerini dile getiren döviz kuru gibi kategorileri işin içine katan bir teorik alan, bizi ister istemez, toplumsal kuruluş soyutlama düzeyine itmez mi? Bu soruyu cevaplandırırken, ilk önce, ulusal devletin kapitalist üretim tarzı kavramının bir parçası olduğunu ileri süreceğiz.

Değer teorisi, değer yasasının işleyişinin teorileştirilmesi demektir. Bu yasanın hükmünü geçirmesi, meta üretimi ve mübadelesinin genelleşmesini, buysa sermaye ve emek gücü hareketlerinin her türlü iktisat-dışı engelden (feodal bağımlılıklar, loncalar vb. gibi meslek ve çalışma tahditleri, iç gümrükler vb.) kurtulmasını öngerektirir. Bu koşullar oluşmadan, ne değer teorisinin anahtar kavramı olan, tikel çalışma alanları karşısında kayıtsızlaşmış, alabildiğine sıvılaşmış bir toplumsal biçim olarak soyut emekten söz edilebilir, ne de değer yasası fiyat belirtkeleri aracılığıyla toplam emeğin farklı işkolları arasında dağılımını düzenleyip yönetme işlevini yerine getirebilir. Bu koşulların tarih içinde ortaya çıkıp olgunlaşması ise, ulusal dev-

---

11 Marx, *Kapital*'deki somut örneklerin büyük çoğunluğunun İngiltere'den verilmesi karşısında Alman okurlarını şöyle uyarır: "*De te fabula narratur.*" "Almanca Birinci Baskıya Önsöz," *Kapital,* c. I/I, say. 33.

12 Bu kavram çiftinin bugünkü kesinlikte formüle edilmesini Althusser çığırına borçluyuz. Marx, çoğu yerde, üretim tarzı terimini üretim tekniği anlamında kullanır. Ancak adı geçen kavramların bugün ulaştığı yaygınlık ve ayırtı zenginleşmesinden ötürü bu konuda Althussercilere gönderme yapmaktan kaçınıyoruz.

letin gelişip serpilmesiyle at başı giden bir süreç olmuştur. Açıkçası, ulusal devlet, meta ilişkilerinin gelişmesine, bunların devinimine yön veren değer yasasının etkisini duyurmasına elverişli ortamın icracısıdır.

Kapitalist üretim tarzının şafağında bu görevleri yerine getiren devletin bu üretim tarzının "düzgün" işleyişinin sağlanmasında da vazgeçilmez işlevleri vardır. Bu konunun ayrıntılarına daha fazla girmeden, kapitalist üretimin olmazsa olmaz koşulu olan "mülkiyet hakkı"nın güvence altına alınmasının (medeni hukuk ve ticaret hukuku), karşıt sınıflar arasındaki dağınık ve bölük pörçük çekişmenin sonuçlarının dönem dönem normlaştırılarak rekabet koşullarının düzene sokulmasının[13] (çalışma hukuku), "asayiş"in sağlanmasının" (ceza hukuku) devletin yetki alanına girdiğini belirtmekle yetinelim.

Soruna bir de Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin teorik köşe taşları olan birtakım kategoriler açısından yaklaşalım: sözgelimi emek gücünün değeri. Emek gücü metaının değerinin belirlenmesinde, bütün öteki metalardan farklı olarak, "tarihi ve ahlaki" etkenler de işe karıştığından, bu "iktisat-dışı" etkenlerle birlikte kapitalizmin bu özel metaının değer büyüklüğünün de uluslararası bir ayrımlaşmaya tabi olması beklenebilir.[14] Yine Marx, emek üretkenliği, emek yoğunluğu gibi kategorilerin her ülkedeki ortalamasının farklı olduğunu, bu ulusal ortalamaların dünya çapında bir ölçek oluşturduğunu öne sürer. Öyleyse, artıkdeğer haddi, ortalama kâr haddi gibi anahtar kavramlar da ulusal devlet düzeyinde belirleniyor demektir.

Öte yandan, egemenlik alanı içerisinde, sermaye ile emeğin önündeki kapitalizm-öncesi (iktisat-dışı) engelleri gidermek gibi tarihi bir işlevi yerine getiren, böylelikle değer yasasının işlemesine yol açan ortamı hazırlayan ulusal devlet, bu egemenlik alanının dışına çıkıldığında, değer yasasının sürtünmesiz işleyişini yavaşlatan etkenlere de kaynaklık eder:[15] Gümrükler, kambiyo kontrolleri, yabancı sermaye yatırımlarını özendiren ve/ya da caydıran düzenlemeler, hep, ulusal devletler eliyle yürürlüğe

13 Bu konuda en aydınlatıcı tarihi örnek, "normal işgünü"nün uzunluğunun saptarnmasında devletin oynamış olduğu roldür.

14 Burada emek gücü değerinin değişkenliğinin iki boyutlu olduğu göz önünde tutulmalıdır. 1. Reel ücretler, yani yaşama standartları değişebilir. 2. Üretkenlik düzeyleri, dolayısıyla emek gücünün yenidenüretimine giren metaların değerleri değişebilir. Buradan çıkarılacak sonuç, aynı reel ücretin farklı emek gücü değerlerine, aynı emek gücü değerinin ise farklı reel ücretlere tekabül edebileceğidir.

15 Nitekim, Marx, "her üretim dalına sıkı sıkıya bağlanmış bulunan üretim araçlarının bir üretim alanından diğerine güçlükle aktarılabilmesi"nden dolayı genel bir kâr haddinin oluşmamasını "belli sınırlar içinde, yabancı ülkelerin... bir diğeriyle olan ilişkilerine" benzetir. Karl Marx, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, çev. Mehmet Selik, c. III-l, k. y., Odak Yayınları, 1975, say. 271.

konan iktisat siyaseti önlemleridir. Bir başka deyişle, dar, yerel piyasalarda da, uluslaraşırı piyasalarda da değer yasasının işleyişi saltsızlıklar içerir. Birinci durumda ağır aksak, ikinci durumda tadilli bir işleyiş söz konusudur.

Başlangıçtaki soruya dönecek olursak; yukardaki muhakeme (ulusal) devletin kapitalist üretim tarzı kavramına içsel olduğunu ortaya koymuş olmalıdır. Ulusal devlet sınırlarıyla ayrılmış ulusal dolaşım alanlarının aşılması anlamına gelen dışticaret ilişkilerini ise, tek tek ulusal-toplumsal kuruluşlar arasındaki mübadeleler düzeyinde değil, *ulusal* üretim süreçlerinin *uluslararasılaşmış* bir dolaşım süreciyle eklemlenmesi anlamındaki *dünya pazarı* düzeyinde inceliyoruz. Bu çerçevede, ulusal bir üniforma giymiş olarak dünya pazarında birbirleriyle ilişkiye giren tekil sermayelerle ilgilenmekteyiz. Ulusal devletler halinde örgütlenmiş ulusal-derneşik sermayelerin uluslararası ilişkilerini, toplumsal kuruluş soyutlama düzeyine ait olduklarını düşünerek, bu çalışmada ele almıyoruz.

B. ULUSAL ÇERÇEVEDE DEĞER YASASI

Her uluslararası mübadele teorisinin temelinde genel bir mübadele teorisi yatar. Bu nedenle, emek-değer teorisini uluslararasılaştırmadan önce, bu teoriyi, en soyut düzeyde, yani yukarda açıklamaya çalıştığımız gibi ulusal bir çerçevede sergilememiz gerekiyor. Bunu yaparken, ilerde geliştirmeye çalışacağımız uluslararası teorik bağıntılar açısından önem taşıyan yönler üzerinde yoğunlaşacağız.

1. ÖZEL EMEKTEN TOPLUMSAL EMEĞE, SOMUT EMEKTEN SOYUT EMEĞE

İşbölümü içinde üretim yapılan bir ekonomiden yola çıkalım, üretim birimleri farklı ihtiyaçları karşılayan farklı kullanım değerleri üretiyor, bu kullanım değerleri için farklı türde emekler harcıyor. Bu, o toplumda var olan toplam ölü ve canlı emek kütlesinin toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olarak farklı üretim alanlarına, her bir alan içerisinde de üretici güçlerin gelişme düzeyine uygun olarak tek tek üretim birimlerine dağıtılması zorunluluğunu doğurur. Meta üreten toplum, üretim araçlarının özel mülkiyetinden ötürü, üretim birimlerini üretimden önce birbirine bağlayacak her türlü toplumsal bağdan yoksun olduğu için, toplam toplumsal emeğin üretim dalları arasında dağılımı kendiliğinden gerçekleşir, üretim birimleri kendi başlarına, özel emek harcayarak üretim yapar; hangi kullanım

değerinin üretiminde uzmanlaşmışlarsa ona özgü somut emeği ürünlerinde cisimlendirir. Toplumsal üretimin apriori düzenlenmediği, yine de aynı işbölümü sistemi içinde yer alan tekil üretim birimlerinin nesnel bir bağımlaşma içinde bulunduğu böyle bir toplumda emek ürünlerinin toplumsal bir ihtiyaca cevap verip vermediği, toplumsal olarak gerekli olup olmadığı, ancak aposteriori –üretim süreci sona erdikten sonra– *mübadele* sürecinde, bu süreçte emek ürünleri arasında nicel oranlar kurulmasıyla anlaşılır. Üretimin, ister demokratik ister baskıcı olsun, merkezi bir kertenin bilinçli kararları doğrultusunda yönlendirildiği toplumlarda ise (birincisine ilkel topluluğu, ikincisine kapitalizm-öncesi bağımlılık ilişkilerinin hâkim olduğu bir aşireti örnek gösterebiliriz) insanlar, emek ürünlerini *mübadele etmezler,* kendilerince saptanmış ölçütlere uygun olarak bölüşürler (kelime önemli değil; "paylaşırlar", "üleşirler" de denebilirdi). Mübadele için üretilen, piyasada kendi aralarında nicel oranlar oluşturan emek ürünlerine *meta* diyoruz.

Şimdi piyasada metalar arasında kurulan mübadele bağıntılarından herhangi birini ele alalım:

x kadar A metaı = y kadar B metaı.[16]

Bu bağıntı, iki farklı kullanım değerinin belirli niceliklerinin mübadele sürecinde birbirine eşitlendiği anlamına geliyor. Marx, mübadele ilişkisinde anlatımını bulan bu nicel oranlara mübadele değeri der. Metalar, artık hem birer kullanım değeridir, hem de hepsinin bir mübadele değeri vardır. Marx'a göre, metaların piyasa sürecinde birbirlerine eşitlenmesinin temelinde onların kullanım değerleri yatıyor olamaz. O halde metaların karşılaştırılmasını, bunların belirli miktarlarının mübadele süreci içinde eşitlenmesini mümkün kılan "ortak töz" nedir? Marx'a göre bu, farklı kullanım değerlerine tekabül eden farklı somut emeklerin hepsinin, gözle görülür bütün çeşitliliklerine karşın, her türlü somut belirlenimden arındırılmış genel, soyut insan emeği oluşlarıdır. Metalar, bu soyut emeğin nesnelleşmesi olarak, birer değerdir. Ne var ki, bir metaın değeri, ancak mübadele sürecinde, kendisini taşıyan metaın bir başka metayla kurduğu nicel ilişki içinde, bir başka metaın kullanım değeri, doğal biçimi aracılığıyla dile getirilebilir. Bu anlamda mübadele değeri, değerin zorunlu görünüm biçimidir.

16 Bu ifadedeki "=" işareti, aslında, eşitliğin her iki yanının parasal fiyatlar türünden dile getirilmesini gerektiriyor. Ancak şimdilik paradan soyutluyoruz. Değerin para-biçimi, biraz aşağıda, genelleşmiş meta üretiminin içsel bir zorunluluğu olarak türetilecek.

Ekonomi politiğin eleştirisinin değer ile değerin biçimi (mübadele değeri) arasında yaptığı can alıcı ayırım, emeğin toplumsallaşmasının dolaylı yoldan, "şeyleşmiş" ilişkiler yoluyla sağlandığı meta toplumunun nesnel yapısını, bu toplumda mübadele sürecinin dolaysız üretim sürecinden görece özerk bir alan olarak toplumsal yenidenüretim sürecine vurduğu damgayı yansıtır. Marx'ın soyutlamaları, toplumsal gerçeklikten kopuk keyfi "varsayımlar", salt zihni birer "kurgu" değil, *gerçek* soyutlamalardır – "soyut emek" soyutlaması gibi. Bu soyutlama, ancak piyasada gerçeklik kazanır. Soyut emeğin değer yaratan emek olması, bireysel-özel emeklerin toplam toplumsal emeğin bir parçası haline gelmesinden, kendilerini piyasada *toplumca gerekli emek* olarak kabul ettirmesinden bağımsız olamaz. Bir başka deyişle, değeri yaratan, harcanma süresiyle değerin büyüklüğünü ölçen emek, rasgele soyut emek değil, toplumsal olarak gerekli soyut emektir. Soyut emeğin ne kadarının toplumsal olarak gerekli olduğu ise ancak mübadele sürecinde, o da piyasanın gündelik dalgalanmaları arasında düşüncel bir ortalama olarak ortaya çıkar. Üretim sürecinde cisimlenen emek, dolaysızca toplumsal olmadığı, henüz somut ve özel emek olduğu için, ekonominin teknolojik girdi-çıktı ağı, değer büyüklüklerine ulaşmaya elvermez.

Somut emeğin soyut emeğe dönüşmesi bireysel emeğin toplumsal emeğe dönüşmesiyle at başı gidiyorsa, yukarda

x kadar A metaı = y kadar B metaı

biçiminde formüle ettiğimiz mübadele değeri ifadesinin son derece yetersiz kaldığı anlaşılır. Değerin "genelleşmiş meta üretimine uygun bir ifadeye kavuşması için A metaının (ya da B metaının; fark etmez) kendi mübadele değerini, mübadele konusu olan bütün metalar türünden ifade edebilmesi gerekir. Meta ilişkileri yaygınlaştıkça, çok sayıda meta içinden bir tanesi sıyrılarak genel eşdeğer işlevini üstlenir: Bu da paradır. Değerin biçimi olan mübadele değeri, para-biçimine bürünür. Genel eşdeğer, değerin ölçüsü olur. Değer, fiyatla dile getirilir.

Marx'ın kimi önermelerinin, teknolojik ilişkilerden hareketle değer büyüklüklerine varılabileceği yolundaki yanlış anlamaları beslemiş olduğunu belirtmemiz gerek. Sözgelimi: "Her türlü emek, bir bakıma, fizyolojik anlamda insan iş-gücü harcamasıdır ve bu farksız insan emeği ya da soyut insan emeği oluşu özelliği ile mal-değer yaratır."[17] Soyut emek, gerçekten, fizyolojik anlamda bir kafa ve kol gücü harcamasından ibaretse, dolaylı ve dolaysız emek girdilerini toplayıp değer büyüklüğüne varmak akla yakın sa-

17 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 95-96.

yılabilir. Oysa, her türlü somut emeğin, bütün tikel niteliklerinin ötesinde, fizyolojik bir güç harcaması oluşu, tarihdışı bir olgudur. Fizyolojik emek, soyut emeğin ancak önkoşulu olabilir, kendisi değil.[18] Marx, başka yerlerde, soyut emeğin yanlış anlaşılmasına yol açmayacak ifadeler de kullanıyor:

> Çeşitli emeklerin tam *(toto coelo)* eşitliği ancak, bunları gerçekteki eşitsizliklerinden soyutlamakla, bunları insan iş-gücü harcaması, soyut insan emeği olarak sahip bulundukları ortak niteliklerine indirgemekle mümkün olabilir.[19]

dedikten sonra, *Kapital*'in kendisince yayıma hazırlanan Fransızca basımında,[20] "ve ancak mübadeledir ki emeğin farklı biçimlerinin ürünlerini eşitlik temeli üzerinde karşı karşıya getirerek bu indirgemeyi gerçekleştirir" diye ekliyor.[21] Ya da:

> Sosyal emek müddeti bu metalarda âdeta gizli bir halde bulunmaktadır ve ancak bunların mübadele süreci içinde ortaya çıkmaktadır... Demek ki, genel sosyal emek, önceden hazır bir şart değil, sonradan erişilen bir sonuçtur.[22]

2. "DÜŞÜNCEL BİR KESTİRİM" OLARAK DEĞER BÜYÜKLÜĞÜ

Peki, her şey piyasada mı belli olur? Mübadele sürecinde fiyatlar oluşmadan değer büyüklükleri üzerine hiçbir şey söyleyemez miyiz? Böyle bir tutum, Marx'ın, değerin mübadele sürecinde *gerçekleştiği,* ama üretim sürecinde *yaratıldığı* yolundaki temel teziyle çelişmez mi? Değerin mübadele değeri dışında bir ifadesi olamayacağı için her ikisinin özdeş olduğunu ileri süren öznelci çığıra (örneğin Bailey) Marx'ın yönelttiği eleştiriyi ne yapacağız?[23]

İkilemden çıkış yolunu Rubin'in,[24] mübadele kavramının meta üreten toplumda taşıdığı ikili anlamı göz önünde tutarak yaptığı ayırımdan hareketle bulabiliriz: Birincisi, toplumsal yenidenüretim sürecinin dolaysız üretimle almaşlı bir evresi olarak mübadele. İkincisi, yenidenüretim sürecinin bu özgül toplumda büründüğü toplumsal biçim olarak mübadele.

---

18 Rubin, "Abstrakte Arbeit", say. 14-20.

19 Marx, *Kapital,* c. 1/1, say. 132.

20 Marx, *Kapital*'in ikinci Almanca basımına dahil edememiş olduğu düzeltmeleri yapıtın Fransızcasında yaptığını söyler.

21 Isaak Illich Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value,* çev. Milos Samardzija ve Fredy Perlman, 3. B., Montreal, Black Rose Books, 1975, say. 148'den Karl Marx, *Kapital'in Fransızca Basımı,* 1875, say. 29.

22 Marx, *Katkı,* say. 32.

23 Bak, Karl Marx, *Theories of Surplus Value,* çev. Jack Cohen; derl. S. W. Ryazanskaya ve Richard Dixon, anab. III. London, Lawrence and Wishart, 1972, say. 146.

24 Rubin, *Essays,* say. 149.

Meta üretimi mübadeleye dayanır. Herhangi bir tikel üretim süreci, zaman içinde, bir önceki mübadele süreci ile bir sonraki mübadele süreci arasında yer alır. Üretim, bireysel ve bağımsız olarak yürütülür gerçi; ama üretim kararlarını verenler, bir önceki mübadele sürecinde olup bitenler (fiyat belirtkeleri) ile bir sonraki mübadele sürecine ilişkin beklentilerini hesaba katarak davranırlar. Mübadele sürecinde aynı kullanım değerini üreten rakiplerinin gerisinde kaldığını sezen bir üretici, üretim sürecinde üretkenliğini artırmaya zorlanır. Öte yandan, belirli bir sanayi dalını oluşturan bireysel üreticiler, o dalın toplam ürününün piyasada beliren efektif talep karşısındaki durumunu da göz önünde tutma zorunluluğunu duyarlar. Dolayısıyla, üretim sürecinde özel olarak harcanan emekler, dolaylı olarak, *gizil* olarak toplumsal ve soyut emek olma niteliğini de taşır. Yine de nihai onay yeri piyasadır. Soyut emek de, bunun nicel yönü olan toplumsal olarak gerekli emek-zaman da, bireysel kararların bir bileşkesi, bu kararlar temelinde piyasada girişilen rekabet mücadelesinin sonucu olarak hükmünü geçirir. Üretimin anarşik yapısı, sapmaların, piyasa sürecinde oluşan fiyat belirtkeleri aracılığıyla, ancak ters yöndeki sapmalarla "düzeltilmesine" izin verir.[25] Değerin kendisini gerçeklikte yalnızca mübadele değeri biçiminde ortaya koymasına karşın, üretim sürecinde harcanan emekçe yaratılıyor, büyüklüğünün ise bu emeğin toplumsal olarak gerekli bölümünce belirleniyor olması, değerin "içsel" ya da "içkin" ölçüsü olan emek-zamanı "dışsal" ölçüsü olan genel eşdeğerden, paradan ayırt edebilmemizi sağlar. "Para, değer ölçüsü olarak malların içkin değer ölçüsünün, iş zamanının, zorunlu görünüm şeklidir."[26]

Gelgelelim, bu iki değer ölçüsüyle dile getirilen ayrım, aynı büyüklüğün iki farklı ölçü birimiyle ölçülmesinden ileri gelen saymaca bir ıraksamadan ibaret değildir. Üretimin aposteriori düzenlendiği bir toplumda, değer ile fiyat arasında nicel uyumsuzluk, daima –sermayelerarası rekabet, yani üretim fiyatları sorunundan bağımsız olarak– toplumsal emeğin dağılımında ortaya çıkan uyumsuzlukları giderme mekanizmasıdır.

Öyleyse, üretim sürecinde fiilen harcanan emek-zamanı (dolaylı ve dolaysız) saat türünden "ölçerek" ulaşacağımız değer büyüklüğünün, bu emek henüz ancak gizil olarak, dolaylı olarak soyut emek olduğu için, Marx'ın deyimiyle sırf bir "ortalama", daha doğrusu bir "düşüncel kesti-

25 Shaikh, bu nedenle, düşüncel bir eksen ile bunun çevresinde dalgalanan piyasa fiyatlarından "eğilimsel düzenleme" olarak söz ediyor, bir "genel denge"ye yöneliş süreci olarak değil. Anwar Shaikh, "The Transformation from Marx to Sraffa: Prelude to a Critique of the Neo-Ricardians," (çoğaltma, New School for Social Research), 1980, say. 8.

26 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 160.

rim" değeri taşıyabileceğini hatırdan çıkarmamalıyız.[27] Bu nedenle, üretim sürecini kendi içinde, mübadele sürecinden bağımsız olarak ele aldığımız sürece, kavramın meta üreten toplumun işleyiş tarzına uygun düşmeyen yananlamlar taşımasından ötürü, değer büyüklüğünü "ölçmekten" çok, değerin "içkin" ölçüsü olan emek-zamandan hareketle değer büyüklüğünün nasıl belirlendiğine, fiilen harcanan emek-zamanın ne kadarının ya da farklı üretim birimlerinde harcanan emek-zamanlardan hangisinin *toplumsal olarak gerekli* sayılacağına ilişkin kurallar türetmekten söz etmek yerinde olur. Değerlerin belirlenmesi üzerine yaptığımız kestirmeleri değerlerin gerçek belirlenme süreciyle karıştırmamalıyız.[28] Yine aynı nedenle, Marx'ın değişmez sermaye, değişir sermaye, artıkdeğer gibi büyüklükleri sayısal olarak dile getirdiği bütün şemaların yalnız öğretici birer örnek olarak anlaşılması, bunlarda da bütün büyüklüklerin fiyat türünden, yani değerin dışsal ölçüsüne vurulmuş olarak yer aldığının unutulmaması gerekir.[29]

3. SOMUT EMEĞİN ÖZGÜLÜKLERİ: YOĞUNLUK, KARMAŞIKLIK, ÜRETKENLİK

Somut emeklerin, bütün heterogenliklerine karşın, en sonunda insan emek gücü harcamasından ibaret olduğunu, bu açıdan yalnız harcanma sürelerinin değişik olduğunu kabul etsek dahi, aynı kullanım değerinin üretilmesinde kullanılan emeklerin bile, çıplak harcanış sürelerinin ötesinde birtakım farklılıklar taşıdığını kolayca gözlemleyebiliriz. Birinci olarak emeğin yoğunluğu, ikinci olarak emeğin karmaşıklığı, üçüncü olarak da emeğin üretkenliği farklı olabilir.

Yoğun emek konusunda bir sorun yoktur. x saat boyunca ortalamanın *a* katı bir yoğunlukla çalıştırılan emeğin değer büyüklüğünün belirlenmesine temel olacak harcanma süresi *ax* saat olur. Bu katsayının, çalışanların uğradıkları fizyolojik ve ruhi yıpranmadan hareketle nesnel olarak saptanmasında bir zorluk olmasa gerek.[30]

---

27 Himmelweit ve Mohun, say. 261-62'den Karl Marx, "Appendix Results of the Immediate Process of Production," çev. Rodney Livingstone, *Capital, idem*, c. I, Harmondsworth, Penguin Books in association with New Left Review, 1976, say. 954.

28 Shaikh, "From Marx to Sraffa", say. 11.

29 Diane Elson, "The Value Theory of Labour," *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, der. *idem*, London, CSE Books/Humanities Press, 1979, say. 139; Himmelweit ve Mohun, say. 249.

30 Ne var ki, Marx, uluslararası değer büyüklüklerinin belirlenmesini ele alırken, çok kez, emek üretkenliği ile yoğunluğu arasında ayrım gözetmemiştir. Bu konuya açıklık getirmek amacıyla emeğin yoğunluğu üzerine bir arasöz eklemiş bulunuyoruz: bak. say. 77-82.

Karmaşık emek sorununa gelince; bu, ta Böhm-Bawerk'ten bu yana, yani seksen yılı aşkın bir süredir hem Marksistler ile Marksist olmayanların, hem de Marksistlerin kendi aralarında tartışageldikleri bir sorundur. Buradaki amacımız bakımından önemli olan, karmaşıklık düzeyi ne olursa olsun, her türlü emeğin mübadele süreci içinde eşit insan emeğine fiilen indirgenmesi, her tür emeğin karşılığının, Marx'ın deyişiyle, "basit emeğin ürünü olan Kaliforniya altını"[31] ile ödenmesidir. Gerisi, yani indirgemenin mübadele sürecinden önce nasıl nicelleştirileceği, ne denli çetin olursa olsun, bu yazının çerçevesi içinde "teknik" bir sorundur.

Emek üretkenliğinin ölçütü, birim emek-zaman başına üretilen kullanım-değeri kütlesidir. Ölçüt bu olunca, emek üretkenliğinin ancak aynı işkolunda yer alan üretim birimleri arasında karşılaştırılabileceği anlaşılır. Marx'ın bu konuyu ele alışında hem *Kapital*'in üçüncü cildi ile birinci cildi arasında, hem de birinci cildin kendi içinde çelişkiler vardır. Sözgelimi, birinci ciltte, göreli artık-değer üretimi bağlamında şöyle diyor: "İstisnaî üretme-gücüne sahip bulunan emek, niteliği yükselmiş (potenziert) emek olarak iş görür veya aynı zaman aralığında aynı tür toplumsal ortalama emekten daha fazla değer yaratır."[32] Oysa:

> Üretkenlik derken tabiî ki daima faydalı, somut emeğin üretkenliğini anlıyoruz; ve bu üretkenlik gerçekte ancak belli bir zaman aralığında belli bir amaca yönelmiş üretken faaliyetin etkinlik derecesini belirler. Bu sebepledir ki, faydalı emek, kendisinin üretkenliğindeki artma ya da azalma ile doğru orantılı olarak, az ya da çok etkin ürün kaynağı haline gelir. Buna karşılık üretkenlikteki bir değişme, değerde nesnelleşmiş bulunan emek üzerinde bir etki yapmaz. Üretkenlik, emeğin faydalı somut şeklinin bir özelliği olduğu için, emeğin faydalı somut şeklinden soyutlanır soyutlanmaz, tabiidir ki, emek üzerinde artık herhangi bir etkisi kalmaz. Bundan dolayı, üretkenlik nasıl değişirse değişsin, aynı miktarda emek, aynı zaman aralığında daima aynı büyüklükte değer yaratır.[33]

Sorun, ekonomi politiğin eleştirisinin temel taşlarından biri olan kullanım değeri-değer karşıtlığıyla ilgilidir. Daha çok kullanım değeri, aynı emek-zaman içinde üretilmiş değerin arttığı anlamına gelmez; tam tersine birim metaın değeri azalır. Yukardaki iki alıntıdan birincisinde Marx, yapıtı boyunca soyut ile somut arasında sık sık yaptığı gidişgelişlerden birinin kurbanı olmuştur. Üretkenlik sorununun asıl, aynı işkolu içinde re-

31 Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie: Rohentwurf*, 2. B., Berlin, Dietz Verlag, 1953, say. 730.

32 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 466.

33 Javier Iguiniz Echeverria, "Elements towards a More General Theory of Unequal Exchange," (basılmamış doktora tezi, New School for Social Research, 1979) say. 38'den Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 95. İtalikler benim.

kabet eden sermayeler arasındaki ilişkiler bağlamında ele alınması gerekir. Üçüncü cildin onuncu bölümünde çelişki çözüme kavuşur: Üretken emek daha çok değer üretmez; üretken emek kullanan, bu sayede bireysel değeri toplumsal değerden düşük olan sermaye, dolaşım sürecinde daha çok artık-değer ele geçirir.

4. DEĞER BİÇİMİ İLE FİYAT BİÇİMİ

Değer yasasının iki temel işlevi yerine getirmesi gerektiğini görmüştük: Toplumsal toplam emeğin, 1. toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olarak sanayi dalları arasında, 2. üretici güçlerin gelişme düzeyine uygun olarak üretim birimleri arasında dağıtılması. "Toplumsal olarak gerekli emek" kavramına ikili belirlenimi, işte bu işleyişe uygun düşer. Önce birinci belirlenimi ele alalım.

a) Toplumsal Olarak Gerekli Emek: Birinci Belirlenim

Toplumsal olarak gerekli emek-zamanın *Kapital*'de karşılaştığımız ilk tanımı şöyle:

> Toplumsal olarak gerekli çalışma zamanı, herhangi bir kullanım-değerini, toplumun o sıradaki normal üretim şartları altında, toplumsal ortalama hüner derecesi ile ve çalışma yoğunluğuna göre, elde edebilmek için harcaması gerekli çalışma zamanıdır.[34]

Buradaki belirlenim, birçoklarınca, ilişkin olduğu soyutlama düzeyinden –genel olarak sermaye– bağımsız olarak, değer büyüklüğünün tek belirleyicisi sayılmış, ayrıca değerin toplumsal bir büyüklük[35] olduğu göz ardı edilmiştir. Oysa, ekonomi politiğin eleştirisinin genel mantığı göz önünde tutulursa toplumsal olarak gerekli emek-zamanın, toplumsal süreçten üretim birimleri arasındaki rekabetten bağımsız olarak belirlenemeyeceği açıklığa kavuşur.[36]

---

34 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 85.

35 Krş. Marx:
"Değerler olarak metalar *toplumsal* büyüklüklerdir, yani 'eşya' olarak 'özgülüklerinden' kesinlikle farklı bir şey. Değerler olarak (metalar) sadece üretici faaliyetlerinde insanlar arasındaki ilişkileri temsil ederler."
Vıgodskiy, say. 99'dan Marx, *Theories*, anab. III., say. 129. Yine Vigodskiy'e göre: "Değer yaratan emek nitel açıdan toplumsal emek olarak ayırtkanlaştırılırsa, bu emeğin nicel belirlenimi de bunun organik bir sonucu olarak ortaya çıkar." Vygodski, say. 99.

36 "Toplumsal olarak gerekli emeğin bu belirlenimi, çoğu kez, dar nicel bir anlamda, yani bir metaı üreten tekil sermayelerde değil, *toplumda* hüküm süren teknik koşullarda o metaı üretmek için gerekli olan emek miktarı olarak anlaşılmıştır. Oysa 'toplumsal olarak' teriminin bir de nitel anlamı vardır ki kanımca Marx'ta nicel anlamına ağır basar. Marx'in demek istediği şudur: Bir metaı üretmek için gerekli olan emek miktarı, toplumsal süreçte –ki bu durumda bir rekabet sürecidir– belirir, dolayısıyla bu süreçten önce varsayılamaz."
Claudio Napoleoni, *Lezioni sul Capitolo sesto inedito di Marx*, Torino, Boringhieri, 1972, say. 46.

Önemli olan, bu tanımın hangi soyutlama düzeyinde yer aldığıdır. Ekonomi politiğin eleştirisi, *Kapital*'in birinci cildinde önce genel olarak mübadele, sonra da genel olarak sermaye düzeylerinde geliştirilir. Bu soyutlama düzeyinde meta, "tekil meta"dır; farklı teknik koşullar altında üretim yapan çok sayıda sermayenin topluca piyasaya sunduğu bütün bir kullanım değeri kütlesinin (toplam arz) bir bileşeni olarak ele alınmaz. Bu aşamada ne aynı metaı üreten sermayeler arasındaki ilişkiler söz konusudur, ne de bunların piyasaya sürdüğü meta kütlesinin toplumsal ihtiyaç (efektif talep) karşısındaki durumu. "Toplumsal olarak gerekli" nitelemesi alabildiğine belirsizdir henüz. Değer yaratan emeğin sırf harcanma süresi bakımından farklılaşan genel, eşit insan emeği olarak tanımlanışının akla getirebileceği kimi aykırılıkların giderilmesiyle yetinilmiştir: Tembel ya da beceriksiz emekçinin ürünü daha değerli değildir; başkaları için kullanım değeri, yani toplumsal kullanım değeri üretmeyen emek, değer üretmiş olmaz, vb. Aralarında üretkenlik farkları bulunan üretim birimleri söz konusu olduğunda, bireysel emek-zamanlar arasında toplumsal olarak gerekli emek-zamanın nasıl belirleneceği sorunu, esas olarak, araştırmanın çok sayıda sermaye düzeyinde sürdürüldüğü, *Kapital*'in üçüncü cildinde açıklığa kavuşur.

b) Toplumsal Olarak Gerekli Emek: İkinci Belirlenim

Değer yasasının meta üreten toplumda yerine getirdiği ikinci işlev, toplumsal emeğin farklı sanayi dalları arasındaki dağılımının toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olmasını sağlamaktı. Herhangi bir sanayi dalını oluşturan bağımsız üreticilerin ürettikleri meta kütlesi o dalın ürünlerine karşı duyulan toplumsal ihtiyacın üzerindeyse, isterse üretim birimlerinin hepsinde yalnızca toplumsal olarak gerekli emek harcanmış olsun, bir bütün olarak sanayi dalı toplumsal emeğin bir bölümünü israf etmiş olur –ya da *vice versa*. Bir başka deyişle, tekil işletmelerin harcadığı emek miktarının toplumsal olarak gerekli oluşu yetmez; bütün bir üretim kesimi içerisinde harcanmış emeğin de toplumsal olarak gerekli miktarın üstüne çıkmaması ya da altına inmemesi gerekir.

Toplumsal olarak gerekli emeğin bu iki belirlenimi arasındaki ilişki doğru bir biçimde kurulmalıdır. Mübadele değeri, piyasa fiyatlarının çevresinde dalgalandığı bir eksendir.[37] Piyasada oluşan fiyatların toplumsal olarak gerekli emeğin parasal ifadesinin, mübadele değerinin üstüne çıkması

37 Organik bileşimleri farklı çok sayıda sermaye arasındaki rekabetin tahlile dahil edildiği bir soyutlama düzeyinde bu eksen üretim fiyatıdır.

durumunda, başka dallardan o dala doğru emek göçü olur, üretim hacmi çoğalır; bir yandan toplam toplumsal emeğin dağılımında ortaya çıkmış olan orantısızlık, öte yandan mübadele değeri ile piyasa fiyatı arasındaki sapma "düzeltilmiş" olur –ya da *vice versa*.[38]

Toplumsal olarak gerekli emeğin birinci belirlenimi, piyasa fiyatlarının ağırlık merkezi olan mübadele değerini, ikinci belirlenimi ise sapmaları, yani piyasa fiyatlarının kendilerini açıklar. Birinci tanım, bireysel meta ile üretimin nesnel (teknolojik) koşulları, ikinci tanım yine o metaın toplam kütlesi ile efektif talebi arasındaki ilişkiyi kurar.

Sapmalar nasıl ancak bir eksene kıyasla sapma olarak algılanabilirse, efektif talep de ancak belirli bir ortalama fiyat (mübadele değeri) düzeyine göre oluşur, değerin parasal ifadesinden bağımsız değişmez bir büyüklüğü yoktur. Meta üreten toplumda toplumsal ihtiyaç daima parayla desteklenen, yani efektif taleptir; ama efektif talep de ancak belli bir ortalama fiyat (mübadele değeri) düzeyine göre tanımlanır.[39]

5. FARKLILAŞAN ÜRETKENLİK KOŞULLARINDA DEĞER BÜYÜKLÜĞÜ

a) Üretkenlik Koşullarında Artzamanlı Farklılaşma

Değer büyüklüğünün belirlenmesini farklı koşullar altında inceleyelim. Metaların değer büyüklüklerinin tek işlevi, üretildikleri dönemin sonunda başka metalarla hangi oranlarda mübadele edileceklerini belirlemek değildir. Mübadele, metaın üretilmiş olduğu dönemden sonraki bir dönemde gerçekleşebilir. Ayrıca meta, değişmez sermaye öğesi olarak üretken sermaye biçimini aldığı zaman, yeni üretilen ürüne değer aktarır. Değer büyüklüğüne toplumsal olarak gerekli emeği değil, cisimlenmiş emeği temel alırsak burada iki yanlışa düşebiliriz. Birinci yanlış, değeri "toplumsal bir büyüklük" olarak kavramayıp, metaın fiilen üretildiği dönemde cisimlendirdiği emek miktarını değer büyüklüğü olarak almaktır. Ne var ki,

> bir malın değeri, gerçi, kendisinde içerik bulunan emeğin miktarı ile belirlenir; ama bizzat bu miktar toplumsal olarak belirlenir. Malın üretimi için toplumsal olarak gerekmiş olan iş zamanı değiştiğinde –aynı miktarda pamuk, örneğin, iyi gitmeyen bir ürün mevsiminde, iyi giden bir ürün mevsiminde temsil etti-

38 Metaların salt birer emek ürünü olarak değil, aynı zamanda meta-sermaye olarak dolaşıma girdiği bir soyutlama düzeyinde sözünü ettiğimiz emek göçü, sermaye hareketlerine tabi olur.

39 "Piyasa değeri değişirse, toplam mal kitlesinin satılabilme koşulları da değişir. Piyasa değeri düşecek olursa, ortalama olarak, toplumsal ihtiyaç, (bununla burada daima fiyatı ödenebilecek olan ihtiyacı kastediyoruz) genişler ve belli sınırlar içinde, daha büyük bir mal kitlesini yutabilir. Piyasa değeri yükselecek olursa mallara duyulan toplumsal ihtiyaç daralır ve emilen mal kitlesi küçülür." Marx, *Kapital*, c. III-I, say. 276.

> ğinden daha büyük bir emek miktarını temsil eder– daima kendi türünün tekil bir örneği olarak söz konusu olan, ve değeri her zaman toplumsal olarak gerekli ve dolayısıyla da, her zaman, halen içinde bulunulan toplumsal şartlar altında gerekli emekle ölçülen eski mal üzerinde geriye doğru bir etki meydana gelir...
>
> Söz gelişi, yeni bir buluş sonucu olarak aynı tip makineler daha az emek harcayarak yeniden-üretilecek olsalar, eski makineler az-çok bir değer kaybına uğrarlar ve bundan ötürü de ürüne nispeten daha küçük bir değer aktarırlar.[40]

Çünkü,

> her malın değeri –tabiatıyla sermayenin kendilerinden meydana geldiği mallarınki de– bizzatihi kendinin içerdiği gerekli iş-zamanı ile değil, fakat yeniden-üretimi için harcanması gereken *toplumsal olarak* gerekli iş-zamanı ile belirlenir. Bu yeniden-üretim, başlangıçtaki (aslî) üretimin koşullarından farklı olarak, daha güçleşmiş ya da daha kolaylaşmış koşullar altında devam ettiriliyor olabilir.[41]

Almaşık yanlış, değişmez sermayenin değer büyüklüğünü, ölü emek olarak yer aldığı üretim dönemi içerisinde, o dönemde üretilen yeni metaların değerleriyle eşanlı olarak belirlemektir.[42] Bu yöntemin ortaya çıkardığı "değerler"in ekonomi politiğin eleştirisindeki değer büyüklükleriyle ilişkisi çok kuşkuludur. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde değişmez sermaye kavramını geliştirirken, sermayenin bu bölümünün öğelerinin değerinde hiçbir değişme olamayacağını değil, değişmeler olsa bile, bu değişmelerin, değişmez sermayenin değer aktarma işlevini yerine getirdiği üretim sürecinden bağımsız olarak gerçekleştiğini vurgulamak istemiştir.[43] Değerin bir toplumsal ilişki olduğunu gözönünde tutarsak bunun neden böyle olduğunu kavramakta zorluk çekmeyiz. Yeni değerlerin üretilmesi, işgünü (ya da haftası, ayı vb.) adı verilen bir zaman dilimine yayılan bir toplumsal ilişkiler ve mücadeleler alanında (emek süreci ile değerlenme sürecinin (Verwertungsprozess) birliği olarak kapitalist üretim süreci) yer alır. Yeni üretkenlik düzeyi de, işte bu toplumsal ilişki ve çelişkilerin bir bileşkesi olarak belirlenir. Birbirini izleyen üretim dönemlerinde emek üretkenliğini,

---

40 Aynı yerde, c. I/l, say. 315.

41 Aynı yerde, c. III-l, say. 212-13.

42 Bu yöntemin öncülüğünü Rus Ricardocusu Dmitriev yapmıştır. Tek ürünlü, buğday ile emek kullanılarak yine buğday üretilen bir ekonomiyi aşağıdaki gibi betimleyelim:
x buğday + y emek = z buğday
Buğday herhangi bir ağırlık birimiyle, y saatle ölçülmektedir. z>x koşulu, ekonominin Sraffa anlamında net ürünü olmasını sağlamaktadır. Buğday "değer"ini u ile gösterirsek, bu tek ürünlü ekonomi için Dmitriev denklemini şöyle yazabiliriz (ürün sayısı arttıkça denklem sayısı da artar):

$$x(u) + y = z(u).$$

ve buradan:

$$u = y / (z - x).$$

43 Aynı yerde, c. I/1, say. 314 vd.

dolayısıyla birim değer büyüklüklerini etkileyen etkenlerde hiçbir değişme olmadığını varsaymak için herhangi bir sebep yoktur. Bu nedenle, değişmez sermaye öğelerinin bütün üretim süreci boyunca yeni ürüne aktardığı değer ile sürecin ancak sonunda belirlenecek değer büyüklüğünün özdeşliği varsayımına dayanan "değer" belirleme yöntemi sakattır.

b) Üretkenlik Koşullarında Eşzamanlı Farklılaşma

Meta üretimi, anarşik bir biçimde, kendiliğinden işleyen bir üretim biçimi olduğundan, bütün üretim birimlerinin aynı üretkenlik düzeyinde üretim yapmaları beklenemez. Üretkenlik düzeyleri, kesin sonucu hiçbir zaman alınamayan bir rekabet mücadelesi içinde oluştuğuna göre, herhangi bir anda, herhangi bir kullanım değerinin farklı üretim birimlerinde birbirinden çok farklı emek harcamalarıyla üretildiği besbellidir. Şimdi, bu koşullar altında ve piyasa dalgalanmalarından soyutlayarak, yani arz ile talebin dengede olduğunu varsayarak, değer büyüklüklerinin nasıl belirlendiği konusunu irdelemeye başlayalım.

Marx, burada, bir yardımcı kategori olarak metaların "bireysel değerleri"i ile bunların "toplumsal değer"i arasında bir ayırım yapar. Akılyürütmeyi kolaylaştırmak için, Marx'i izleyerek, farklı üretim koşullarını üç küme halinde sınıflayalım: en iyi, ortanca ve en kötü üretim koşulları. Açıktır ki, birinci kümede üretilen metaların "bireysel değerler"i en düşük, üçüncü kümede üretilenlerinki en yüksek düzeyde, ikinci kümede üretilen metaların "bireysel değer" i ise bu iki uç düzeyin ortasında bir yerde oluşacaktır.

Sorun, bu farklı "bireysel değerler" arasında toplumsal değerin nasıl sivrildiğidir, İlk olarak söylenmesi gereken şudur: Piyasa koşullarından bağımsız olarak, farklı üretim birimlerinin gizil kapasitelerinin o üretim dalının toplam gizil kapasitesi içindeki oransal paylarından hareketle ortalama üretkenlik de, toplumsal olarak gerekli emek-zaman da belirlenemez. Bir ülkedeki kömür madenlerinin büyük bir bölümü satış güçlükleri içindeyse, kapasitelerinin çok altında üretim yapıyorsa, kömür sanayiinin "ortalama üretkenliği", üretimin teknik koşulları hiç değişmemiş olsa da, bütün madenlerin tam kapasiteyle üretim yaptığı bir durumdan çok farklı olur.[44]

Marx'ın bu konuyu ele aldığı, Kapital 'in üçüncü cildinin onuncu bölümünde yer alan bir dizi çelişik önermeyi, Marx'ın değer teorisinin ge-

44 Ernest Mandel, *An Introduction to Marxist Economic Theory*, 2. B., New York, Pathfinder Press, 1973, say. 5.

nel mantığına uygun olarak yeniden inşa etme göreviyle karşı karşıyayız. Marx'ın piyasa değerinin ya da toplumsal değerin –Marx'ta bu iki terim eşanlamlıdır– belirlenmesine ilişkin ilk önermesi şöyle:

> Piyasa değeri, bir yandan bir alanda üretilmiş metaların ortalama değeri olarak, öte yandan o alanın ortalama koşulları altında üretilip ürünlerin büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değeri olarak düşünülmelidir.[45]

Marx'a göre bu olağan durumdur. Ya olağandışı durumlarda ne olur?

> Piyasa değerini, ki aynı zamanda piyasa fiyatlarının etrafında dalgalandıkları bir merkez oluşturur, en kötü ya da en iyi koşullar altında üretilen malların düzenlemeleri ancak olağanüstü durumlarda sözkonusu olabilir...[46]

Yukardaki iki alıntıdan birincisinde Marx'ın belirli bir alanın metalarının ortalama değerini o alanın metalarının "büyük çoğunluğunun" bireysel değeriyle özdeşlediğine dikkat edelim. Öyleyse, Marx'in ortalama değer derken kastettiği, *tepedeğer* (mod) olmalıdır. Marx'a göre olağan durum, tepedeğer ile *ortanca* (medyan) değerin örtüşmesidir.[47]

Demek ki, olağandışı durumlarda, piyasaya sürülen toplam meta kütlesinin büyük çoğunluğu ortancadan iyi ya da kötü üretkenlik düzeyindeki üretim birimlerince üretiliyorsa piyasa değeri, bu uç bireysel değerlerce düzenlenir:

> Kötü koşullar altında üretilen mal kitlesi hem ortanca kitleye hem de diğer uçta yer alan mal kitlesine karşı nispeten önemli bir büyüklük oluşturuyor olsun, bu durumda piyasa değerini ya da toplumsal değeri kötü koşullar altında üretilen mal kitlesi yönetir.[48]

Buna karşılık:

> Ortancadan daha iyi koşullar altında üretilen mal kitlesinin kötü koşullar altında üretilen mal kitlesini önemli miktarda aştığını ve ortanca koşullar altında üretilen mal kitlesine oranla bile önemli sayılacak bir büyüklük oluşturduğunu düşünelim; bu durumda, piyasa değeri en iyi koşullar altında üretilen mal kitlesi tarafından yönetilir.[49]

---

45 Marx, *Kapital*, c. III-l, say. 272. Bütün alıntılarda Türkçe çevirileri gerekli gördüğüm yerlerde sessizce düzelttim. Ama burada sesimi çıkarmaktan kendini alamıyorum: Marx'ın tam da piyasa değeri ile piyasa fiyatı arasındaki ilişkiyi tartıştığı bir bağlamda, cümlenin başındaki "piyasa değeri", *Kapital*'in Türkçesinde "piyasa fiyatı" olarak geçiyor. Bu kadar kritik bir yerde bu kadar hayati bir çeviri yanlışına pes doğrusu!

46 Aynı yerde.

47 "Ortalama değerli, yani değerleri her iki ucun ortasında yer alan mallar ..." Aynı yerde. Marx, *Kapital* ile *Theorien über den Mehrwert*'in ilgili yerlerinde ortalama (durchschnittlich), orta ya da ortanca (mittlere), yaygın (common) gibi deyimleri eşanlamlı olarak kullanır.

48 Aynı yerde, say. 279.

49 Aynı yerde.

Bireysel değerlerden toplumsal değere geçilmesi, aynı işkolu içerisindeki üreticiler arasında yürütülen ve sonucu ancak piyasada alınan bir rekabet mücadelesinin ürünüdür. Aynı kullanım değerini taşıyan metaların, bireysel değerleri ne olursa olsun, toplumsal değerleri üzerinden mübadele edilmesinden ötürü,

> daha elverişli koşullarda üretilmiş meta daha az elverişli koşullarda üretilmiş olana kıyasla daha az emek-zaman içerir, ama aynı fiyattan satılır; içerdiği emek-zaman aynı olmadığı halde sanki aynıymış gibi değeri de aynıdır.[50]

Sonuç: Değer, cisimlenmiş emek değil, toplumsal olarak gerekli soyut emeğin cisimlenmesidir.

6. KESİMLER ARASINDA EŞİT, KESİMLER İÇİNDE EŞİTSİZ KÂR HADLERİ

Sermayelerarası rekabet, biri kesimler arasında, öbürü kesimlerin kendi içlerinde olmak üzere iki farklı sonuç doğurur. Üretim fiyatlarının oluşması, organik bileşim farklarından ileri gelen kâr haddi farklılıklarını dallararası rekabet yoluyla eşitlerken, piyasa değerlerinin (piyasa üretim fiyatlarının)[51] oluşması bu kez dal-içi rekabet ve üretkenlik düzeyi farklılaşmasından ötürü değişik kâr hadleri yaratır. Marx, Ricardo'nun rant teorisini irdelerken şunları yazıyor:

> Rant teorisini kurmak için Ricardo'nun, rekabetin yalnız *farklı* değil, aynı zamanda *çelişik* etkilerini dile getiren iki önermeye ihtiyacı var. Birincisine göre, aynı alanın ürünleri *bir ve aynı piyasa-değeri* üzerinden satılır, dolayısıyla rekabet farklı *kâr hadleri* yani genel kâr haddinden sapmalar yaratır. İkincisine göre, *kâr haddi* her sermaye yatırımı için *aynı* olmalıdır, yani rekabet bir *genel kâr haddi* ortaya çıkarır. Birinci yasa *aynı üretim alanına* yatırılmış çeşitli bağımsız sermayeler için geçerlidir. İkincisi *farklı* üretim *alanlarına* yatırılmış sermayeler için geçerlidir. Rekabet, birinci etkiyle, *piyasa*-değerini yaratır, yani bu özdeş değer *farklı kârlar* doğursa bile, aynı üretim alanının metalarının *değerlerinin aynı* olmasını sağlar, böylelikle bu *aynı* değeri *farklı kâr-hadlerine karşın, ya da daha doğrusu farklı kâr hadleri sayesinde* yaratmış olur. İkinci etki (ki, sırası gelmişken, değişik bir yoldan ortaya çıkar; şöyle ki, *farklı* alanların sermayecileri arasındaki rekabet sermayeyi bir alandan ötekine fırlatır, buna karşılık öbür rekabet, alıcılar arasındaki bir rekabet olmadığı ölçüde *aynı* alanın sermayecileri arasında yer alır), rekabetin *maliyet-fiyatını* [Marx; *Theorien über den Mehrwert*'te üretim fiyatı yerine maliyet fiyatı terimini kullanır], bir başka deyişle çeşitli üretim alanlarında aynı *kâr haddini*, yaratmasını sağlar, bu *özdeş*

50 Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, çev. Renate Simpson, anab. II, London, Lawrence and Wishart, 1969, say. 206.

51 Bundan böyle, ayraç içinde belirtilmese de, bireysel değerlerin bireysel üretim fiyatı, piyasa değeri ya da toplumsal değerin piyasa üretim fiyatı olarak anlaşılması gerekiyor.

kâr haddi değerlerin eşitsizliğine ters düşse, dolayısıyla ancak değerlerden *farklı olan fiyatlarla* gerçekleştirilebilse de.[52]

Hemen belirtelim ki, Ricardo'nun bu konuda düştüğü zihin karışıklığını değer teorisinin uluslararası geçerliği üzerine sürdürülen tartışmalarda Emmanuel, Amin vb. gibi "eşitsiz mübadele" kuramcıları da paylaşırlar.

7. KESİMLER ARASINDA VE KESİM İÇİNDE DEĞER AKTARIMI

Üretim fiyatlarının oluşumunun dallar arasında (artık)değer aktarımını içerdiği bilinen bir şeydir. Bu aktarım organik bileşim farklılıklarının kâr hadlerini farklılaştırmasını önlerken, aynı dal içindeki üretkenlik düzeyi farklılıkları, toplumsal değerin bireysel değerlerden ayrılması sonunda, dal içinde kâr hadlerinin farklılaşmasıyla sonuçlanan (artık)değer aktarımları doğurur.

> Bireysel değerleri piyasa değerinin altında kalan mallarla bir ekstra artık-değer ya da artık-kâr *(Surplusprofit)* gerçekleştirilirken, bireysel değerleri piyasa değerinin üstüne çıkan mallarla bu malların içerdikleri artık-değerin bir kısmını gerçekleştirilememiş olur.[53]

Dikkat edileceği gibi Marx, ekstra artıkdeğerin "gerçekleştirilmesinden", bir bölüm malın "içerdiği" artıkdeğerinse kısmen "gerçekleştirilememesinden" söz ediyor. Değerler üretim sürecinde yaratılır, dolaşım sürecinde gerçekleşir. Marx'ın birinci ciltte rakiplerine kıyasla üretkenlikte öne geçmiş sermayenin elde ettiği ekstra artıkdeğeri görece daha üretken olan emeğin olağanüstü değer yaratma gücüyle açıkladığına yukarda değinmiştim. Burada, "mistik" bulduğumuz böyle bir yaklaşımı, Marx'ın, sermayelerarası rekabet sürecine ilişkin olarak *Kapital*'in üçüncü cildinin onuncu bölümünde geliştirdiği tahlile dayanarak reddediyoruz.[54]

8. TALEBİN DEĞER BÜYÜKLÜKLERİNİ ETKİLEMESİ ÜZERİNE

Bir sanayi dalını oluşturan üretim birimlerini üretkenlik düzeyleri bakımından üçe ayırdığımız örneğe dönelim. Farklı bireysel değerler arasında toplumsal değerin belirlenişini incelerken arz ve talebin dengede olduğunu varsaymıştık. Şimdi, bu dengenin bozulması durumunda neler olacağına bakalım. Talepte bir artış olursa, kısa dönemde piyasa fi-

52 Aynı yerde, say. 206-07.

53 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 272. İtalikler benim.

54 Krş. Makoto Itoh, *Value and Crisis*, London, Pluto Press, 1980, say. 92.

yatlarının piyasa değerinin üzerine çıkacağı açıktı. Aynı şekilde, talebin azalması durumunda da piyasa fiyatı kısa dönemde toplumsal değerin altına inecektir. Diyelim ki, piyasa değeri, ortanca üretim koşullarına tekabül eden bireysel değerlerce belirlenmektedir. Arz ve talep arasındaki dengenin bozulması halinde piyasa değerinden sapan piyasa fiyatının, dengenin hangi yönde bozulduğuna bağlı olarak, en iyi ya da en kötü üretim koşullarında üretilmiş metaların bireysel değerlerine yaklaşacağı açıktır. Aynı sanayi dalında üretkenlik düzeylerinin farklılaştığı koşullarda bireysel değer-toplumsal değer sorunsalını işleyen yazarların hemen hepsi, bu yüzeysel görüngüden hareketle, değer büyüklüklerinin de değiştiği, öyleyse talepteki değişmelerin değeri *dolaysızca* etkilediği sonucuna varmışlardır.[55]

Bu yazarların yanılgılarının temelinde, toplumsal olarak gerekli emeğin her iki belirlenimine birden eş düzeyde, değer büyüklüğünü belirleme görevi yüklemiş olmaları yatıyor. Onlara göre, olağan olarak, yaygın üretkenlik düzeyini temsil eden toplumsal olarak gerekli emek-zaman, değer büyüklüğünü belirler. Arz ve talep arasındaki dengesizlik ise, toplumsal emeğin üretim alanları arasında dağılımının toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olmaktan çıktığını, bu anlamda olağandışı bir durumun doğduğunu gösterir. Bu tür olağandışı durumlarda, toplumsal olarak gerekli emek-zamanın ikinci belirlenimi devreye girer ve piyasa değerini uç üretkenlik düzeylerince belirlenen yüksek ya da düşük bireysel değerlere doğru kaydırır.

Oysa, metaların değerleri üzerinden mübadelesi, her zaman, toplumsal emeğin tekil üretim alanları arasındaki dağılımının dengeli olduğu bir durumu dile getirir. Bu dağılımda, arz ya da talep fazlası biçiminde kendini ortaya koyan bir orantısızlık baş gösterirse, toplumsal olarak gerekli emeğin ikinci tanımı, piyasa değerini değiştirmek üzere değil, piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasındaki sapmayı yönetmek üzere devreye girer. Aslında toplumsal olarak gerekli emek, her zaman çifte belirlenmiştir: Değer ile fiyat, aynı metaın aynı anda iki ayrı özniteliğidir. Toplumsal emeğin sanayi dallarına dağılımı dengeliyse ikisi örtüşür; denge bozulursa birbirlerinden ıraksarlar. Zaten, toplumsal olarak gerekli emeğin yaygın üretim koşullarına uygun düşen birinci tanımı, bu tanımla belirlenen bir ortalama fiyat

55 Klaus Busch, *Die multinationalen Konzerne: Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1974, say. 14-28; Ernest Mandel, *Der Spaetkapitalismus: Versuch einer marxistischen Erklaerung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1972, say. 95; Rosdolsky, c. I, say. 116-24.

(mübadele değeri) düzeyi olmaksızın, ikinci tanımın hiçbir anlamı kalmaz. Toplumsal ihtiyaç, daima belirli bir ortalama fiyat düzeyine göre oluşmuş ödenebilir talebi, efektif talebi dile getirir.[56]

Talebin piyasa değerini dolaysızca belirlediği görüşünü savunan yazarlar, bu yaklaşımın değerlerin belirlenmesini *gerçek* emek harcamalarından koparıp *varsayılı* emek harcamalarına dayandırdığı, üretimin nesnel koşullarında bir değişiklik olmadığı halde, sanki olmuş gibi, piyasa değerini uç bireysel değerlerden biriyle özdeşlediği yolundaki eleştiriyi, aşağıda Rosdolsky'den aktardığım alıntıdaki kayıtla karşılarlar:

> Piyasa durumundan ötürü meta kütlesi en kötü koşullarda üretilen metaların bireysel değerinin üstünde ya da tersine en iyi koşullarda üretilen metaların bireysel değerinin altında satılıyorsa, gerçi, piyasa fiyatı piyasa değerinden sapar, ama piyasa değerinin kendisi değişmez.[57]

Ne var ki, bu *ad hoc* tadil doyurucu olmaktan uzaktır. Aynı piyasa görüngüsü, belirli sınırlar içinde piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasındaki ayrımı ortadan kaldırmakta, belli alt ya da üst sınırlar aşılınca bu kez piyasa değeri olduğu yerde saymakta, ama piyasa fiyatı ondan koparak tek başına yükselmeye ya da alçalmaya devam etmektedir. Bunun keyfi bir kesinleme olduğu açıktır. Piyasa değeri ile piyasa fiyatının örtüşmesi ya da farklılaşmasına ilişkin biricik ölçüt, toplumsal emeğin dağılımı ile efektif talep yapısı arasındaki orantı ya da orantısızlıktır.

Son olarak, piyasa değerinin arz ve talebe dolaysızca bağlı olduğunu savunan görüşün bir iç tutarsızlığına değinmek gerek. Söz konusu yaklaşımı savunanların hemen hepsi de, piyasa değerinin, arz ve talebin dengede olduğu durumlarda da, metaların ağırlıklı bölümü en iyi ya da en kötü üretim koşullarında üretiliyorsa, uçlardaki bireysel değerlerce belirlenebileceğini kabul ederler. O zaman, talep arzı aşmadan önce toplumsal değer en iyi üretim koşullarınca belirlenmişse, talep arzı aştıktan sonra yeni toplumsal değerin ortanca üretim koşullarınca belirlenmesi gerekmez miydi? Ya da, aynı durumda arz talebi aşarsa, bu kez de yalnızca piyasa fiyatı piyasa değerinden mi sapacaktır? Benzer soruları başlangıç piyasa değerinin en kötü üretim koşullarınca belirlendiği durumlar için de sorabiliriz.

---

56 Marx'a göre, "malların piyasa değerleri üzerinden mübadele edilmeleri veya satılmaları, rasyonel olandır, bunların dengesinin doğal kanunudur. Sapmalar bu kanuna dayanılarak açıklanırlar, yoksa kanunun kendisi bu sapmalarla açıklanamaz."
Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 286. Yine Marx'a göre, "arz ve talep ilişkisi... ancak piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden gösterdiği sapmaları... açıklar." Aynı yerde, say. 290.

57 Rosdolsky, c. I, say. 121.

Marx'ın, genel akılyürütmesiyle çelişen kimi önermeleri, yukarda eleştirdiğim yaklaşıma destek sağlar görünür. Bunların içinde en kandırıcı görünenlerden birisi şudur –yalnız, vurgulu yerlere dikkat ederek okuyalım:

> Malların miktarı bunlara duyulan talepten daha küçük ya da büyük olsa, *piyasa fiyatı piyasa değerinden sapmalar gösterir.* Ve *ilk sapma*, miktarın çok küçük olması halinde *piyasa değerinin* daima en iyi [kritik bir çeviri yanlışı daha: doğrusu 'en kötü' olacak] koşullar altında üretilen mallar tarafından, çok büyük olması halinde daima en kötü [doğrusu 'en iyi' olacak] koşullar altında üretilenler tarafından yönetilmesi, yani, farklı koşullar altında üretilen mal kitlelerinin sırf toplam içindeki oranları uyarınca farklı bir sonuca ulaşılması gerektiği halde, *piyasa değerini* bu uçlardan birinin tayin etmesi, oluyor. Talep ile ürün miktarı arasındaki fark daha önemli bir büyüklükte ise, *piyasa fiyatının piyasa değerinden* yukarıya ya da aşağıya doğru *göstereceği sapmalar* da daha önemli olur.[58]

Marx, açıkça görüldüğü gibi, ilk cümlede piyasa fiyatının sapmalarından söz edeceğini belirtiyor, sonra piyasa değerinin kendisini saptırıyor; son cümlede ise sapmalar gene fiyatlar ile değerler arasında. İkinci cümledeki "piyasa değeri" ibaresinin yerini "piyasa fiyatı" alsa, her şey yerli yerine oturacak. Kanımca, burada söz konusu olan, düpedüz bir "kalem sürçmesi"dir.

Piyasa değerinin arz ve talepçe doğrudan doğruya belirlendiği görüşünü destekler gibi gözüken bir başka parça şudur:

> Talep, fiyatı en kötü koşullar altında üretilen malların değeri yönettiği halde, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu durumda piyasa değerini bu gibi mallar belirlerler. Böyle bir durum ancak, talep normal talebi aştığı, ya da arz normal seviyesinin altına düştüğü zaman, söz konusu olur. Son olarak, üretilen malların kitlesi ortanca piyasa değerleri üzerinden sürülebilecek olandan daha büyük ise, bu durumda da piyasa değerini en iyi koşullar altında üretilen mallar belirlerler.[59]

Burada da, yukarda irdelediğimiz gibi, arz ve talep dengesinin bozulduğu durumlar ele alındığı ölçüde, piyasa değerinin değil, piyasa fiyatlarının belirlenişi kastedilmiş olmalıdır. Piyasa değeri, düşüncel bir ortalama olarak, arz ve talep "denge"sine, sapmaların birbirlerini ödünlediği duruma tekabül eder. Yalnız, yukardaki parçada bir düzeltme daha yapmamız gerekiyor: Talebin, "fiyatı en kötü koşullar altında üretilen malların değeri yönettiği halde, daralmayacak kadar kuvvetli" olması ile "talebin normal talebi aşması" iki farklı durumdur. Birincisi, fiyat değişmelerine karşı duyarsız, sıfır elastikiyetli, fiyat eksenine koşut bir talep doğrusunu, ikincisi talep eğrisinin bütün gövdesiyle sağ-yukarıya kaymasını ifade eder. Talebinin fiyat elastikiyeti sıfır olan bir kullanım değerinin fiiliyatta var olduğunu bir

58 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 282-83. İtalikler benim.

59 Aynı yerde, say. 273.

an için kabul etsek dahi, bu kez, değer yasasının aynı işkolu içerisinde toplumsal emeğin dağılımını üretici güçlerin gelişme düzeyine uydurma işlevi hükmünü geçirir. Söz konusu dalın toplam çıktısı içinde azınlıkta oldukları halde en düşük üretkenlik düzeyinde üretilen metaların bireysel değeri piyasa değerini belirliyorsa, toplam arzın büyük çoğunluğunu sağlayan üretim birimlerinde, dolayısıyla dalın bütününde hatırı sayılır bir artık kâr elde ediliyor demektir. Bu, öteki dallardan bir sermaye içe-akımını kışkırtır, toplam arz artar, fiyatlar bir uyum sürecinin sonunda yaygın üretkenlik düzeyince belirlenen eksenin çevresinde salınmaya başlar. Talepteki değişmelerin dolaysızca toplumsal değeri etkilediği önermesini böylece çürütmüş olduğumuzu sanıyoruz.

Üretimin nesnel koşulları aracılığıyla talebin değer büyüklüğünü belirlemesi. Peki, değer büyüklüklerinin belirlenmesinde talebin hiç mi etkisi yoktur? Bir kere, şimdiye kadarki akılyürütmeden böyle bir sonucun çıkarılamayacağını vurgulamakta yarar var. Piyasa değerini hangi üretkenlik düzeyine karşılık olan bireysel değerlerin belirleyeceği, doğrudan doğruya, farklı üretkenlik koşullarında üretilen metaların toplam çıktı içindeki paylarına bağlıdır. Bu paylar ise, piyasada beliren değişken talep koşulları altında sürdürülen rekabet mücadelesinin bir sonucudur. Ağırlıklı üretkenlik düzeyi (ya da ağırlıklı aritmetik ortalama), gizil kapasiteye göre değil, fiilî üretim miktarlarına göre belirlenir.

Buraya kadar talepteki değişmelerin piyasa değerinin kendisini değil, ancak piyasa fiyatının piyasa değeri çevresinde dalgalanmasını etkilediğini ileri sürerken, üretim hacmindeki değişikliklerin, farklı üretkenlik düzeylerinde üretim yapan sermayelerin göreli ağırlıklarını değiştirmediğini örtük olarak varsaydık. Bu varsayımı kaldırdığımızda talep koşullarındaki değişmelerin değer büyüklüklerinde yol açabileceği değişmeleri göz önünde tutmaya başlamış oluruz. Yukarda, piyasa değerinin arz ve talepçe doğrudan belirlendiğini öne süren yaklaşımı eleştirirken söylediklerimiz, sorunun çözümünün ipuçlarını barındırıyor: Birincisi, piyasa değeri, üretimin, yeni talep düzeyine uyumunun sağlandığı koşullarda belirlenir, uyum süreci içinde değil. İkincisi, yeni denge miktarında piyasa değeri, dalın toplam arzının büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değerince belirlenir.

İlkin, talebin, olağan düzeyinin altına indiğini düşünelim. Böyle bir durumun piyasa fiyatları üzerindeki dolayımsız etkisi, bunların düşmesi biçiminde olacaktır. Piyasa değerinin ortanca üretim koşullarınca belirlenmiş olduğunu varsayalım. İşkolu içinde harekete geçecek uyum dinamiğinin muhtemel bir sonucu, kârlarının daha da büyük bir parçasını yitirdiklerini

gören en az üretken işletmelerin, hatta belki de yeni koşullarda ortalamanın altında bir kârla yetinmek zorunda kalan ortanca üretkenlik düzeyindeki işletmelerin bir bölümünün işkolu dışına düşmesi, en iyi üretkenlik koşullarında çalışan işletmelerin dalın toplam arzı içindeki göreli ağırlığının artmasıdır. Yeni toplumsal değer, bu daralmış üretim koşullarında, en iyi üretkenlik düzeyine karşılık olan bireysel değerlerce yönetilebilir; piyasa fiyatları bu daha alçak eksen çevresinde salınmaya başlar. Söz konusu sanayi dalı talep daralmasına karşı böyle dinamik bir tepki gösteremezse, toplumsal ihtiyaçların gelişmesine ayak uyduramayıp silinen üretim dallarının akıbetine uğrar.

İkinci olarak, piyasa değeri ortanca üretim koşullarınca belirlenmiş bir metaın talebinin arttığını gözönüne getirelim. Kısa dönemde fiyatlar yükselir, yani en kötü üretim koşulları piyasa fiyatlarını yönetmeye başlar. Uzun dönemde ise her şey, talep artışına hangi üretim koşullarının cevap vereceğine bağlıdır. En iyi ve ortanca üretim koşulları altında çalışan işletmeler talep artışını karşılayamazsa, en kötü üretim koşullarının toplam arz içindeki oransal payı öteki işletmelerinkinin önüne geçebilir; bu durumda piyasa değerinin kendisi de en kötü üretim koşullarınca belirlenir. Ne var ki, asıl muhtemel sonuç, talep artışının yaygın üretim koşulları altında çalışan işletmelerce sağlanması –burada bu artışın dal içinde eskiden beri var olan işletmelerce mi, yoksa başka dallardan gelip yaygın üretkenlik kümesi içinde yerlerini alan işletmelerce mi gerçekleştirildiği önemsizdir–, dolayısıyla uyum sürecinin sonunda piyasa fiyatlarının yeniden eski eksenleri çevresinde salınmaya başlamasıdır.

Senaryolar artırılabilir, ama ilke değişmez. Talep artışı üretim hacmini artırdığı zaman, dalın toplam arzının büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değeri, toplumsal değeri belirler. *Talebin değer üzerindeki etkisi, ancak dolaylı yoldan, üretimin nesnel koşullarında farklı üretkenlik düzeylerinin göreli ağırlıklarını değiştirecek bir değişmeye yol açıyorsa ve yol açtığı ölçüde, kendisini duyurur.*

9. EMEK YOĞUNLUĞU ÜZERİNE ARASÖZ

Marx, *Kapital*'in birinci cildinin uluslararası ücret farklılıklarını ele aldığı ve değer teorisinin uluslararası düzeyde geçirdiği tadillere ilişkin birtakım önermeler ileri sürdüğü yirminci bölümünde[60], emeğin üretkenliği

60 Karl Marx, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, çev. Mehmet Selik, c. I-2, Ankara, Odak Yayınları, 1974, say. 288-95.

ile yoğunluğunu terazinin aynı kefesine koymaya varan ifadeler kullanır. Sözgelimi: "Bir ülkede kapitalist üretim ne oranda gelişmişse, orada emeğin ulusal harcanma yoğunluğu ve üretkenliği de o oranda uluslararası seviyenin üstüne çıkar.[61] Oysa, bireysel sermayeci açısından sonuçları çok kez aynı olsa da, emek yoğunluğu ile emek üretkenliği arasında önemle gözetilmesi gereken kavramsal bir ayırım vardır. Üstelik, Marx'ın ima ettiğinin aksine, emek üretkenliğinin uluslararası düzeyin üstüne çıktığı yerlerde emek yoğunluğunun da yüksek olması, hele günümüz dünya koşulları gözönünde tutulduğunda, çok düşük bir olasılıktır. Değer teorisinin uluslararasılaştırılması bağlamında taşıdığı önem nedeniyle konuya, bir arasözün dar sınırları içinde de olsa, değinmek istiyoruz.

Marx, artıkdeğer kategorisini geliştirdikten hemen sonra, artıkdeğerin nasıl üretildiği konusunu ele alır. Bu, Marx'ın teorisini, iktisadi düşünce tarihinin öteki artık teorilerinden ayırt eden can alıcı bir soruşsaldır.[62] Marx'a göre artıkdeğerin temeli, mutlak artıkdeğer üretimidir: işgününün, emek gücünün yenidenüretimi için gerekli olan emek-zamanın ötesine taşırılması, gerekli emeğin yanı sıra bir de artık emek kesrini kapsaması. Buna karşılık, işgününün uzunluğu verilmişken, üretim yöntemlerinde sağlanacak iyileştirmelerle emek-gücünün yenidenüretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanın kısaltılması, *ipso facto*, artık emek-zamanın gerekli emek-zamana oranının artması sonucunu doğurur ki, Marx buna göreli artıkdeğer üretimi adını verir.

Verilmiş bir toplumsal artıkdeğer haddi karşısında, artıkdeğer üretmenin bu iki biçimi, aynı zamanda, artıkdeğer haddini artırmanın (ya da, salt mantıki bir olasılık olarak, azaltmanın) da iki yöntemine tekabül eder. İşgünü uzatıldığında, üretilen mutlak artıkdeğer, artıkdeğer kütlesini büyüterek artıkdeğer haddini yükseltir. İşgünü uzatılmadan, işçilerin tükettiği geçim araçlarının değeri düşürülmüşse, bu kez göreli artıkdeğer, artıkdeğer kütlesini, dolayısıyla artıkdeğer haddini artırarak aynı sonucun ortaya çıkmasını sağlar.

Ne var ki, işçilerin aynı süre içinde daha yorucu bir çalışmaya zorlanmasıyla da üretim hacminin genişletilebileceğini gözönünde tutarsak, artıkdeğer haddini yükseltme yöntemlerinin mutlak artıkdeğer üretimi ile göreli artıkdeğer üretiminden ibaret olmadığı sonucuna ulaşırız.

---

61 Aynı yerde, say. 290.

62 Marx'ta artıkdeğerin üretilmesi daima ettirgen bir anlam taşır. Bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesinin belli bir düzeye varmasıyla âdeta kendiliğinden üreyen değil, kelimenin gerçek anlamında üretilen bir artık ürünün parasal biçimi söz konusudur.

Verilmiş bir emek-zamanla, yani uzunluğu değişmeyen bir işgünü ve değişmeyen sayıda işçiyle üretilen kullanım değeri kütlesinde bir artış sağlanmışsa, dolayımsız bir sıçramayla emek üretkenliğinin artmış olduğuna hükmetmek yanlış olur: Üretim hacmindeki artışın hangi yoldan gerçekleştirilmiş olduğu, kapitalist üretimin somut süreçleri açısından büyük bir önem taşır. Eskiden 1 saatte 10 birim meta üreten bir işçi, şimdi aynı emek-zamanda aynı metadan 20 birim üretiyorsa, kabaca iki olasılık söz konusudur: Üretim hacminin iki katına çıkışı, ya işçinin daha fazla yıpranmasına, yorulmasına yol açmadan daha iyi makinelerin, daha gelişkin bir tekniğin kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir; ya da teknik üretim koşulları aynı kaldığı halde işçinin kişisel yıpranmasının artması pahasına, bir başka deyişle çalışma ritminin yükseltilmesi sayesinde. Bu ikisi arasındaki özsel fark nedeniyle Marx, emeğin *yoğunluğu* ile üretkenliği olarak adlandırdığı iki kavram arasında sıkı bir ayırım yapar. Emeğin yoğunluğu, işçinin uğradığı ruhi, sinirsel ve bedeni yıpranma ya da, Marx'ın deyişiyle, emek süreci sırasında harcamak zorunda kaldığı kas, sinir ve beyin vb. gücüdür. Emeğin üretkenliği ise, üretim araçlarının miktar ve niteliğine, yani işçinin üretim sürecinde kullandığı tekniğin düzeyine bağlıdır. Emeğin yoğunluğu arttığında işçi daha çok yıpranıp yorulur: Aynı zaman süresi içinde eskisinden daha çok enerji ya da emek gücü harcar. İşçi açısından bu durumun etkisi, çalışma temposu verilmişken işgününün uzamasıyla aynıdır. Bu anlamda emek yoğunluğunun artırılması (emeğin yoğunlaştırılması), mutlak artıkdeğer üretimiyle eşanlamlıdır.

Somut gerçeklikte emeğin yoğunlaştırılmasında sık kullanılan bir yöntem, yeni bir ücret sisteminin işçilere dayatılmasıdır. Saat ücreti sisteminden akort sistemine (parça başına ücret) geçildiğini düşünelim. 10 saatlik iş-gününde bir işçi bu değişiklik sonunda 5 birim yerine 10 birim meta üretmeye başlamışsa, üretilen meta kütlesinin değeri eskisinin iki katına çıkmış demektir. Gerçi eskiden 2 saat harcadığı bir birim metaı artık 1 emek-saatte üretmektedir; ama yıpranması, emek harcaması da iki katına çıkmıştır. Öyle ki, işçi, bu daha yüksek emek yoğunluğu düzeyinde, eskiden iki saatte harcadığı emek gücünü şimdi bir emek-saatte harcamaktadır. O halde, birim metaın içerdiği emek, aynı kalmıştır. Bu nedenle, üretilen *toplam* meta kütlesinin değeri *artar*; ama, harcanan emek daha yoğun olduğu halde, söz konusu metaın *tekil* biriminin değeri *değişmez*.

Emek üretkenliğinin artırılmasında durum farklıdır. İşçi, daha modern makine ve tesislerin yardımıyla, bir başka deyişle daha çok yıpranmadan, yani aynı emek yoğunluğuyla 10 saatlik bir işgününde 5 birim yerine 10 bi-

rim meta üretmeye başlarsa, söz konusu metaın her birimi eski emek miktarının ancak yarısını cisimlendirdiğinden, her bir meta biriminin değeri azalır ve piyasada daha ucuza satılır. Emek yoğunluğu ile emek üretkenliği arasındaki ayrımı böylece açıklığa kavuşturmuş oluyoruz.

Şimdi, emek yoğunluğunun artırılmasının sömürü haddi üzerindeki etkisinin ne olacağına bakalım. Emeğin yoğunluğunun artırılmasının işçiler üzerindeki etkisinin işgününün uzatılması, yani mutlak artıkdeğer üretimiyle aynı olduğunu daha önce belirtmiştik: Sözgelimi, iki katına çıkarılmış yoğunlukta 10 emek-saat, eski yoğunluk düzeyindeki 20 emek-saate eşittir. İşgününün bu yoldan uzatılması da, kuşkusuz, artıkdeğer haddinin artırılmasıyla özdeştir.

Şu var ki, yukarda söylenenler, emek yoğunluğunun artırılması bir ya da birkaç işletmeyle sınırlı kaldığı sürece geçerlidir. Emek yoğunluğundaki yükseliş genelleştiği, bütün bir üretim dalına, giderek söz konusu ülkenin öteki üretim dallarına da yayıldığı zaman, yoğunlaştırılmış çalışma koşulları altında üretilmekte olan meta sadece bir tek işletmede değil, *genel olarak* eskisinden daha kısa bir sürede üretiliyor demektir. Meta değerinin ise *toplumsal olarak* gerekli emek-zamanla, yani "toplumsal ortalama hüner derecesi ile ve çalışma yoğunluğuna göre"[63] o metaı elde edebilmek için harcanması gerekli emek-zamanla belirlendiğini biliyoruz. Öyleyse, emek yoğunluğundaki artışın söz konusu ülkede *genelleşmesi*, metaın üretilmesi için gerekli olan emek-zamanın *genel olarak*, yani toplum çapında *kısaldığı* anlamına gelir. Bir metaın üretilmesi için gerekli olan emek-zaman genel olarak kısalınca da, o metaın tekil biriminin değeri düşer.

Marx'a göre işgününün iki boyutu vardır: işgününün uzunluğu ya da genişliğine (extensiv) büyüklüğü, bir; emeğin yoğunluğu ya da derinliğine (intensiv) büyüklüğü, iki. Bu iki ölçüden ikincisi, yalnız emek yoğunluğunun ortalamanın üstüne çıktığı işgünleri için devreye girer.

> Veri olan bir zaman aralığına sıkıştırılıp yerleştirilen daha büyük bir emek kitlesi şimdi aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktarı olarak hesaba katılır. İş-zamanını 'genişlemesine' ölçen bir ölçeğin yanı sıra şimdi onu yoğunluk derecesi itibariyle ölçen bir ölçek ortaya çıkar. On saatlik bir iş-gününün yoğun saatleri şimdi on iki saatlik işgününün daha gözenekli saatleri kadar ya da bunlardan daha fazla emek yani harcanmış işgücü içerir.[64]

Ne var ki, Marx'a göre, bu iki ölçü, birbirinin etkisini çok kez ödünler. Öyle ki, normalden uzun bir işgününde genellikle daha az yoğun emek,

63 Aynı yerde, c. I/1, say. 85.

64 Aynı yerde, c. I-2, say. 67-68.

normalden kısa bir işgününde ise yine genellikle yoğunlaştırılmış emek harcanır. Örneğin, Marx, İngiliz fabrikalarında belli bir zaman aralığında, kıta Avrupa'sına oranla çok daha kısa olan çalışma haftasının etkisini ödünleyecek ölçüde "daha fazla iş çıkarıldığından" söz eden bir teftiş raporunu aktardıktan sonra şu görüşü öne sürüyor:

> Kara Avrupası ile İngiltere arasında iş-saatleri bakımından mevcut olan bu farkı azaltmanın en sağlam ve şaşmaz aracı, Kara Avrupa'sındaki fabrikalarda yürürlükte olan iş-gününü, kanun yoluyla büyük ölçüde kısaltmak olabilir.[65]

Biz, bu çalışmada, ülkeler arası emek yoğunluğu farklarını bir kenara bırakarak yalnızca üretkenlik farkları üzerinde yoğunlaşacağız. Bu tutumumuzu şöyle temellendirebiliriz:

Birincisi, ülkeler arasındaki gelişme farkları bakımından emek üretkenliği, emek yoğunluğuna göre, çok daha iyi bir göstergedir. Özellikle çağımızda, emeğin yoğunlaştırılması, çoğunlukla, üretici güçlerinin gelişme düzeyi düşük olan ülkelerde, emek üretkenliği farkını ödünleyerek dünya pazarı rekabetinde ayakta durabilmek için başvurulan bir araç haline gelmiştir. Emek yoğunluğunun dünya ortalamasından düşük olduğu ender durumlarda da işgünü uzunluğunun dünya ortalamasının üstüne çıkmasını bekleyebiliriz.

İkincisi, ülkeler arası gelişme farklarının çok daha anlamlı bir göstergesi olduğuna işaret ettiğimiz emek üretkenliklerini karşılaştırmak için ise, işgünü uzunluğunu sabit tutarak, verilmiş bir emek-zaman içinde üretilen aynı türden kullanım değeri miktarlarını karşılaştırmak tek yoldur. İşgününün derinliğine büyüklüğü (emek yoğunluğu), ortalama yoğunluktan sapma derecesini dile getiren bir katsayı yardımıyla genişliğine büyüklüğe (saatle ölçülen işgünü uzunluğu) dönüştürülebildiğine göre, bu alanda tahlili bir güçlüğümüz yoktur.

Aritmetik bir örnek. Herhangi bir kullanım değerinin q miktarının aşağıdaki değer yapısıyla üretildiğini varsayalım:

$$10c + 10v + 10m = 30w$$

8 saat olduğunu kabul ettiğimiz işgününün değerce karşılığı 10v + 10m = 20'dir. Üretim miktarı q olduğuna göre üretilen metaın birim değeri 30/q, kâr haddi (m/(c+v) %50, artıkdeğer haddi (m/v) ise %100'dür. Şimdi bu değer yapısından kalkarak, emek yoğunluğu ve üretkenliğinin arttırılmasının etkilerinin ne olacağını görelim. Önce emeğin yoğunluğunun iki katına çıktığını varsayıyoruz.

65 Aynı yerde, say. 238 dn.

Emek yoğunluğunun iki katına çıkarılması, işgücünün gözeneklerinin eskisinin iki katı emekle sıkıştırılması, dolayısıyla işgünü değerinin 20'den 40'a yükselmesi anlamına gelir. Sermayecinin işçilere ödediği ücret değişmemişse,

$$20c + 10v + 30m = 60w$$

c'nin 10'dan 20'ye yükselmesinin nedeni, emeğin yoğunlaştırılmasıyla üretilen meta kütlesinin q' dan 2q'ya çıkması, dolayısıyla işçilerin aynı işgünü içinde yeni üretilen ürüne aktardıkları sabit ve dolaşır değişmez sermaye miktarının da iki katına çıkmasıdır. Metaın birim değeri değişmemiştir; çünkü 30/q = 60/2q. Emeğin yoğunlaştırılmasından sonra kâr haddinin %50'den %100'e, artıkdeğer haddinin ise %100'den %300'e çıktığını görüyoruz.

Şimdi de emek üretkenliğinde bir kat artışın başlangıçtaki değer şemasını nasıl değiştirdiğini görelim. Kullanım değerinin q'dan 2q'ya yükselmesine karşın işgününün ne genişliğine, ne de derinliğine büyüklüğü değiştiğinden, tek değişiklik c'dedir:

$$20c + l0v + 10m = 40w$$

İmdi, emek üretkenliğinde bu artışı sağlayan teknik yenilik henüz yaygınlaşmamış, bir ya da birkaç sermayecinin tekelinde kalmışsa, metaın bireysel değerini toplumsal değerinden ayırt edebiliriz. Metaın birim toplumsal değeri eskiden olduğu gibi 30/q, birim bireysel değeri ise 40/2q'dur. 40/2q<30/q olduğundan yenilikçi sermayeci, metaını toplumsal değeri üzerinden gerçekleştirebildiği ölçüde ekstra kâr elde eder. Gerçekleşme sonrası değer şeması şu biçimi alır:

$$20c + 10v + 10m + 20m' = (40 + 20)\ w$$

Bu son durumda da (bireysel) kâr haddi l'e, artıkdeğer haddiyse 3'e çıkmıştır.

Görüldüğü gibi, yaygınlaşmamış emek yoğunluğu ya da üretkenliği artışlarının bireysel sermayeciler açısından sonuçları aynıdır. Yalnız, emek yoğunluğu artışında, mübadele sürecinden bağımsız olarak daha çok değer ve artıkdeğer üretilir; emek üretkenliği artışında ise, daha çok değer üretilmez, mübadele sürecinde üretilmiş değerden daha fazlası mülk edinilerek bir ekstra kâr elde edilir.

Marx'ın uluslararası mübadeleleri konu ettiği bağlamlarda üretkenliği ile yoğunluğu arasında fark gözetmemiş olmasının nedeni de, her ikisinin bireysel-ulusal sermayeler açısından etkilerinin (ekstra kâr olanağı) aynı olmasında yatıyor olsa gerektir.

10. ÜRETİM FİYATLARI ÜZERİNE

Bilindiği gibi, metalar, farklı sermayelerce harekete geçirilmiş emeklerin birer ürünü olarak mübadele ediliyorsa, bunların mübadele değerleri, bir biçimdeğişimine uğrayarak üretim fiyatlarına dönüşür. Bu ilginç ve çetrefil sorun, çalışmamızın büyük ölçüde dışında kaldığından, burada sorunun çok kısa bir sergilemesini yapmakla ve bizi ilgilendiren birkaç yönü üzerinde durmakla yetineceğiz.

Marx'ta artıkdeğer (M), canlı emeğin yarattığı katma değerin (L) emek gücü değerini (V) aşan bölümüdür. Ücret hadleri ile işgünün uzunluğu ekonomi çapında eşitlenmişse, işgününün (L) emek gücü değeri ile artıkdeğer arasında bölünüşü, yani artıkdeğer haddi (M/V) de bütün kesimler için eşitlenmiş olur. Gelgelelim, bireysel sermayecileri ilgilendiren artıkdeğer değil, kâr, yani üretim süreci sonunda gerçekleşen para-sermaye kütlesi (P^1) ile süreç başında öndelenen para-sermaye kütlesi (P) arasındaki farktır. (rP). Bu durumda kâr haddi formülünü şöyle yazabiliriz:

$$\Delta P/P = M / (C + V) = \frac{M / V}{(C / V) + 1}$$

M/V'nin her kesimde eşitlenmesinin koşullarını yukarıda belirtmiştik. Ne var ki, Marx'ın sermayenin organik bileşimi olarak adlandırdığı C/V oranının kesimler arasında eşitlenmesi için hiçbir mekanizmanın bulunmadığı açıktır. Bu durumda, metaların fiilî mübadele oranlarının içerdikleri artıkdeğeri tam tamına yansıtması halinde, kesimlerin gerçekleştirdikleri kâr hadleri de farklılaşır. Bu ise, sermayelerin kesimlerarası akışkanlığı öncülüyle bağdaşmaz. Marx, çok sayıda sermaye arasındaki rekabetin göz önünde tutulduğu bu yeni soyutlama düzeyinde türettiği başkalaşmış mübadele değerlerini üretim fiyatları olarak tanımlar. Üretim fiyatları, iki öğeden oluşur: maliyet fiyatı ve ortalama kâr.

Maliyet fiyatı, değişmez sermayenin dolaşır sermayeden ibaret olduğu varsayımı altında, sermayecinin üretim süreci başında öndelediği üretim fiyatları toplamına eşittir. Ortalama kâr ise, sermayecilerin, bütün ekonomi çapında üretilmiş artıkdeğer havuzundan öndeledikleri sermaye tutarıyla orantılı pay almalarını sağlayan bindirimdir. Bu yoldan oluşan üretim fiyatları, üretim dönemi sonunda geçerli olan yeni mübadele değerleri kümesini meydana getirir.

Daha sermayelerarası rekabet gibi görece somut bir belirlenimi işin içine sokmadan önce de, değer ile mübadele değeri arasındaki nitel ayrımın, bu ikisi arasında nicel ayrımlara kapı açtığını, bunun fiyat biçiminin bir

"kusuru" olmayıp tam tersine toplumsal emeğin dağılımında ortaya çıkan dengesizlikleri, ters yönde yeni dengesizlikler pahasına da olsa, "düzeltme" mekanizması olduğunu belirtmiştim. Üretim fiyatı, işte, değer ile mübadele değeri arasındaki nicel ayrımların, daha düşük bir soyutlama düzeyinde, sistemli bir nitelik kazandığını dile getirir. Mübadele değerinin üretim fiyatına dönüşmesi, değer yasasını, bu yasanın eşdeğerlerin mübadelesi kuralını bozmaz. Eşdeğerli mübadele, üretim sürecinde harcanıp cisimleşen emeklerin eşitliğine değil, emek ürünlerinin post festum, dolaşım sürecinde *eşitlenmesine* dayanır. Değişik dallarda üretilmiş iki metaın üretim fiyatları üzerinden mübadele edilmesi, eşit büyüklükte sermayelerce harekete geçirilmiş emeklerin eşitlenmesi demektir. Değer yasasının fiyat hareketleri üzerindeki hakimiyeti, şu iki biçimde kendini gösterir: Birincisi, üretim fiyatlarındaki artışlar ile azalışların gerisinde üretimde harcanan toplumsal olarak gerekli emek-zamandaki artışlar ile azalışlar yatar. İkincisi, maliyet fiyatına eklenen ortalama kârın mutlak büyüklüğü, yeniden bölüşüme tabi olan toplam kâr kütlesinin büyüklüğüne, buysa doğrudan doğruya (artık) değer üretimine bağlıdır.

Burada bizim için önemli olan, biraz yukarda bireysel değerlerden piyasa değerine geçiş konusunda söylenmiş her şeyin, üretim fiyatı kategorisi bir kez türetilince, bireysel üretim fiyatlarından piyasa üretim fiyatına geçiş için geçerli oluşudur: Daha önce gördüğümüz üç değişik üretkenlik düzeyine üç değişik bireysel üretim fiyatı tekabül eder. Hangi üretkenlik düzeyinde üretilen metalar toplam arzın büyük çoğunluğunu oluşturuyorsa, yine o metaların üretim fiyatı öteki bireysel üretim fiyatları arasından sıyrılarak piyasa üretim fiyatını belirler.

C. EK:
DEĞER AKTARIMLARIYLA İLGİLİ SAYISAL BİR ÖRNEK

Üç kesimden oluşan bir ekonomi düşünelim. Her kesimde farklı bir kullanım değeri üretilmektedir. Kesimlerin (K_1, K_2 ve K_3) değer yapılarını şöyle gösterebiliriz:

																m/v	m/ (c + v)
K_1	1000c	+	100v	+	100m	=	1200w									%100	% 9,09
K_2	800c	+	200v	+	200m	=	1200w									%100	% 20
K_3	600c	+	300v	+	300m	=	1200w									%100	% 33,33
Σ	2400C	+	600V	+	600M	=	3600W									%100	M/(C + V) = %20

Yukardaki şema geleneksel varsayımlara dayanmaktadır: Değişik kullanım değeri üretimleri sermayelerin teknik bileşimlerini farklılaştırmakta, bu farklılaşma organik bileşim farklılıklarına yansımaktadır. Sabit sermaye kullanılmamaktadır; değişmez sermayenin tümü dolaşır sermayedir. Bütün ekonomi çapında işgünü uzunluğu, emeğin harcanma yoğunluğu ile ücret haddi eşitlenmiş, dolayısıyla bir örnek sömürü haddi yerleşmiştir. Notasyon da, artıkdeğerin m ile gösterilmesi dışında, standarttır.

Kesimlerin organik bileşim farklılıklarından ileri gelen bireysel kâr haddi farklarını düzlemek için yukardaki değer şemasını üretim fiyatları şemasına dönüştürelim:

K_1	1000c	+	100v	+	220r	=	1320p
K_2	800c	+	200v	+	200r	=	1200p
K_3	600c	+	300v	+	180r	=	1080p
	2400C	+	600V	+	600R	=	3600P

Üretim fiyatlarına (p_i), maliyet fiyatlarına, % 20 oranındaki genel kâr haddini cisimlendiren ortalama kârların (r_i) bindirilmesiyle ulaşılmıştır. Kâr toplamı (600R) artıkdeğer toplamına (600M), değerler toplamı (3600W) da üretim fiyatları toplamına (3600P) eşittir. Kâr hadlerinin bütün ekonomi çapında eşitlenmesi şu değer aktarımları sayesinde gerçekleşmiştir:

K_1	+ 120
K_2	0
K_3	– 120
	0

Şimdi görece yüksek organik bileşimli kesimi (K_1) kendi içinde iki sermayeye (K_{11} ve K_{12}) ayrıştıralım. Her iki sermaye aynı kesimde yer aldıklarından, yani aynı kullanım değerini ürettiklerinden, bunlar arasında üretkenlik karşılaştırması yapabiliriz. Bunun için tabloya ürün miktarını (q) gösteren bir sütun ekleyeceğiz. Önce K_1 kesiminin değer şemasını ayrıştırılmış biçimiyle yeniden yazalım:[66]

66 Aşağıdaki şemada, basitleştirici bir varsayıma başvurulmuş, sermayelerin kullandığı değişmez sermaye (c) miktarı, ürettikleri kullanım değeri hacmine bakılmaksızın, sabit tutulmuştur. Bu basitleştirici varsayımın ardındaki gerekçe şudur: Her üretim sürecinde, üretken tüketime uğrayan c'nin bir bölümü firedir. Bu fire, fiziksel olarak yeni üretilen ürüne aktarılmaz, ama değer olarak aktarılır, üretkenlik artışı sağlayan yöntemlerin değişmez sermayenin verdiği fireyi azalttığını, dolayısıyla c'nin ürün-değer içindeki payının değişmediğini varsayabiliriz sanıyorum. Kaldı ki, aritmetiği biraz daha karmaşıklaştırmak pahasına, sözünü ettiğimiz basitleştirici varsayımın kaldırılması da olanaklıdır. Örneğin, K. kesiminde tüketilen c'yi ürün sayısıyla orantılı olarak –yani 7/5– K_{11} ile K_{12} arasında dağıtınca:

								m/v	m/ (c + v)	q
K_{11}	500c	+	50v	+	50m	=	600w	%100	% 9,09	7
K_{12}	500c	+	50v	+	50m	=	600w	%100	% 9,09	5
K1	1000	+	100v	+	100m	=	1200w	%100	%9,09	12

Her iki sermayenin büyüklükleri eşit, organik bileşimleri eşittir; dolayısıyla da kesimin toplam ürün-değerini aralarında eşitçe paylaşmışlardır. Farklılaştıkları tek nokta üretkenliklerinin eşit olmayışı, bu yüzden de kesimin toplam fiziksel ürününe (12) katkılarının farklı oranlarda oluşudur. Kullanım değeri üretiminde ortaya çıkan bu farklılaşmanın mübadele değerleri açısından sonuçlarını saptamak için her bir sermayenin ürünlerinin bireysel değerlerini, ayrıca fiyatların (ve değerlerin) tekliği ilkesi uyarınca bütün kesim için geçerli olan toplumsal değeri ya da piyasa değerini bulmamız gerekiyor. Bireysel değerleri her bir sermayenin ürün-değerini ürün sayısına bölerek hesaplıyoruz.

Aynı işlemi kesimin bütünü için yineleyerek de toplumsal değeri bulabiliriz.[67]

K_{11}'de bireysel değer = 600/7 = 85,71
K_{12}'de " " = 600/5 = 120
K_1'de toplumsal değer = 1200/12 = 100

Bu durumda, K_{11} mübadele sürecinde kendi metalarını bireysel değerlerinden fazlasına –fakat toplumsal değer üzerinden– gerçekleştirme olanağını elde edecek, K_{12} ise kendi metalarını bireysel değerlerinden eksiğine satma zorunluluğuyla karşılaşacak demektir. Her sermayenin ürettiği ürün sayısını toplumsal değerle çarparak üretilen değer ile gerçekleşen değeri kıyaslayalım:

							m/ (c + v)
K_{11}	583,33c	+	50v	+	50m	= 683,33w	% 7,89
K_{12}	416,67c	+	50v	+	50m	= 516,67w	% 10,71
	1000c	+	100v	+	100m	= 1200 w	

c'nin dağılım oranlarının bozulması sermayenin değerce (organik değil) bileşimini değiştirdiğinden, kâr hadleri değişmiştir. Ama bir sonraki adım zaten bireysel kâr hadlerinin ortalama kâr haddi düzeyinde eşitlenmesi olduğundan, bunun bir sakıncası yoktur.

67 İlerde göreceğimiz gibi, Marx, uluslararası mübadelede bütün üretkenlik düzeylerinin değerlerin belirlenmesi sürecine katıldığını öne sürer. Bunun anlamı, üretkenlik düzeylerini, basitleştirici bir soyutlama olarak, üçe ayırıp metaların büyük çoğunluğunun bireysel değerlerini toplumsal değere temel alan yöntemin, dünya pazarı için geçerli olmamasıdır. Bu nedenle, toplumsal değeri, dünya pazarı konusundaki irdelemelerimizin bir öncelemesi olarak, bireysel değerlerin ağırlıklı aritmetik ortalamasını alarak hesaplıyoruz.

	Üretilen Değer (Mübadele Öncesi)	Gerçekleşen Değer (Mübadele Sonrası)	Ekstra (Artıkdeğer)
K_{11}	600	7 (100) = 700	+ 100
K_{12}	600	5 (100) = 500	- 100

Aktarılan artıkdeğeri, üretilen artıkdeğerden farkını belirtmek üzere, $\dot{m}$ ile gösterirsek, kesim şemasını aşağıdaki gibi yeniden kurabiliriz:

	Mübadele Sonrası Kâr Haddi
K_{11} 500c + 50 v + (50m + 100$\dot{m}$) = 700w	% 27,27
K_{12} 500c + 50 v + (50m - 100$\dot{m}$) = 500w	Zarar

Mübadele sürecinde gerçekleşen değer aktarımları, K_{12}'yi çöküşe götürüyor. Ama biliyoruz ki K_1 kesimi, ekonominin bütünü içinde öteki kesimlerle birlikte var olan bir kesimdir. Üstelik organik bileşimi öbür iki kesiminkinden de yüksek olduğu için, genel bir kâr haddi ile üretim fiyatlarının oluşumu sırasında doğan bir değer içe-akımından yararlanmaktadır. Şimdi, çok sayıda sermaye kavramsal düzeyinde metaların değerleri değil, üretim fiyatları üzerinden mübadele edildiği gerçeğini göz önünde tutarak tahlilimizi tadil edelim. Marx'ın kendisi de, gelişmiş kapitalizm koşullarında, bireysel değer-toplumsal değer ayırımının bireysel üretim fiyatı-piyasa üretim fiyatı ayrımına dönüştüğünü vurgulamıştır.[68] Bakalım, kesimlerarası değer aktarımı, K_{12}'nin umutsuz görünen durumuna çare olacak mı?

Demin yaptığımız ayrıştırma işlemini üretim fiyatları tablosunun K_1 satırı için tekrarlayalım. Yalnız bu defa fiziksel miktar sütununu ekliyoruz:

		q
K_{11}	500c + 50 v + 110r = 660p	7
K_{12}	500c + 50 v + 110r = 660p	5
K	1000c + 100v + 220r = 1320p	12

Daha önce, üretim fiyatlarının oluşumu sırasında K_1'in +120'lik bir değer içe-akımından yararlandığını saptamıştık. K_1'i şimdi ayrıştırdığımızda görüyoruz ki bu değer aktarımı K_{11} ile K_{12} arasında yarı yarıya paylaşılmıştır –hem K_{11} hem de K_{12} için, 110r – 50 m = 60$\dot{m}$. Şimdi sıra önce her sermaye için, sonra da bütün kesim için üretim fiyatları toplamını ürün sayısına

68 Aynı yerde, c. III-1, say. 302.

bölerek, sırasıyla, bireysel üretim fiyatları ile piyasa üretim fiyatını hesaplamaya geldi:

K_{11}'de bireysel üretim fiyatı = 660/7 = 94,29
K_{12}'de " " " = 660/5 = 132
K_1'de piyasa üretim fiyatı = 1320/12 = 110

Öyleyse, bütün metaların piyasa üretim fiyatı üzerinden satılması, K_{11}'e birim başına 15,71 (=110-94,29) ekstra kâr getirecek, K_{22} ise her sattığı meta birimi için ortalama kârının 22 (=132-110) eksildiğini görecektir. Şimdi üretim fiyatları tablosunu, piyasa üretim fiyatları üzerinden yürütülen mübadele süreci sonrasındaki durum için yeniden yazabiliriz. Biraz yukarıda mübadele sürecinde mülk edinilen artıkdeğer fazlasını (ya da yitirilen artıkdeğeri) $\dot{m}$ ile göstermiştik. Oysa bundan böyle iki tür artıkdeğer aktarımıyla karşı karşıyayız. Bunları birbirinden ayırt etmek için genel kâr haddinin oluşumu, yani organik bileşim farklılığından kaynaklanan kârlılık farklarının telafisi sırasında gerçekleşen değer aktarımını $\dot{m}$', değişik bireysel üretim fiyatları arasından piyasa üretim fiyatının sıyrılışı sırasında ortaya çıkan değer aktarımını da $\dot{m}$" ile gösterirsek:

K_{11} $500c + 50v + (50m + 60\dot{m}' + 110\dot{m}'') = 770 = 7\ (110)$
K_{12} $500c + 50v + (50m + 60\dot{m}' + 110\dot{m}'') = 550 = 5\ (110)$
$1320 \quad 12\ (110)$

K_{11}'de bireysel kâr $= 50m+60\dot{m}' + 110\ \dot{m}'' = 220r$
K_{12}'de " " $= 50m+60\dot{m}' + 110\ \dot{m}'' = 0$

Farklı üretkenlik düzeylerindeki sermayelerin biricik bir piyasa üretim fiyatıyla mübadele sürecinde yer almaları olgusu, K_{11}'in durumunu biraz daha güçlendirmiş, K_{12}'nin durumunu ise düzeltmiş, ama ona çare olamamıştır. K_{12} zarardan çıkmış, başabaş noktasına gelmiştir. K_{12}'nin uzun dönemde ayakta kalabilmek için önünde tek yol olarak, K_{11} ile arasındaki üretkenlik farkını kapatmaya çalışmak kalıyor. Bu durumu ele almadan önce, yukarda türettiğimiz bağıntıları biraz daha belirgin hale getirelim:

	Üretilen Değer (Mübadele Öncesi)	Gerçekleşen Değer (Mübadele Sonrası)	Ekstra (Artıkdeğer)
K_{11}	600	7 (110) = 700	+ 170
K_{12}	600	5 (110) = 550	- 50

Dikkat edilirse, ekstra artıkdeğerlerin cebri toplamının K_1'in organik bileşim farklılıklarının telafisi sırasında yararlandığı değer içe-akımına [170 + (-50)] eşit olduğu görülür. Bu son durumda "Ekstra Artıkdeğer" sütununu da bileşenlerine ayırabiliriz:

	Ekstra Artıkdeğer	
	Organik Bileşim Farkları	**Üretkenlik Farkları**
K_{11}	+ 60	+ 110
K_{12}	+ 60	– 110

Şimdi sıra K_{12}'nin rekabet zoruyla yapacağı üretkenlik hamlesine geldi. Eskiden aynı emek-zaman içinde K_{11} 7 birim kullanım değeri üretirken K_{12} ancak 5 birim üretebiliyordu. K_{12}'nin üretim hacmini 5 birimden 6 birime çıkardığını varsayalım. K_{12}'nin gerçekleştirdiği bu % 20'lik üretkenlik artışı sonunda aşağıda özetlenen durumla karşılaşırız.

	q	**Bir. Üre. Fiy.**	**Piy. Üre. Fiy.**
K_{11}	7	94,29	
K_{12}	6	110	
K_1	13		101,54

K_{12}'nin ulaştığı yeni üretkenlik düzeyinde aşağıdaki şemayı kurabiliriz:

K_{11} $\quad 500c + 50v + (50m + 60\dot{m}' + 50{,}78\dot{m}'') = 710{,}78 = 7\ (101{,}54)$

K_{12} $\quad 500c + 50v + (50m + 60\dot{m}' + 50{,}76\dot{m}'') = 609{,}24 = 6\ (101{,}54)$

K_{11}'de bireysel kâr $= 50m+60\dot{m}' + 50{,}78\ \dot{m}'' = 160{,}78r$

K_{12}'de " " $= 50m+60\dot{m}' + 50{,}76\ \dot{m}'' = 59{,}24r$

Son olarak, gerçekleşme sürecinden sonra bireysel sermayecilerin elde ettikleri kâr hadlerini hesaplayalım. Her bir sermayeci için kârı (r) maliyet fiyatına ($k_{11} = k_{12} = 550$) bölersek:

K_{11}'de kâr haddi = % 29,23

K_{12}'de " " = % 10,77

K_{12} bu düşük kârlılıkla piyasada tutunabildiği kadar tutunur. Düşük kârlılık düzeyinden kurtulmasının yolu, kesim değiştirmek değildir. Organik bileşim farklılıklarından ileri gelen kârlılık farkları zaten telafi edilmiştir. Rakiplerinden geri kalmamak için tek çaresi, üretkenlik farkını kapatmaktır.

D. MARX' IN PARA TEORİSİ

Neoklasik dışticaret teorisi "salt" teori ile "parasal" teori arasında kesin bir ayırıma dayanır. Bu iki alan, adeta sugeçirmez bölümler halinde yan yana durur.

Bu durumun kökeni, kuşkusuz, klasik iktisadın paranın "yansızlığı" dogmasına kadar uzanır. Klasik iktisada göre, para akımları ile meta akımları aynı iktisadi olayın, iki ayrı veçhesini oluşturuyordu: Aralarında değerce bir farklılık yoktu; sadece iki akımın yönleri değişikti.

Ortodoks toplumsal bilimlerin kendi aralarında yöneldiği "işbölümü" ya da, daha doğrusu, kompartımanlaşma, böylelikle, tek tek disiplinlerin kendi içlerine de yaygınlaştırılmış olmaktadır. Dışticaret teorisi alanında salt teori ile parasal teori arasındaki görev bölümü kendini şöyle ortaya koyar: Dışticaretin nedenleri ile (refah) etkilerinin, uluslararası mübadele oranlarının nasıl oluştuğunun incelenmesi salt teorinin, farklı ulusların, devlet sınırlarının, dolayısıyla farklı ulusal paraların varlığından kaynaklanan sorunların araştırılması ise parasal teorinin kapalı av alanına terk edilir.

Metodolojik açıdan geçerliği kuşkulu olan bu bitişiklik ilişkisinin aynı zamanda çelişik bir yan yana varoluş yaratabileceğini yukarda Ricardo'nun karşılaştırmalı maliyetler teoremi üzerinde dururken görmüştük. Ricardo'nun emek-değer teorisine dayalı *genel* mübadele teorisinden *uluslararası* mübadelede karşılaştırmalı üstünlükler ilkesini türetmesi, ancak Hume'un altın akımları-fiyat düzeyi otomatizmini, yani emek-değer teorisiyle bağdaşmayan bir para teorisini benimsemesi sayesinde –ya da pahasına– mümkün olmuştu.

Neoklasik (ve klasik) dışticaret teorisinin metodolojik temellerinden biri olan reel-parasal ayırımına yönelttiğimiz bu eleştiri, bize, Marx'ın para teorisini, değer teorisiyle içbütünlüğü içinde inceleme zorunluluğunu telkin ediyor. Ne altın, ne de kâğıt para, insanların tüketim ihtiyaçlarını gidermeye yarar gerçi; ama öteki üretim tarzlarından, yarattığı fetişist biçimlerle –ortodoks iktisada göre "peçeler"– ayırt edilen kapitalizmde reel-peçe ayırımı yapmak, kapitalizmin tarihi niteliğini kavramamakla eşanlamlıdır.[69] Ekonomi politiğin (Marksist) eleştirisini ekonomi politiğin kendisinden ayıran başlıca metodolojik farklardan birisi, "peçeler"i (meta, değer, para, kâr, ücret vb.) ciddiye almasında, bunların belirli toplumsal ilişkiler –genelleşmiş meta üretimi– altındaki kaçınılmazlığını açıklamasında yatar. Kapitalizmde "reel" olan, ne tek başına fiziksel üründür, ne de "peçe-

69 Linder, c. IV, say. 9.

ler"; bunların her ikisinin metaın bağrında oluşturduğu çelişik birliktir. Nitekim, Marx da, *Kapital*'e metayla başlar; kullanım değeri (neoklasik iktisada göre reel olan) ile değer (neoklasik iktisada göre peçe) hem bütünlüğünü, hem de bunlar arasındaki karşıtlığı ortaya koyduktan sonra bir başka "peçe"nin, yani paranın bu çelişkiden nasıl doğduğunu gösterir.

1. PARANIN İŞLEVLERİ

Marx'a göre, öteki metalar içinde bir tanesinin sıyrılarak, tek başına, mübadelelerde aracılık görevini üstlenmesi, toplum içinde mübadelenin genelleşmesine, yani kapitalist ekonominin doğuşuna koşut bir süreçtir.[70] Para, mübadelelere aracılık etmekle, dolaşım aracı olma işlevini yerine getirir. Para, dolaşım aracı (metaların genel eşdeğeri) olarak sistemli bir biçimde kabul edilmeye başladığında, aynı zamanda, değer taşıma aracı, tekil metaların tersine her türlü maddi nitelikten bağımsız, en soyut toplumsal servet biçimi haline gelmiş olur. Soyut servetin ekonomi sahnesine çıkışı, soyut emekle birlikte gerçekleşir.

Kapitalist üretimin de başlangıç noktası, üretim araçlarının satın alınmasıyla ücret öndeliklerinin ödenmesine yaradığı ölçüde, paradır. Böylelikle sermayeye dönüşmüş olan paradan yola çıkan kapitalist üretimin varış noktası da gene paradır: Üretim sürecinde üretilen metalar satılacak, sermayecinin eline başlangıçta yatırdığından daha büyük bir para tutarı geçecektir. Marx'ın para teorisinin ayırt ettiği, paranın belli başlı işlevlerini şöyle özetleyebiliriz: değer ölçüsü oluşu; dolaşım aracı oluşu; ve nihayet gömülenmesi.

Mübadele edimi içinde tekil metaların birbiriyle ilişkisi, bunların genel eşdeğeri olma işlevini gören paranın dolayımıyla kurulur. Her satıcı-üreticinin bilkuvve saptadığı meta-para eşdeğerlilik bağıntısı, metaın satılışı anında edimselleşir. Aynı şeyi alıcı için de söyleyebiliriz. O halde para, yalnızca metaların değerinin düşüncel bir ölçüsü değil, aynı zamanda bunların piyasada fiilen tedavül etmesini sağlayan araçtır. Para altın-para (yani tarih içinde genel eşdeğer olarak benimsenmiş özgül bir meta) ya da altına çevrilebilir olduğu zaman, doğrudan doğuya genel değer yasasına tabidir.[71]

---

70 Buradan paranın bir "toplum sözleşmesi"nin ürünü olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Para, belli tarihi koşullarda belli toplumsal üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı bir zorunluluktur. Bir "toplum sözleşmesi"ne konu olan, paranın kendisi değil, olsa olsa, para işlevlerinin hangi kullanım değerinin maddi varlığına bağlanacağı (altın mı, gümüş mü?) ya da bu işlevlerin bağımsız bir kullanım değeri ve özünlü bir değeri olmayan bir araca (kâğıt para) devredilip edilemeyeceğidir.

71 Para biriminin bürünebileceği özgül biçimler, Marx'ın para teorisinin çözülmüş olmaktan çok uzak, ama paradokslu bir biçimde yeterince tartışılmayan bir sorunudur. Ricardo'nun kendisi,

Uzlaşımsal para biriminin (1 ons altın ya da bununla eşdeğerli kâğıt para) değeri, üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek miktarınca belirlenir. Belirli bir meta ile para birimi arasında bilkuvve kurulan eşdeğerlilik bağıntısı, metaın içinde cisimlenmiş emek miktarı ile para biriminin içerdiği emek miktarı arasındaki bağıntıdır.

Var olan para kütlesinin dolaşım evresinde metalarla mübadele edilişi, belirli bir dolaşım hızına uygun olarak gerçekleşir. Marx, paranın miktar teorisini baş aşağı çevirmiştir: Dolaşımdaki para miktarı (örn. şu kadar ton altın ya da eşdeğerli işaret para), metaların değerine, dolaşım hızına ve birim paranın emek-değerine bağlıdır.[72]

Herhangi bir metaın değeri ile altın değeri arasında önce düşüncel olarak, sonra da gerçeklikte kurulan bağıntıyla metalar, parasal ifadelerine kavuşmuş olur. Fiyat, meta değerinin para türünden dile getirilişinden başka bir şey değildir. Bu durumda, belirli bir dönemde (diyelim bir yılda) üretilmiş bütün metaların fiyatlarının toplamı, bunların toplam değerinin altın değerine oranına eşittir. Fiyatlar toplamını TP, değerler toplamını TW, birim (bir ons) altının değerini de v_a ile gösterirsek:

$$TP = TW/v_a$$

Dolaşım hızı k ise, dolaşım aracı olarak ihtiyaç duyulan para kütlesi (A = birer onsluk sikke sayısı) için şu bağıntıyı yazabiliriz:

$$Av_a = TW/k$$

Buradaki nedensellik, açıkça, belirli bir dönemde üretilmiş metaların toplam değerinden bunların parasal fiyatlar toplamına, oradan da *via* dolaşım hızı, metaların dolaşımı için ihtiyaç duyulan 1 oz'luk altın sikke sayısına doğrudur: A *bağımlı* değişkendir.

Marx'ın toplam değerler, toplam fiyatlar ve para kütlesi arasında, mübadele denklemini bir totoloji olmaktan çıkararak kurduğu nedensellik bağıntısı, tekil bir metaın mübadele değerinin her zaman parasal fiyatıyla örtüşeceği anlamına gelmez. Parasal fiyatlar, üreticilerin piyasada karşılaştıkları efektif taleple de ilgilidir. Bir metaın arzı, o metaa karşı duyulan, ödeme gücüyle desteklenmiş toplumsal ihtiyaca uygunsa (ondan

karşılaştırmalı maliyetler teorisini türetirken altın standardını varsaydığı, karşılaştırmalı maliyetlerin modern çeşitleri de özgül bir uluslararası para sistemiyle kendilerini sınırlamadıkları için, tartışmayı, altın-para ya da altına çevrilebilir işaret para varsayımı altında sürdürmekte bir sakınca görmüyoruz.

72 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 98.

ne fazla, ne de eksikse), mübadele değeri ile parasal fiyat örtüşür; değilse bu iki büyüklük ıraksar. Bu durumda, yukarda anlattığımız gibi toplam toplumsal emeğin işkolları arasında yeniden dağılımı yoluyla, mübadele değeri ile parasal fiyat arasındaki ıraksama, belli bir gecikmeyle de olsa, düzeltilir.

Değerler ile fiyatlar arasında meydana gelen bir başka –ve arz-talep dengesizliğinden farklı olarak sistemli– sapma, üretim fiyatlarının oluşumuyla ilişkiliydi. Bu durumda, sapmaların sistemli ve uzun dönemli oluşundan ötürü, mübadele değerlerinin kendilerinin biçim değiştirip üretim fiyatlarına dönüşmeleri söz konusudur. Ne var ki, üretim fiyatları toplamı değerler toplamına eşit olduğundan, Marx'ın, dolaşımdaki metaların toplam değerinin para hacmini belirlediği yolundaki önermesi, geçerliğinden hiçbir şey yitirmez. Ayrıca, dolaşım aracı olarak ihtiyaç duyulan altın miktarı da değişmez.

Paranın aynı zamanda bir gömüleme aracı olma işlevi, yukarda belirttiğimiz işlevleriyle (değer ölçüsü ve dolaşım aracı) bağlantılıdır. Var olan para miktarının dolaşımın gerektirdiği ve metaların değeri, dolaşım hızı ve para biriminin değerince belirlenen düzeyin üstüne çıktığı sık sık görülür. Mübadeleler için gerekli olan para hacmi ile var olan para arasındaki fark, özel gömülere akar.[73] Ne var ki, gerekli dolaşım araçları kütlesini belirleyen koşullar, meta üretiminin anarşik özyapısından ötürü, son derece değişken olduğu için, gömüleme dolaşımdaki para kütlesini sürekli olarak ayarlayarak mübadele hacminin gerekli kıldığı düzeye uydurmak gibi bir işlevi yerine getirir.[74] Dolaşım araçlarına duyulan ihtiyacın artması, var olan para kütlesi verilmişken, özel gömülerin büzülmesine yol açar –ve *vice versa.*[75]

> Servet biriktirme (iddihar) metal dolaşımı ekonomisinde çeşitli görevler alır... Mal dolaşımı sürecinde, dolaşımın hacminde, hızında ve mal fiyatlarında devamlı olarak meydana gelen dalgalanmaların devreden para kitlesini nasıl aralıksız gelgit halinde tuttuğunu görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu kitlenin da-

73 Marx, *Katkı*, say. 118-130.

74 Liliana Bàculo, "Moneta, valore, prezzo: una rassegna di alcune interpretazioni," *studi economici*, No.2 (1974), say. 103-04; Anwar Shaikh, "Foreign Trade and the Law of Value: Part II," *Science and Society*, c.XLIV, No.1 (Spring 1980), say. 31.

75 Bu gömüleme teorisi ile Keynesgil likidite tercihi teorisi arasında belirli bir benzeşim bulunduğunu belirtmek gerek. Keynesgil teoriye göre para arzı, kısmen alışveriş güdüsünden, kısmen de spekülasyon güdüsünden kaynaklanan para talebini besler. Spekülatif rezervler, faiz haddindeki oynamalara bağlı olarak, iktisadi genişleme dönemlerinde azalıp çöküntü dönemlerinde ise artar. Yalnız, önemle vurgulanması gereken nokta, Keynes'te bu çevrimi son tahlilde psikolojik eğsinimlerin belirlemesine karşılık, Marx'ın gömülerin seyrini meta üretiminin içsel zorunluluklarına dayandırdığıdır.

> ralıp genişleyebilir olması gerekir... Bu şart, servet birikimi şeklindeki para ile sağlanır. Biriktirilmiş servetler aynı zamanda dolaşımdaki paranın doldurma ve boşaltma kanalları olarak iş görürler; ve bu yüzden de paranın devir kanalları hiç bir zaman gerektiğinden fazla dolu olmaz.[76]

Bir ülkede kapitalist üretim açılıp serpildikçe, banka sistemi de gelişip genişler.

> Sadece madenî para tedavülünün hâkim olduğu ya da üretimin pek az geliştiği ülkelerde hazineler alabildiğine dağınıktır ve ülkenin her yanına dağılmıştır oysa, ileri burjuva ülkelerinde banka kasalarında yoğunlaşır.[77]

Banka ihtiyatları biçimini alan gömüler, özel gömülerden çok farklıdır. Banka açısından, banka ihtiyatlarının yasal karşılık oranını aşması, atıl banka sermayesi, bankaya kâr getirebileceği halde aylak duran para-sermaye demektir. Bu nedenle, banka ihtiyatlarındaki artış, çok kez, bankaların ankeslerini sermayeye çevirme amacıyla faiz haddini düşürmesine ön ayak olur. Banka ihtiyatlarının yasal karşılıkların altına düşmesi ise, faiz haddinin tırmanmasına yol açar. Bir altın-para fazlasının dolayımsız sonucu, fiyatlar genel düzeyin artmasından çok, para piyasası üzerindeki doğrudan etkisi aracılığıyla faiz haddinin düşmesidir.[78]

Banka ihtiyatlarının, dolayısıyla ödünç verilebilir banka sermayesinin genişlemesi, böylelikle faiz hadlerinin düşmesi, hiç kuşkusuz, sermayecileri yatırımlarını artırmaya yönelterek, efektif talebi yükseltebilir. Marx'a göre böyle bir olasılık, fiyatların kesinlikle yükseleceği ve miktar teorisinin hükmünü geçireceği anlamına gelmez. Efektif talep artışı kimi metaların fiyatlarını, dolayısıyla da söz konusu metaları üreten kesimlerdeki kârlılığı geçici olarak artırsa da, eninde sonunda, toplumsal emeğin yeniden dağılımı mekanizması harekete geçerek, yine o kesimlerde üretimin ek talebi karşılayacak biçimde genişlemesini sağlar. Üretim genişleyince de, fiyatlar eski düzeylerine iner. Bu durumda gerçi bütün metaların fiyatlar toplamı artar; ama bu, fiyatlar genel düzeyi yüksekliği için değil üretilen meta kütlesi arttığı için olur. Öyleyse, para arzında bir artış, banka ihtiyatlarını şişirmekle kalmayıp efektif talebi artırdığı zaman, dolaşım aracı olarak iş görecek para miktarına duyulan ihtiyacı da artırır.

Bu noktada, üretimdeki global genişleme için gerekli ek canlı ve ölü emeğin nereden sağlanacağı sorusu haklı olarak sorulabilir. Her şeyden

76 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 210-11.

77 Marx, *Katkı*, say. 130.

78 Shaikh, "International Exchange", say. 223.

önce, Marx'a göre, bir göreli nüfus fazlasının, yedek sanayi ordusunun yaratılması, kapitalizmin ayrılmaz bir eğilimidir. İkinci olarak, yukarda emeğin yoğunlaştırılması bağlamında değindiğimiz gibi, kapitalizmde işgünü değişmez değil, derinliğine ve genişliğine uzatılabilecek esnek bir büyüklüktür. Nihayet, kapitalizmde dolaşım süreci ile üretim süreci arasında her zaman var olan gerginlikler, herhangi bir anda, bir yandan satılamayan meta stoklarının (atıl meta-sermaye), bir yandan da kullanılmayan kapasitelerin (atıl üretken sermaye) bulunuşu sonucunu doğurur. Bu stoklar ve kapasiteler, aynı zamanda, dolaşım ve üretim süreçlerinin eşit-olmayan gelişmesinin yarattığı tıkanmaları açma rolünü oynar.

> Avustralya altınının ya da yeni açılan pazarların canlandırıcı etkisinden söz etmek boştur. Hiçbir zaman tümüyle işler halde olmamak, yani daima kısmen bağlı (fixiert), değersizleşmiş, üretim dışı durumda bulunmak sermayenin doğası gereği olmasaydı, hiçbir 'canlandırıcı etki' onun daha çok üretim yapmasını sağlayamazdı. Öte yandan, sermayenin daima tümüyle işler halde bulunduğunu varsayan... iktisatçıların –hatta Ricardo'nun– içine düştüğü aptalca çelişkiler.[79]

Marx'ın para teorisini, konumuzu ilgilendiren yönleri üzerinde odaklaşarak, sergilemiş bulunuyoruz.[80] Şimdi, paranın miktar teorisini, dolayısıyla altın otomatizmini reddeden bir emek-değer teorisi temelinde uluslararası meta mübadelesine eğilebiliriz.

2. BİR KEZ DAHA İNGİLİZ-PORTEKİZ TİCARETİ

Ricardo'nun örneğine dönelim. İngiltere'de bir birim kumaş üretmek 100 saat, bir birim şarap üretmek de 120 emek-zamana mal olmaktadır. Portekiz'de aynı emek harcamaları, sırasıyla, 90 ve 80 sa.'tir. 1 oz altın üretmek için dünya çapında toplumsal olarak gerekli emek-zamanın ise 2 sa. olduğunu varsayalım. İngiltere'de tedavüldeki para birimi sterlin (L) adını taşımakta ve 1/4 oz altın içermekte ya da o miktarda altını simgelemektedir. Portekiz'de ulusal para birimi olan escudo (Esc.) ise, 1/6 oz altın ya da 1/3 emek-saat içermekte ya da temsil etmektedir. Bu durumda İngiltere'de

79 Marx, *Grundrisse*, say. 616.

80 Bu sergilemede, dipnotlarda gösterilen kaynakların dışında şu yapıtlardan yararlandık: Carlo Boffito, *Teoria della moneta: Ricardo, Wicksell, Marx*, Torino, Einaudi, 1973, passim; Suzanne de Brunhoff, *Marx on Money*, çev. Maurice J. Goldbloom, New York, Urizen Books, 1976, passim; Michael Burchardt, "Die Currency-Banking-Kontroverse: Real- und theoriegeschichtlicher Hintergrund des V. Abschnitts im 3. Band des 'Kapital'", *Mehrwert*, No.12 (Maerz 1977), say. 167-202; Koch, Mehwert, No.7 (Juni 1974), passim; Marc Linder, *Der Anti-Samuelson: Kritik eines repraesentativen Lehrbuchs der bürgerlichen Ökonomie*, çev. Ulrike Besuch ve Marc Linder, c. III, Gaiganz, Politladen Erlangen, 1974, say. 3-37.

kumaşın birim fiyatı 200 L, şarabınki 240 L, Portekiz'de kumaşın birim fiyatı 270 Esc, şarabınki ise 240 Esc. olacaktır. Ne var ki, escudo ve İngiliz lirası belirli altın miktarlarına verilmiş farklı ulusal isimlerden başka bir şey olmadığına, bu iki ulusal para birimi arasındaki mübadele haddi (döviz kuru) de, her ikisinin içerdiği ya da simgelediği altın miktarlarına göre belirlenmiş sabit bir darphane paritesi olduğuna göre, bunları bir kenara bırakıp, karşılaştırmayı altın miktarları açısından sürdürebiliriz.[81] Birinci bölümdeki Ricardo tablosunu, metaların birim altın-fiyatlarını da ekleyerek, şöyle yazabiliriz:

Ülke	Şarap	Kumaş
Portekiz	80 saat 40 oz	90 saat 45 oz
İngiltere	120 saat 60 oz	100 saat 50 oz

Portekizli sermayeciler her iki alanda üretkenlik üstünlüğünü ellerinde bulundurduklarından kumaşı da, şarabı da İngiliz rakiplerinden daha ucuza satacaklar, her iki metaı İngiltere'ye ihraç edecekler, İngiltere dışticaret açığını külçe ihracıyla ödemek zorunda kalacaktır. Ricardo'ya göre bu altın çıkışı, İngiltere'de yurtiçi para arzının daralması, dolayısıyla miktar teorisi uyarınca fiyatlar genel düzeyinin alçalması sonucunu yaratır. Aynı süreç, Portekiz'de ters yönde işleyecek, orada bütün metaların fiyatları artacaktır. Her iki metada mutlak üstünlük Portekiz'de olduğu halde kumaşta İngiltere karşılaştırmalı üstünlüğü elinde bulundurduğu için, sürecin bir noktasında İngiliz sermayecileri kumaşta fiyat üstünlüğünü ellerine geçirecekler, tek yönlü ticaret, İngiltere'nin kumaş ihraç edip şarap ithal ettiği, Portekiz'in ise şarap ihraç edip kumaş ithal ettiği, ülkelerin üretimdeki uzmanlaşma yapılarının da bu dışticaret kalıbına uygun olarak biçimlendiği çift yönlü ticarete dönüşecektir. "Bu yoldandır ki her ülkenin parası, ancak kârlı bir trampa ticaretini düzenlemek için gerekli olan miktarlarda dağılmış olur."[82]

Gelgelelim, miktar teorisine dayanan değerli maden otomatizminin emek-değer teorisiyle bağdaşmadığını görmüş bulunuyoruz. O halde, Marx'ın para teorisinin ışığında, süreci baştan ele alalım. Ricardo'nun ter-

81 Gerçekte altın standardında döviz kurları, altın giriş ve çıkış noktalarıyla sınırlanmış bir şerit içinde oynaktı. Ticaret dengesinde temelli bir dengesizlik baş gösterdiği zaman, ulusal paraları cari döviz kuru üzerinden birbirine çevirmektense, altının külçe halinde ülkeden ülkeye taşınması daha kârlı hale geliyordu. Altın noktalarının altın paritesinden uzaklığını altının taşıma masrafları belirliyordu. Bu sınırlı oynaklık, uzundönemli ticaret açıklarının, altın sevkıyatıyla karşılanması gereğini önlemediğinden, döviz kurlarının oynaklığı üzerinde şimdilik daha fazla durmuyoruz.

82 Ricardo, say. 82. Ricardo, burada "kârlı" derken, karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmanın her iki ülkeye sağlayacağı kullanım değeri kazancını kastetmektedir.

sine, Marx, para arzında bir artışın *in se* enflasyoncu bir süreci başlatacağını reddeder.

Altın girişinin Portekiz'deki etkilerini şöyle özetleyebiliriz: Çoğalan para arzının bir bölümünü genişleyen üretimin artırdığı dolaşım araçları ihtiyacı masseder; bir bölümü de banka ihtiyatlarının artmasına yol açar. Böylece genişleyen ödünç verilebilir banka sermayesi arzı, faiz hadlerinin düşmesi, üretimin daha da genişlemesi yönünde bir eğilimi harekete geçirir.

İngiltere'de ise altın çıkışının etkileri, tam ters yöndedir. İlkönce ödünç verilebilir para-sermaye arzı daralır. Portekizli rakipleri önünde boyun eğen İngiliz sermayecilerinin para-sermaye talepleri de daralmakla birlikte, altın göçünün sürmesi, eninde sonunda faiz haddini yukarı doğru çeker. Faiz haddinin yatırımlar üzerindeki etkisi aracılığıyla şarap ve kumaş dışındaki metaların üretimi de bir azalma eğilimi içine girer. Külçe çıkışının İngiltere'de yarattığı sonuç, azalan banka ihtiyatları, azalan üretim, yükselen faiz haddidir.

> Belli bir ülkede mevcut altın miktarındaki değişikliklerin, dolaşım aracı hacmini artırmak ya da azaltmak suretiyle, bu ülkedeki meta-fiyatlarını yükseltmesi ya da düşürmesi gerekeceği, aslında eski bir martavaldır. Eğer altın ihraç ediliyorsa, demek ki, *currency* teorisine göre, meta-fiyatlarının bu altını ithal eden ülkede yükselmesi gerekir... Ama aslında, altın miktarındaki bir azalma, yalnızca faiz oranını yükseltir, buna karşılık, altın miktarındaki artış, faiz oranını düşürür...[83]

Özetle, soruna emek-değer teorisi açısından yaklaşılırsa, dışticaret kalıplarını karşılaştırmalı üstünlüklerin değil, mutlak üstünlüklerin belirleyeceği sonucuna varırız. Portekiz'in üretkenlik üstünlüğü sürekli bir altın birikimiyle dengelenen süreğen bir ticaret fazlasına, İngiltere'nin üretkenlikteki azgelişmişliği ise sürekli bir altın dışa-akımıyla dengelenen süreğen bir ticaret açığına yol açmaktadır.

3. ULUSLARARASI PARA-SERMAYE HAREKETLERİ

İngiltere'nin bizzat bir altın üreticisi olması gibi bir durumdan soyutlarsak, bu dengesiz ticaretin uzun sürmeyeceği, eninde sonunda İngiliz para sisteminin çöküşüyle sonuçlanacağı açıktır. Ancak uluslararası para-sermaye hareketlerini işin içine katarsak, altın giriş ve çıkışlarının faiz hadleri üzerindeki etkisinin ters yönde para-sermaye (altın) hareketlerine yol açacağını görürüz, İngiltere'de eriyen ankesler faiz hadlerini yükseltir,

83 Karl Marx, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, c. III, Ankara, Sol Yayınları, 1978, say. 585-86.

Portekiz'de yığılan para-sermaye faiz hadlerini düşürürken, bir noktadn sonra, Portekizli sermayeciler açısından para-sermayelerini İngiltere'de yatırmak daha kârlı hale gelir: Bu, Portekiz'den İngiltere'ye doğru kısa vadeli bir mali sermaye akımının başlaması demektir. Altın standardında merkez bankalarının da temelli dış açıklar karşısında sıkı para politikası izlemesi beklenirdi.

> Eğer bu değerli maden ihracı, daha büyük boyutlara ulaşır ve daha uzun bir süre sürecek olursa, bundan, İngiltere'de banka rezervleri etkilenir ve İngiltere para piyasası, özellikle de İngiltere Bankası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Bunun başlıca yolu, daha önce de gördüğümüz gibi, faiz oranını yükseltmektir.[84]

İki ülke arasındaki faiz haddi farklılığının harekete geçirdiği bu kısa vadeli sermaye akımı, İngiltere'de faiz haddini yeniden düşmeye, Portekiz'de ise yükselmeye yöneltir. Elbette bu durum, İngiltere ile Portekiz arasındaki dış ödemelerin, cari işlemlerin sermaye hareketleriyle ödünlenerek, dengeleneceği anlamına gelmez. İngiltere, eninde sonunda, aldığı borcun hem anaparasını, hem de faizini ödemek zorunda kalacaktır.

Emek üretkenliğindeki geri kalmışlığının İngiltere'ye uluslararası mübadele alanında ödettiği bedel açıktır: süreğen dışticaret açıkları ve artan borçluluk. Bir başka deyişle, uluslararası ticarette karşılaştırmalı üstünlükler değil, mutlak maliyetler hüküm sürer.[85]

4. MODERN PARA TEORİLERİ

Modern teorilerin Ricardocu karşılaştırmalı maliyetler teorisinden uzaklaşmaları, iki yönlü olmuştur. Birincisi, iç fiyat oranlarının açıklanması, göreli emek harcamaları yerine fırsat maliyetlerine (Haberler)[86] ya da ülkelerin faktör donatımlarına (Heckscher-Ohlin) dayandırılmıştır. Modern teoriler ile Ricardo arasındaki ikinci fark ise, paranın miktar teorisi yerine, karşılaştırmalı üstünlükler uyarınca uzmanlaşmanın gerçekleşmesi bakımından aynı sonucu verecek başka para teorilerinin kullanılmasıdır.[87]

---

84 Aynı yerde, say. 609. Bu alıntı, *Kapital*'in bu cildini yayıma hazırlayan Engels'in beşinci kısımda sık sık yaptığı saptamalardan biridir.

85 Shaikh, *Science and Society*, c. XLIV, No. 1 (Spring 1980), say. 57

86 Fırsat maliyetleri kavramının anlamlı olabilmesi, ekonominin tam istihdam durumunda bulunmasına bağlıdır. Bu yüzden neoklasikler, kendi dışticaret teorilerini bu varsayım altında formüle ederler, ilginç olan, emek maliyetlerinin fırsat maliyetlerine dönüştürülmesinin gerekli kıldığı bu varsayımın, tıpkı tek üretim faktörü varsayımı gibi, Ricardo'nun varsayımlar kataloğuna sokuşturulmasıdır. Krş. Dominick Salvatore, *Schaum's Outline of Theory and Problems of International Economics*, New York, McGraw-Hill, 1975, say. 11.

87 Karşılaştırmalı üstünlüklere göre uluslararası uzmanlaşmayı fiiliyata geçirecek parasal değişken olarak fiyatlar genel düzeyi yerine döviz kurlarının ileri sürüldüğü de olur. Sabit döviz kurları

Marx'ın para teorisi, klasik miktar teorisi kadar bu modern teorilerle de bağdaşmaz.

Miktar teorisinin para tutma çeşidi. Miktar teorisinin bu çeşidinde dışticaret açığı sonunda azalan para arzı, fiyatlar genel düzeyi üzerinde doğrudan doğruya değil, bireyler ile firmaların nakit ankesleri aracılığıyla etkisini duyurur. Açık veren ülkedeki iktisadi karar birimleri, nakit ankeslerinin daralmasını önlemek için, tüketim ile yatırını harcamalarını kısarlar. Fazla veren ülkede ise para ankeslerinin şişmesi karşısında bireyler ile firmalar, derneşik talebi artırmaya yönelirler. Marx'ın efektif talep ile fiyat düzeyi arasındaki bu ilişkiyi reddettiğini daha önce görmüştük.[88]

Keynesgil ücret enflasyonu yaklaşımı. Bu teori, İngiltere-Portekiz ticaretine uygulandığında, genel fiyat düzeylerini birbirine yaklaştırıp karşılaştırmalı üstünlükleri mutlak fiyat üstünlüklerine dönüştürecek etkenin parasal ücretler olduğunu öne sürer. Portekiz'de İngiliz rakiplerin saf dışı edilmesi istihdam düzeyini yükseltir: Artan işgücü talebi parasal ücretleri, onlarla birlikte parasal fiyatları yukarı iter. İngiltere'de aynı sürecin tersi yaşanır. Parasal ücretlerin aşağı doğru esnek olmayışı, aynı sonucun ortaya çıkmasını engellemez. İngiltere'de fiyat düzeyi değişmezken Portekiz'de fiyatların yükselmesi, karşılaştırmalı üstünlüklerin fiyat üstünlüklerine dönüşmesi için yeterlidir.[89] Oysa Marx'ın ve Ricardo'nun değer teorilerini sergilerken göstermiş olduğumuz gibi, metaların değer büyüklükleri, üretimlerinde harcanan dolaylı ve dolaysız emek miktarlarınca belirlenir. Ücretlerin değer büyüklükleri üzerinde hiçbir etkisi yoktur; değer büyüklüğü verilmişken, ücret haddinin değişmesi, artıkdeğeri artırıp azaltabilir.[90]

Soruna üretim fiyatları açısından yaklaşmamız, tahlilin özünü fazla değiştirmez. Her bir ülkede mübadele değerleri, meta sahiplerinin önde-

---

rejiminin işleyişiyle altın standardı arasında fark yoktur. Oynak döviz kurları sistemi üzerinde ise şimdilik durmuyoruz. Çeşitli para teorilerini karşılaştırmak, bunların emek-değer teorisiyle ne ölçüde bağdaştığını sorgulamak için, ortak bir kurumsal temele ihtiyacımız vardır. Aksi halde teoriler arasındaki farkları kurumsal düzenlemelerdeki farklılıklardan soyutlayamamış oluruz. Buradaki irdelememizi, bütün teorileri kapsayan tek kurumsal temel olan altın standardı varsayımı altında sürdürüyoruz.

88 Shaikh, "International Exchange", say. 225.

89 Ricardocu karşılaştırmalı maliyetler teorisini Marksist açıdan eleştiren Amin, altın otomatizmini reddetmesine karşılık bu ücret enflasyonu yaklaşımını geçerli bulur. Samir Amin, *Accumulation on a World Scale*, çev. Brian Pearce, New York, Monthly Review Press, 1974, say. 47. Mandel, Amin'in bu görüşünü şu sözlerle eleştirir: ABD'nde, AET'dekinin iki mislinden daha yüksek olan ücretler, hiçbir şekilde Batı Avrupa'dakinin iki misli dolaylarında bir fiyat düzeyi yaratmamışlardır." Ernest Mandel, "Yeni Sömürgecilik ve Eşitsiz Değişim," *Bülten*, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Kulübü, k.y., Kardeşler Basımevi, 1980/81, say. 87 dn.

90 Shaikh, "International Exchange", say. 225.

lemiş oldukları derneşik sermaye karşılığında ortalama bir kâr elde etmelerini sağlayacak biçimde tadil geçirip üretim fiyatlarına dönüştüğünde, toplumsal ortalamadan daha yüksek bir organik sermaye bileşimiyle üretilen metaların üretim fiyatları, değerlerinin üzerine çıkar; toplumsal ortalamadan daha düşük bir organik bileşimle üretilenlerinki ise değerlerinin altına iner. Mübadele değerlerinin bu yeniden mevzilenmesi her iki ülkede kimi tekil kesimlerin uluslararası rekabet sürecindeki konumunu değiştirebilir. Ancak bu dönüşüm, başlıca iki sebepten ötürü, iki ülke arasında dengeli bir dışticaret ilişkisinin kurulmasına elvermez: Bir kere, değerlerden üretim fiyatlarına geçiş, her iki ülkede birden yer alan bir süreçtir. Genel üretkenlik üstünlüğünü elinde bulunduran ülkede kimi metaların üretim fiyatları, değerlerinin altına inecektir. İkincisi, üretim fiyatları toplamı değerler toplamına eşit olduğuna göre, fiyatlar genel düzeyinde, bir başka deyişle ortalama fiyatlarda bir değişiklik olmayacak demektir.

Ücret değişmeleri, değer büyüklüklerinden farklı olarak, üretim fiyatlarını etkiler. Ancak burada da söz konusu olan, bir yeniden yayılma etkisidir. Genel bir ücret yükselişi, sermayeler arasında yeniden bölüştürülecek artıkdeğer havuzunu daraltarak ortalama kâr haddini düşürür –ya da vice versa; ama ücretlerin yükseldiği durumlarda da, alçaldığı durumlarda da üretim fiyatları genel düzeyi değişmez: Maliyet fiyatları içinde ücret ödemelerinin oranına göre, kimi metaların üretim fiyatları artarken kimilerininki düşer de.

5. İNGİLTERE-PORTEKİZ KUMAŞ-ŞARAP TİCARETİNE İLİŞKİN KİMİ SOMUTLAŞTIRMALAR

Ricardo'nun iki ülke-iki mallı basit modeli çerçevesinde kaldığımızda, İngiltere'nin, karşılaştırmalı üstünlüğü ne olursa olsun, Portekiz'in genel üretkenlik üstünlüğü karşısında her iki dalda da ayakta duramayacağı, böylelikle iki ülke arasındaki uluslararası mübadelenin kısa sürede çöküşe gideceği sonucuna varırız. Ancak modeli gerçek dünyaya uygun somutlaştırmalarla karmaşıklaştırdığımız ölçüde, İngiliz sermayecilerinin çöküşünün Ricardo'nun soyut modelindeki kadar ani ve keskin olmasını önleyen bir dizi etkenin varlığıyla karşılaşırız.

Birincisi, değer büyüklüklerinin yanı sıra meta-değerlerin hangi bölüşüm ilişkileri altında üretildiği, sermayenin yenidenüretiminin nesnel koşulları da, genel olarak mübadele, o arada uluslararası mübadele açısından

can alıcı bir önem taşır. Bu etkenlerin belirleyiciliğini görmek için, değer büyüklüklerini bileşenlerine ayırmamız, bunun için de Ricardo'nun ilkel emek-değer teorisini aşıp sorunu Marx'ın değer teorisi terimleriyle koymamız gerekir. Değer büyüklüklerini bileşenlerine ayrıştırdığımızda, farklı sermayelerin organik bileşimlerini, ürün-değerin aktarılmış değer bölümü ile yaratılmış değer bölümü arasındaki ayrımı, üretim süresinin ödenmiş emek-zaman ile ödenmemiş emek-zaman arasındaki bölünüşünü göz önünde tutabilir, artıkdeğer haddi ile kâr haddini birbirinden ayırt edebiliriz. Böyle bir tahlili kesinliğin, özellikle farklı gelişme düzeylerindeki ülkeler arasındaki mübadeleler açısından ne kadar vazgeçilmez olduğu açıktır.

Marx, organik bileşim farklılığından ileri gelen kesimlerarası kâr hadleri farklılaşmasıyla ulusal kâr hadleri arasındaki farkları birbirine koşut olgular olarak göstermiştir:

> Bu söylenenler, malların değerleri üzerinden satılmakta oldukları varsayımı altında geçerlidirler. Bir malın değeri = bu malın içerdiği değişmeyen sermayenin değeri + bu malın içinde yeniden üretilmiş olan değişen sermayenin değeri + bu değişen sermayede meydana gelmiş artma, üretilmiş artıkdeğer. Artık-değer oranı aynı iken, bunun miktarının değişmeyen sermayenin miktarına bağlı olacağı açık bir şeydir. 100'lük bir sermayenin ürününün değeri bir halde $90_c+10_v+10_s=110$; diğer halde $10_c+90_v+90_s=190$'dır. Mallar değerleri üzerinden satılıyorlarsa, birinci ürün, 10'u artık-değer veya karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden 110'a; ikinci ürün, 90'ı artıkdeğer veya karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden 190'a satılırlar.
>
> Bu, özellikle, ulusal kâr oranlarını bir diğeriyle karşılaştırırken önemlidir. Bir Avrupa ülkesinde artık-değer oranı % 100 olsun, yani işçi günün bir yarısını kendisi için diğer yarısını iş-vereni için çalışıyor olsun; bir Asya ülkesinde ise aynı oran % 25 olsun, yani işçi günün 4/5'ünü kendisi için geriye kalan 1/5'ini işvereni için çalışıyor olsun. Diyelim, ulusal sermayenin organik bileşimi, Avrupa ülkesinde 84_c+16_v; az makine, vb. kullanılan ve belli bir zaman aralığında belli bir iş-gücü kitlesi tarafından üretken şekilde tüketilen hammadde nispeten az olan Asya ülkesinde ise $16_c + 84_v$'dir. Bu durumda aşağıdaki hesabı elde ederiz:
>
> Avrupa ülkesindeki ürün değeri = $84_c + 16_v + 16_s = 116$; kâr oranı = 16/100 = %16.
>
> Asya ülkesindeki ürün değeri = $16_c + 84_v + 21 = 121$; kâr oranı= 21/100 = % 21.
>
> Görülüyor ki, Asya ülkesinde artık-değer oranı Avrupa ülkesindekinin dörtte biri olduğu halde, bu ülkenin kâr oranı diğerininkinden % 25'i aşan bir oran kadar büyüktür. Carey, Bastiat gibiler ve *tutti quanti* bunun tam zıddı olan bir sonuca varırlar.[91]

Marx'ın örneğinde Asya ülkesindeki artıkdeğer haddinin Avrupa ülkesine kıyasla çok küçük olması, emek gücünün yenidenüretim maliyet-

91 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 228-29.

lerini oluşturan "ücret malları"nın ulusal değerler oluşundan ötürüdür. Dolayısıyla bu örneğin uluslararası değerler ile fiyatların oluşumuna dolaysızca uyarlanması mümkün değildir. Yine de, bizim açımızdan önemi olan, sermayenin organik bileşiminin kâr haddi, dolayısıyla sermayenin yenidenüretimi üzerindeki belirleyici etkisidir. Nitekim Marx, kâr haddinin azalma eğilimi bağlamında şu örneği veriyor:

> Kapitalist gelişmenin sermayenin organik bileşiminin, c/v, 50/100 olduğu bir aşamasında % 100'lük bir artık-değer oranının % 66 2/3 lük bir kâr oranı ile; c/v'nin 400/100 olduğu daha yüksek bir aşamasında aynı artık-değer oranının % 20'lik bir kâr oranı ile ifade edildiklerini görmüş bulunuyoruz. Bir ül*kenin bir diğerini izleyen farklı* gelişme *aşamaları için söylenen*ler, *farklı ülkelerin aynı andaki farklı gelişine aşamaları için de geçerlidir.* Sermayenin yukarıda anılan bileşimlerinden birincisinin ortalamayı teşkil ettiği gelişmemiş bir ülkede kâr oranı % 66 2/3 iken, çok daha ileri bir gelişme aşamasına ulaşmış ikinci bileşimin ortalamayı teşkil ettiği ülkede kâr oranı % 20 olur.[92]

İlerde göreceğimiz gibi, sermayenin uluslararasılaşması süreci meta-sermaye hareketleriyle sınırlı kaldığı, para-sermaye ve üretken sermaye dünya çapında bir akışkanlık kazanmadığı sürece, ulusal kâr hadleri arasındaki bu farklılaşma, düşük üretkenlik düzeyinde üretim yapan tekil ulusal sermayelerin, sürekli bir kâr aşınmasına uğramak pahasına da olsa, artakalma süresini uzatabilir. Ulusal ortalama kâr hadlerinin dünya çapında eşitlenmeye yönelmesi, azgelişmiş ülkelerin sermayenin yenidenüretim koşulları bakımından taşıdığı bu "üstünlüğü" de ortadan kaldırır.[93]

İkinci olarak, herhangi bir ülkenin (ya da ülkeler blokunun) ürettiği, yalnız kendisine özgü metalar vardır. Bu tür metaların dışticaret teorisi açısından önemi, kullanım değeri yönünün ağır basması nedeniyle, ikincildir. Yine de, bunlar, aralarında gelişmişlik farkı bulunan iki ülke arasında, dengesiz de olsa, ticaret yapılmasına olanak verir. Ayrıca, emek üretkenliği düzeyi geri olan ülkeler de doğa koşulları, elverişli bir iklim, ham ve yardımcı madde kaynaklarına yakınlık, ulaşım kolaylığı gibi genel olarak kuruluş yeri seçimine ilişkin birtakım etkenler sayesinde, bir dizi işkolunda üretkenlik üstünlüğünü ellerinde bulundurabilir. Ne var ki, bu alanlardaki üstünlüğün, insanın doğa üzerindeki egemenliğini dile getiren teknolojik

92 Aynı yerde, say. 326. İtalikler benim. Dikkat edilirse, Marx'ın sermayenin organik bileşimi ile kâr haddi arasında kurduğu bu ilişki, eşzamanlı olduğu, yani farklı ülkelere ilişkin olduğu ölçüde, Marx'ın kâr haddinin azalma eğilimi yasasına yöneltilen ve bizim de katıldığımız itirazlara karşı bağışıktır.

93 Kâr hadlerinin dünya çapında eşitlenmeye yönelmesinin, belirli bir işkolu içindeki uluslararası üretkenlik hiyerarşisi içindeki konumu ne olursa olsun, her bir ulusal sermayenin aynı kâr haddini elde ettiği anlamına gelmediğini ilerde göreceğiz.

kalkınmışlıkla ilgisi son derece zayıf olduğundan, böyle bir temel üzerinde kurulup gelişen bir uluslararası işbölümü ile üretim uzmanlaşmasının, "azgelişmişliğin gelişmesi"nden başka bir anlamı olamayacağı göz önünde tutulmalıdır. Dahası, "eşitsiz" bir uluslararası işbölümünün kurulmasını mümkün kılan bu etkenler, sermayenin uluslararasılaşması üretken sermaye hareketlerini (dolaysız yabancı sermaye yatırımları) de içine aldığında, aynı ülkeleri çekici bir yatırım alanı haline getirerek, yerli üretici güçlerin tahribini hızlandırır.

Nihayet, gerçek hayatta, her üretim alanında etkin üretim birimleri ile etkinsiz üretim birimleri yan yana var olur. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması süreci üretkenlik yarışında geri kalan sermayelerin elenmesine yol açsa da, herhangi bir anda, aynı bir üretim kesiminde yer alan tekil sermayeler üretkenlik hiyerarşisinin farklı basamaklarında sıralanır; meğerki o dalın en üretken sermayelerinin üretim kapasiteleri efektif talebi karşılamaya tek başına yetsin. Azgelişmiş sermayeler de, dünya çapında oluşan toplumsal ihtiyacın giderilmesinde gerekli oldukları ya da dünya pazarındaki dalgalanmalar bir zamanlar devre dışı kalmış üretim birimlerini yeniden "rantabl" kaldığı zaman,[94] içinde yer aldıkları üretim alanının toplam arzındaki oransal payları ölçüsünde toplumsal değerin, dünya piyasa üretim fiyatının belirlenişine katılır. Piyasa değerinin ya da piyasa üretim fiyatının belirlenişinde farklı üretkenlik düzeylerinde harcanan değişik emeklerin rol oynayışlarının tekil sermayeler arasında (artık)değer aktarımlarına yol açtığını daha önce görmüştük.

Aralarında genel bir gelişme düzeyi farkı bulunan ülkeler arasındaki dışticareti, Ricardo'nun modelinde yer almayan somut öğeleri hesaba katarak incelediğimizde varılacak sonuç özünde aynıdır: 1. Teknolojinin belirleyici olduğu sanayi dallarında azgelişmiş ülkenin yenidenüretim koşullarının gittikçe zorlaşması, dünya pazarında rekabet gücünü yitirmeye ve en sonunda tasfiyeye yönelen bir süreç; 2. teknolojinin değil, bizzat azgelişmiş yapıdan kaynaklanan etkenlerin belirleyici olduğu alanlarda bu ülkelerin uzmanlaşmasıyla oluşan "eşitsiz" bir uluslararası işbölümü. Her iki halde de, azgelişmiş ülkeler, süreğen dışticaret açıkları ve artan borçlulukları karşısında, ithalat ihtiyaçlarını ihracat olanaklarıyla sınırlı bir düzeye indirmek zorunda kalır.

94 Petrol fiyatlarındaki tırmanıştan sonra yeniden işletmeye açılan "verimsiz" petrol kuyuları ile kömür madenleri hatırlansın.

E. DIŞTİCARET VE KAPİTALİZM

Geleneksel iktisat, hem başlangıçta dışticaretten soyutlarken, hem de dışticareti tahlile dahil ederken tamamen tarihdışı bir yöntem benimser. Dışticaretin yüksek bir soyutlama düzeyinde dışlanmasında bir terslik yoktur. Marx da böyle yapmıştır:

> İhracatçılığı burada hiç hesaba katmıyoruz. Konuyu burada en arınık haliyle, yani bozucu yan etkenlerin herhangi bir etkileri olmaksızın, ele alıp incelemek için, bütün ticaret alemine tek bir ulus gözüyle bakmak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş olduğunu ve bütün endüstri dallarına kol atmış bulunduğunu varsaymak zorundayız.[95]

Önemli olan, dışticaretin kapitalist üretim tarzının işleyişinde yerine getirdiği işlevlerin, bu işlevlerin tarih içinde nasıl değişip geliştiğinin kavramlaştırılıp kavramlaştırılmadığıdır. Kapitalizm kendi kendini yenidenüreten bir sistem olduğuna göre, bu işlevlerin evrimini, kapitalizmin öteki işlevlerinin geçirdiği değişimlerle etkileşimi içinde izlemek gerekir.[96] Dışticaret ile kapitalizm ilişkisi, bu bakımdan çok ilginçtir. Marx, meta ilişkilerinin genelleşmesinin kullanım değeri temeline dayanan ilkel ortaklaşacı toplulukların kendi aralarında yaptığı alışverişlerle başladığını belirtir.[97] Demek ki, bir tür dışticaret, bizzat kapitalizmin kökeninde yatar. Öte yandan, dünya pazarının oluşumu, sermayenin içinde yatan "yayılmacı eğilim"in en üst kertede açılıp serpilmesini ifade eder. Neoklasik iktisadın, sırası gelince, tahlile soktuğu dışticaret, bütün bu tarihi evrimden koparılmış bir dışticarettir.

1. İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER

Marx'ın tarih teorisinin temel öncüllerinden birinden, toplumsal kuruluşların gelişmesinin esas olarak bunların iççelişme ve ilişkilerinden kaynakladığı varsayımından yola çıkarsak, başlangıçta ilineksel nitelikte olan bir dışticaret ilişkisinin, bu ilişkiye taraf olan toplumsal kuruluşlar üzerin-

---

95 Marx, *Kapital*, c. I-2, say. 323 dn.

96 Bu konu, Marksist teorinin en canlı ve uzun tartışma alanlarından birini oluşturur. Burada tarafların az çok üzerinde anlaştığı ana çizgilerle sınırlı, bu nedenle de ister istemez oldukça yetersiz bir sergilemeyle yetineceğiz. Tartışmayı başlatan metinlerin bir araya getirildiği bir kaynak için, bak. Maurice Dobb *et al.*, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Çetin Yetkin, Ankara, Aydınlık Yayınları, 1970, *passim*. Tartışmanın son durumunun bir özeti için, bak. Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980, say. 158-207, 261-73.

97 Marx, *Grundrisse* (Alm.), say. 756.

de yaratacağı tarihi etkinin boyutlarının, doğrudan doğruya, ilgili toplumsal kuruluşların içyapısına bağlı olduğu sonucuna varırız.[98]

Tarih boyunca, dışticaretin toplumsal kuruluşlar içerisinde yol açtığı en büyük sosyoekonomik dönüşüm, kullanım değerlerine dayanan bir üretim tarzının hâkimiyetinden mübadele değerlerine dayalı bir üretim tarzına geçiş olmuştur. Bunun en iyi bilinen, ama çeşitli yönleri üzerinde en çok tartışılan örneği, Batı Avrupa'nın feodaliteden kapitalizme geçişi, bu geçişte onuncu yüzyıldan başlayarak ticaret ilişkilerinin oynadığı, roldür. Karşıt yönde bir örnek, Asya üretim tarzının meta ilişkilerinin açılıp serpilmesine karşı gösterdiği dirençtir.[99]

Batı Avrupa toplumsal kuruluşlarının dönüşümüne katkıda bulunan dışticaret, yeni gelişen kapitalist üretim ilişkilerinin düzenli, sistemli bir öğesi olmuş, tarihte ilk kez, bir üretim tarzıyla, onun organik bir parçası olarak bütünleşmiştir. Bir başka deyişle, uluslararası ticaret, kapitalizme geçişin hem önkoşulu, hem de onun bir vargısı olmuştur.

Daha önceki bütün üretim tarzlarından, benzeri görülmemiş teknolojik dinamizmiyle ayrılan kapitalizmde dışticaret, üretilmiş artıkdeğerin, teknolojik altüst oluşların sağladığı ekstra kâr olanaklarının gerçekleşmesinde, kâr haddinin azalma eğilimine karşı durulmasında can alıcı bir araçtır. Dışticaretin bu işlevlerini yerine getirmesini önleyen ya da geciktiren her türlü engelin kaldırılması için yükseliş çağındaki burjuvazinin verdiği mücadele, "serbest ticaret" sloganında ifadesini bulur. Marx, bu soruna 1848 yılında yaptığı ünlü bir konuşmada değinir.[100]

Marx'ın bu konuşmada ele aldığı birinci konu, Tahıl Yasalarının kaldırılmasının işçi ücretleri üzerinde yapacağı muhtemel etkidir. Serbest ticaretçiler ile Marx'ın üzerinde birleştikleri nokta, tahıl ithali önündeki engellerin ortadan kaldırılmasıyla tahıl fiyatlarının düşeceği, sermaye birikiminin bu yoldan hızlanacağıdır. Ne var ki, serbest ticaret savunucuları, bundan reel ücretlerin de bu sürecin sonunda uzun dönemli ola-

98 *Rick Wolff, "International Trade and Uneven Development: A Marxian Theory of Trade." Brighton, Kalkınma İncelemeleri Enstitüsünde Eylül 1975 tarihinde yapılan toplantı, say. 3.*

99 Daha fazla bilgi için, bak. Jean Chesneaux et al., *Asya Tipi* Üretim Tarzı, çev. İrvem Keskinoğlu, İstanbul, Ant Yayınları, 1970, *passim*; Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler*, İstanbul, Elif Yayınları, 1966, *passim*; Maurice Godelier, *Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul, Özgün Yayınları, 1974, *passim*. Bu konuda yeni bir yorum için, bak. Asaf Savaş Akat, "Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım," *Toplum ve Bilim*, No.1 (Bahar 1977), say. 34-48.

100 Karl Marx, "Serbest Ticaret Sorunu Üzerine", *Felsefenin Sefaleti*, idem, çev. Ahmet Kardam, Ankara, Sol Yayınları, 1975, say. 216-33.

rak yükseleceği sonucunu çıkarırlarken, Marx tam tersinin olacağını öne sürer.[101]

Dışticaretin serbestleşmesi, Marx'a göre, kapitalizmin etki alanının genişlemesinden başka bir şey değildir. Tahıl Yasalarının kaldırılması sermaye birikimini hızlandıracaktır gerçi; ama bu, kapitalizmin gelişme yasalarının daha arı bir biçimde hükümlerini geçirmesi anlamına gelecektir. Bu süreç, bir yedek sanayi ordusu yaratır; bunun işçi ücretleri üzerindeki etkisi, uzun dönemde, bunları düşürücü yöndedir.

Marx, aynı bağlamda, korumacılık ile serbest ticaret arasındaki diyalektik ilişkiye özlü bir biçimde değinir. Korumacılık nasıl serbest ticaret taleplerini anlamlı kılan koşulların olgunlaşmasına hizmet etmişse, serbest ticaret de, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini derinleştirdiği ölçüde, kapitalizmin ulusal devlet halinde örgütlenmesini hızlandırır. Ulusal sermayenin çıkarları gerektirdiği zaman korumacı dışticaret politikaları izlemekten geri kalmayan ulusal devletler, Emmanuel'in şu sözlerinde anlatımını bulan paradoksu yaratır: "İki dünya var: ekonomi politiğin akılcı dünyası, bir de iktisat siyasetinin çılgın dünyası."[102] Marx'ın konuşmasına dönelim:

> Baylar, sanmayınız ki, ticaret özgürlüğünü eleştirirken himayecilik sistemini savunmak gibi bir niyet taşıyoruz...
>
> himayeci sistem, belirli bir ülkede sanayi kurmanın, yani ülkeyi dünya pazarına bağımlı duruma getirmenin aracından başka bir şey değildir ve dünya pazarına bağımlılık sağlandığı andan sonra da serbest ticarete az çok bağımlılık zaten var demektir. Bunun yanında, himayeci sistem, bir ülke içinde özgür rekabeti geliştirmeye yardım eder. Bundan ötürü, burjuvazinin, kendisini bir sınıf olarak hissettirmeye başladığı ülkelerde, Almanya'da örneğin, koruyucu gümrükler elde etmek için büyük çabalara giriştiğini görüyoruz. Koruyucu gümrükler burjuvaziye, feodalizme ve mutlakıyet hükümetine karşı silah olarak, kendi güçlerini yoğunlaştırma ve aynı ülke içinde serbest ticareti gerçekleştirme aracı olarak hizmet ederler.[103]

Marx'ın aynı konuşmada ele aldığı ikinci konu, uluslararası işbölümünün oluşumu, bunda piyasa mekanizmalarının oynadığı rolle ilgilidir. Toplumlararası işbölümü, toplum-içi işbölümünden farklı olarak, hiçbir zaman bilinçli bir planlamaya tabi olmamıştır. Ama bu, ülkelerin uzmanlaşma yapılarının, dışsal müdahalelerden uzak, piyasa güçleri ile ülkelerin

101 Krş. Wolff, *"International Trade..."*, say. 5.

102 Emmanuel, *Unequal Exchange*, say. xiv,

103 Marx, "Serbest Ticaret", say. 233.

doğal yatkınlıklarının etkileşimi temelinde kendiliğinden biçimlendiği anlamına kesinlikle gelmez. Uluslararası işbölümü, her zaman, çağın en ileri ve güçlü ülkelerinin dayatmaları altında, bunların birikim ihtiyaçlarına tabi olarak oluşmuştur.[104]

> Kahve`ve şekerin Batı Hint adalarının doğal kaderi olduğuna belki de inanıyorsunuz baylar.
>
> Bundan iki yüzyıl önce doğa, ki ticaretle hiç bir alıp veremediği yoktur, buralara ne şeker kamışı ve ne de kahve ağaçları dikmişti,
>
> "Ve belki de yarım yüzyıldan az bir süre içinde orada ne kahve ne de şeker bulacaksınız, çünkü Hindistan, daha ucuz üretimi sayesinde, Batı Hint adalarının bu sözde doğal kaderiyle daha şimdiden başarılı bir biçimde savaşmış bulunuyor.[105]
>
> Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu şekilde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir (kendir), jüt, indigo vb. üretme zorunda bırakılmıştı. Büyük endüstrinin, kök saldığı ülkelerde işçi nüfusunu durmadan 'bollaştırması' büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin kolonileştirilmelerine yol açar; bu ülkeler sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan hammadde plantasyonları haline getirilirler, örneğin, Avustralya'nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi. Böylece, başlıca modern endüstri merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası iş bölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibariyle endüstriyel üretim alanı olarak kalan diğer kısmına ham madde sağlamak üzere, esas itibariyle tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir.[106]

2. SERMAYE KAVRAMI VE DÜNYA PAZARI

Özerk sermayelerin nesnel bir işbölümü sistemi içinde birbirine bağlandığı ulusal piyasaların dünya çapında bütünleşmesini dile getiren dünya pazarı, feodal üretim tarzının içinden çıkan sivil toplumun bir ürünüdür. Sivil toplumun harekete geçirici, biçimlendirici gücü olan sermaye, doğası gereği evrenseldir. Başlangıçta feodal toplumun bağrında mevzii bir biçimde ortaya çıktığı halde, gitgide, toplumsal üretim faaliyetinin daha geniş alanlarını kendi yenidenüretim sürecine tabi kılar.[107]

Sermayenin bu yayılmacı eğilimi, artıkdeğerin mülk edinilmesinin önünde duran her türlü engeli ortadan kaldırmaya yönelik sınır tanımaz

104 Arghiri Emmanuel, "Unequal Exchange Revisited", IDS Discussion Paper No. 77, 1975, say. 3.

105 Marx, "Serbest Ticaret", say. 232.

106 Marx, *Kapital*, c. I-2, say. 128-29.

107 Dietmar Goralczyk, "Die Marxsche Theorie der Weltmarktbewegung des Kapitals und die Rekonstruktion des Weltmarkts nach 1945," *Europaeische Wirtschafts gemeinschaft (EWG): Zur politischen Ökonomie der westeuropaeisehen Integration*, der. Frank Deppe, Hamburg, Rowohlt, 1975, say. 14-52.

bir çabada ifadesini bulur. Ne var ki, artıkdeğerin üretilmesi ile gerçekleşmesi zamanca ve mekânca ayrışan süreçlerdir. Artıkdeğer üretimi, üretim sürecinin başında öndelenmiş olandan daha çok değer yaratmak demektir. Üretilen bu artıkdeğerin gerçekleşmesi, içinde billurlaştığı metaların satılmasını, buysa hem üretim çevriminin, hem de mübadele çevriminin sürekli olarak nicel bir genişleme içinde olmasını gerektirir.

> Sermayenin *mutlak artık-değer* –daha çok nesnelleşmiş emek yaratmasının koşulu, dolaşım çerçevesinin genişlemesi ve sürekli olarak genişlemesidir. Bir noktada yaratılan *artık-değer*, karşılığında mübadele edilmek üzere bir başka noktada artık-değerin yaratılmasını gerektirir... Demek ki, sermayenin dinamiği, bir yandan sürekli olarak daha çok artık-emek yaratmaya yönelirken, bir yandan da bunu karşılayıp bütünleyen mübadele odaklarını yaratmaktır; sadece *mutlak* artık-değer düşünüldüğünde, sermayenin dinamiği kendisini bütünleyecek daha çok artık-emeği yaratmaktır; son tahlilde sermayeye dayalı üretimi, ya da sermayeye tekabül eden üretim tarzını yaymaktır. *Dünya piyasası* yaratma eğilimi doğrudan doğruya sermayenin kavramında verilidir.[108]

Sermaye, artıkdeğer peşinde koşarken üretim ile mübadele alanlarını durmadan genişletmekle yetinmez; üretim sürecinin daha önceki üretim tarzlarından artakalmış teknik temelini de gerekli emeği azaltıp artık emeği çoğaltacak biçimde dönüşüme uğratır, bir başka deyişle göreli artıkdeğer üretir. Göreli artıkdeğer üretimi, bu sırada emek üretkenliğinde gerçekleşen hızlı değişme, üretim ve mübadele çerçevelerinin nitelikçe de genişlemesi sonucunu yaratır. Emek üretkenliğinin artışı, bir bölüm sermayenin boş kalması, kendine başka faaliyet alanı arama zorunluluğuyla karşılaması demektir.[109]

> Öte yandan, *nisbi artık-değerin* üretimi, yani üretici güçlerin artışı ve gelişmesine dayanan artık-değer artışı, yeni tüketimlerin üretilmesini gerektirecektir; dolaşım içinde ürünler çerçevesinin genişlemesi gibi, tüketim çerçevesi de genişleyecektir. Önce, varolan tüketimin nicelikçe genişlemesi; ikincisi, varolan ihtiyaçları daha geniş bir alana yaymak yoluyla yeni ihtiyaç yaratılması; üçüncüsü, yeni ihtiyaçların üretilmesi, yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesi ve yaratılması.[110]

Marx, dışticaretin gelişimi ile insan emeğinin gelişimi arasında yakın bir ilinti görür. Gittikçe daha çok sayıda toplumun, gittikçe daha çok sayıda emek sürecinin dünya pazarına katıştırılmasını Marx, "uygarlaştırıcı bir güç" sayar.

---

108 Marx, *Grundrisse*, say. 444-45.

109 Aşağıdaki alıntıda, burada geliştirmeyeceğimiz bir tematiğin, Marksist bir ihtiyaçlar teorisinin ipuçlarını bulacağız.

110 Aynı yerde, say. 446.

> Sermayeye dayalı üretim, o halde, bir yandan evrensel üretkenliği –artık-emeği, değer-yaratıcı emeği– yaratırken, bir yandan da doğanın ve insanın tüm özelliklerinin sonuna kadar işletilip kullanıldığı bir evrensel yararlanma sistemini yaratır... Sermayenin muazzam uygarlaştırıcı etkisi buradan kaynaklanır; ürettiği bu toplumsal aşamayla kıyaslandığında, önceki tüm aşamalar insanlığın salt *yerel, kısmi ilerlemeleridir; doğa putperestliğidir*... Sermaye bu dinamiği gereğince doğa putperestliğini aştığı gibi, tüm ulusal ayakbağlarını ve önyargılarını, verili ihtiyaçların geleneksel, dar, kanaatkâr, kabuk bağlamış doyumlarını, eski yaşam tarzının sürekli yeniden-üretimlerini yıkıp geçer. Bunları hiç durmayan bir devrim hareketi içinde tahrip eder; üretici güçlerin gelişmesini, ihtiyaçların genişlemesini, üretimin çeşitlenmesini, maddi-manevi tüm güçlerin işletilmesini ve mübadelesini kısıtlayan tüm ayakbağlarını çözüp atar.[111]

Sermayenin ayrılmaz bir parçası olan değerlenme zorunluluğundan, bunun iki görünüm biçiminden –mutlak artıkdeğer üretimi ile göreli artıkdeğer üretimi– hareketle sermayenin yayılmacı ve uygarlaştırıcı eğilimini böylece türetmiş, kapitalist dünya pazarını yaratan temel itici gücü göstermiş olduk. Kapitalist dünya pazarını yaratan, sermaye birikiminin ulusal devletlerle sınırlı temelini parçalayıp atan, bizzat sermayenin kendisidir; onun özünde yatan azami artıkdeğeri sızdırma çabasıdır.

Şimdiye kadar söylenenlerden de anlaşılmış olmalıdır ki, Marx'ın deyişiyle "doğrudan doğruya sermayenin kavramında verili" olan dünya pazarı, sadece dışticaretle sınırlı olarak, birikimin ulusal devlet sınırlarıyla çevrelenmiş temelini bütünleyen bir "dış çevre"den ibaretmiş gibi ele alınamaz.[112] Böyle bir yaklaşım, dünya pazarı kategorisinin Marx'ın kavramsal yapısı içindeki yerini bunalımlara –kâr haddinin düşme eğilimi– karşı durma işlevi ile değişmez ve değişir sermaye öğelerinin ucuzlatılması –sırasıyla kâr haddi ve artıkdeğer haddinin yükseltilmesi– işlevine indirger. Oysa Marx'ın kategoriye yüklediği içerik çok daha zengindir. Dünya pazarı, son tahlilde, sermaye ilişkisinin kavramına upuygun bir görünüm biçimine bürünmesidir. Bu, tarihi bir eğilim olduğu ölçüde, yalnızca kavramsal bir soyutlama değildir; aynı zamanda gerçek bir varoluştur. Bireysel üreticilerin dünya çapında birbirleriyle işbölümü ilişkisine girdikleri bir ortam olarak dünya pazarının oluşturulması, Marx'a göre, kapitalizmin "tarihi misyon"unun bir parçasıdır.

> Bundan dolayı, kredi sistemi üretim güçlerinin maddi gelişimi ve dünya piyasasının meydana geliş sürecini hızlandırır; bunları yeni üretim şeklinin maddi te-

111 Aynı yerde, say. 447-49.

112 Dietmar Goralczyk, *Weltmarkt, Weltwaehrungssystem und westeuropaeische Integration: Studien zur Integration und Desintegration kapitalistischer Welwirtschaft*, Giessen, Focus-Verlag, 1975, say. 28.

melleri olarak belli bir mükemmellik düzeyine kadar çıkarmak kapitalist üretim biçiminin tarihsel görevidir.[113]

Dünya pazarı aracılığıyladır ki ulusal ekonomiler arasındaki ilişkiler, yeryüzünün tümünü kaplayan, her türlü feodal kapalılık ile kopukluğun ortadan kalktığı, işbölümüne dayalı bir organizmaya dönüşmeye yönelir. Dünya pazarı, böylelikle, sivil toplumu bütünlüğüne kavuşturduğu gibi, bu toplum biçiminin aşılmasının, dünya çapında "üreticilerin özgür birliği"nin kurulmasının maddi önkoşullarını da hazırlar.

Buraya kadar sermayeyi evrensel olana yönelen bir güç olarak ortaya koyduk. Sermaye, tarihi olarak önüne çıkan bütün sınırları aşılması gereken birer engel olarak görür. Gelgelelim, sermayenin aşamayacağı belirleyici bir engel vardır ki, o da sermayenin kendisidir.

> Ancak, sermayenin tüm bu sınırları birer ayakbağı olarak gördüğü, dolayısıyla *ideal olarak* onları aştığı gerçeğinden, *gerçekte de* onların üstesinden geldiği sonucu çıkmaz; ve bu türden her ayakbağı sermayenin özgül niteliğiyle çelişki içinde olduğundan, sermayenin üretimi, sürekli olarak, aşılan ama sürekli yeniden vazedilen çelişkiler içinde ilerleyecektir. Dahası var. Sermayenin durmaksızın yöneldiği genellik, bizzat sermayenin kendi yapısı içinde ayakbağlarıyla karşılaşır; gelişiminin belli bir aşamasında bunlar, bizzat sermayenin bu dinamiğin önündeki en büyük ayakbağı olduğunun anlaşılmasını sağlayacak ve dolayısıyla sermayenin kendini ortadan kaldırmasını zorunlu kılacaklardır.[114]

Sermayenin önündeki, sermayenin kendisinden kaynaklanan en büyük engel, sermayenin dolaşım sürecinin üretim (değerlenme), bölüşüm ve mübadele (gerçekleşme) uğrakları arasındaki gerginliklerdir. Kapitalist bunalımın bütün öğelerinin ifadesini bu çelişkili eklemlenmede buluruz.

> *Her şeyden önce, genel olarak üretimin değil, ama sermayeye dayalı üretimin bir sınırı vardır...* Bu içsel ve zorunlu sınırların bizzat sermayenin özüyle, sermayeyi tanımlayan özsel belirlemelerle çakışması gerekir. Bu zorunlu sınırlar şunlardır:
>
> 1) Canlı emek kapasitesinin mübadele değerinin, ya da sınai nüfusun ücretinin sınırı olarak, *gerekli emek*;
>
> 2) Artık-emek süresinin sınırı ve nispi artık-emek süresine ilişkin olarak, üretici güçlerin gelişiminin önündeki engel olarak, *artık-değer*;
>
> 3) Bununla aynı şey demek olan, üretimin sınırı olarak paraya çevrilme sorunu, ya da genelde mübadele değeri; ya da üretimin sınırı olarak, değer temeline dayalı mübadele, ya da mübadele temeline dayalı değer. Bu da yine,
>
> 4) *Kullanım değerleri üretiminin mübadele değeri tarafından sınırlanmış olması*, ya da gerçek zenginliklerin üretim nesnesi haline gelebilmek için *belirli*, ken-

113 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 678.

114 Marx, *Grundrisse*, 449.

disinden farklı ve kendisiyle mutlak özdeşlik içinde olmayan bir başka biçime girmek zorunda olması ile aynı şeydir.

Öte yandan sermayenin *genel eğilimi*, 1) gerekli emeğin canlı emek yetisinin mübadele değerine; 2) artık-değerin artık-emeğe ve üretici güçlerin gelişmesine; 3) paranın üretime; 4) mübadele değerinin kullanım değerleri üretimine getirdiği sınırları unutmasını, bunlardan soyutlamasını gerektirir...

Dolayısıyla aşırı-üretim; yani, sermayeye dayalı üretimin bu zorunlu öğelerinin aniden *hatırlanması;* bizzat bu unutkanlığın sonucu olan genel değersizleşme durumu.[115]

Sermaye hareketinin kapitalist bunalımda patlak veren, geçici ve kısmi çözümlerini gene onun yaşanması aracılığıyla bulan çelişkileri, tarihi süreç içinde, dünya pazarına da ister istemez yansıyacaktır. İşbölümüne dayalı evrensel bir organizma olarak dünya pazarı ne kadar gelişmiş, sivil toplumun kozmopolit özyapısı bu yoldan kendini ne kadar ortaya koymuşsa, sermaye hareketinin ilk önce ulusal çerçevede açılıp serpilen yasalılıkları ile çelişkileri dünya pazarında etkilerini de o kadar şiddetle duyuracaktır. Öte yandan, ulusal düzeyde sermaye birikimin önüne çıkan engeller, kapitalist dünya pazarının yaratılmasında bizatihi birer itici güç olmuştur. Bir ülkenin ulusal sermayesi, sermayenin üretici güçleri geliştirme eğiliminin sonunda o ülkedeki efektif talebin sınırına varılmışsa, dünya pazarına açılarak sermayenin değer yitirmesi tehdidinden kurtulmaya çalışır. Dünya pazarının kuruluş evrelerinde ulusal çaptaki bunalımların bu yoldan dışsallaştırılması, önemli bir rol oynamıştır. Ne var ki, dünya pazarı bir uluslararası işbölümü sistemi olarak tek parçalaştıkça, sermayenin çevrimsel hareketi de, dünya çapında eşzamanlı olma eğilimi göstermeye başlar. Bir dünya pazarı bunalımı sırasında bütün belli başlı dünya pazarı ülkeleri aynı anda bunalıma girince, bunalım ihracı gittikçe zorlaşır.[116]

3. KÂR HADDİ VE DIŞTİCARET

Yukarda oldukça genel düzeyde işlediğimiz eğilimleri biraz daha somutlaştıralım. Marx'a göre kâr haddinin azalma eğilimi yasası, kapitalist üretim tarzının en önemli yasasıdır.[117] Yasa, kapitalizmin tarihi, yani geçici niteliğini dile getirir. Kapitalist değerlenme sürecinin belirleyici değişke-

115 Aynı yerde, say. 457-60.

116 Krş. Christel Neusüss, *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*, 2. B., Erlangen, Politladen, 1975, say. 175-90; Christel Neusüss, Bernhard Blanke ve Elmar Altvater, "Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwaehrungskrise," *Probleme des Klassenkampfs*, No.1 (3. B., April 1975), say. 59-67.

117 Marx, *Grundrisse*, say. 682.

ni kâr haddidir. Kâr haddinin azalışı, belirli bir noktadan sonra, çevrimsel bir bunalımın patlak vermesine yol açar. Öte yandan, bunalım da, neden olduğu sermaye tahribi ve ücret düşüşleri aracılığıyla yeni bir canlanma evresinin koşullarını hazırlar. Kâr haddinin azalışını çeşitli etkenlerin araya girmesiyle engellenen bir eğilim olarak kavramak gerekir.[118] Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde ele aldığı bu etkenler arasında dışticaret de yer alır.[119] Dünya pazarının yüksek bir bütünleşme düzeyine ulaşması, *ceteris paribus*, kâr haddini yükseltip azalışını yavaşlatır. Bir yandan, dünya pazarı, kapitalist metropollerde hiç üretilmeyen ya da üretilmeleri büyük harcamalara mal olacak hammaddelerin ikmalini ucuzlatır, öte yandan, iklimle ilgili ve öteki doğa koşullarından yararlanılarak işçi sınıfının geçim araçlarının ucuzlatılmasını sağlar.[120]

Yine dünya pazarı, üretkenlik üstünlükleri sayesinde, kimi makine ve teçhizat öğelerinin ucuzlamasına da yol açabilir. Nihayet, sermayenin devir hızını artırışını da dünya pazarının kâr haddinin azalma eğilimine karşı koyan etkileri arasında saymak gerekir. Dışticaret, böylelikle, kâr haddini belirleyen başlıca değişkenler –değişir sermaye, değişmez dolaşır sermaye ve değişmez sabit sermaye– üzerindeki etkileriyle, *ceteris paribus*, maliyet fiyatını aşağı çeker; dolayısıyla kâr haddini yukarı iter.[121]

4. DÜNYA PAZARI VE KREDİ

Sermayenin dünya çapındaki hareketi üzerine teorik bir yaklaşım, kredi sistemini, kredinin kapitalist üretim tarzı içindeki işlevi ile tarihi rolünü ihmal edemez. Bu bağlamda, kredi sisteminin sadece dünya pazarının hareket yasalarıyla ilişkili yönleri üzerinde duracağız. Kredi sistemi ile onun işin içine soktuğu imgesel (fiktif) sermaye, hisse senetli şirketlerin ortaya çıkışı, bütün bu süreçte borsanın oynadığı rol, sermayenin merkezileşmesini önemli ölçüde hızlandırmıştır. Kredi sisteminin bu işlevini, en açık olarak, hisse senetli şirketlerin oluşumunda gözlemleyebiliriz. Hisse senetli şirket, özel girişimcinin kendi sermayesi üzerindeki tasarrufuyla sınırlı çerçevesini geniş-

118 Marx'ın *Kapital*'in *üçüncü cildinde yer alan azalan kâr* haddi tahlilinde "Yasanın Mahiyeti" (böl. XII) ile "Zıt Yönde Etki Gösteren Güçler" (böl. XIV) ayrı ayrı ele alınır. Bununla birlikte, iki eğilimden birinin mutlak olarak baskın çıkacağına ilişkin herhangi bir kanıta rastlanmaz. Fine ve Harris, bu nedenle, "kâr haddinin azalma eğilimi ve karşı etkiler yasası" biçimindeki bir formülasyonun Marx'ın sergilemesine daha uygun düşeceğini, haklı olarak, öne sürerler. Ben Fine ve Laurence Harris, *Rereading Capital*, London, Macmillan, 1979, say. 63-64.

119 Marx, *Kapital*, c. III-l, say. 360-64.

120 *İngiliz sermayecilerinin tahıl gümrüklerine karşı yürüttüğü mücadeleyi bu bağlamda görmek gerekir.*

121 Ricardo'ya göre dünya pazarının kâr haddinin azalmasını engelleyici bir etkisi yoktur. Marx'ın bu konuda Ricardo'ya yönelttiği eleştirilere ilerde değineceğiz.

letir; özel sermayeyi "toplumsal" sermayeye dönüştürür. Bu yoldan, sermayenin merkezileşmesinde, bununla bağlantılı olarak emeğin üretici gücünün gelişmesinde, bir dizi kıtanın dünya ulaşım ve ticaret ağı içine sokuluşunda –İngiliz ikraz sermayesiyle finanse edilen Amerikan ve Hint demiryolları vb. -büyük bir kaldıraç rolü oynar.[122] Bu sürece koşut olarak, bir işbölümü sistemi olarak dünya pazarının oluşumu, yeryüzünün gitgide genişleyen bölümlerinin bu işbölümü içine çekilmesi hızlanır. Dolayısıyla hisse senetli şirketler, onlarla birlikte uluslararası çapta iş gören ikraz sermayesi, dünya pazarının yaratılması sürecinde bir katalizör olma görevini yerine getirir.

> Demiryollarıilkönce*modernsanayiinençokgelişmişolduğu*ülkelerde,İngiltere'de, Birleşik Devletler'de, Belçika'da, Fransa'da vb. 'couronnement de l'oeuvre' olarak ortaya çıktı. Bunlara 'couronnement de l'oeuvre' deyişim, en sonunda (okyanus seferleri yapan buharlı gemiler ve telgrafla birlikte) modern üretim araçlarına upuygun düşen *iletişim araçları* olmaları anlamında değil yalnızca; bunun yanı sıra dev anonim şirketlerin temeli oldukları, aynı zamanda da başta banka şirketleri olmak üzere anonim şirketlerin bütün öteki türleri için yeni bir başlangıç noktası oluşturdukları için. Tek kelimeyle bunlar, *sermayenin yoğunlaşmasına* daha önceden hiç düşünülmeyecek bir itici güç oldular; şimdilerde dünyayı bir mali hilekârlık ve karşılıklı *borçluluk* ağıyla, 'uluslararası' kardeşliğin bu kapitalist biçimiyle örmekte olan ödünç verilebilir sermayenin *kozmopolit faaliyetinin* hızlanmasına, çok büyük ölçüde artmasına katkıda bulundular.[123]

Hisse senetli şirketler ile ikraz sermayesinin dünya pazarında oynadığı bir başka rol, genel piyasa faiz haddinin uluslararası düzeyde eşitlenmesi sürecinde yerine getirdikleri işlevdir. Para-sermayenin uluslararası hareketinin uyardığı faiz hadlerinin uluslararası düzeyde eşitlenmesi eğilimi, "genel olarak sermaye"nin dünya çapında gerçek bir varoluş olarak etkisini duyurmasında bir ilk adımdır.[124]

Özetle, ikraz sermayesinin uluslararası akışkanlığı; 1. hiç değilse gelişmiş kapitalist ülkeler arasında ortalama değerlenme koşullarının oluşması eğilimini harekete geçirir; 2. dünya pazarının yeni yeni bölgelerini kapitalist merkezlerin mali bütünleşme ağına sokar; 3. azgelişmiş ülkeleri de kapsamına aldığı ölçüde, kapitalist üretim tarzının dünya çapında gelişmesi hız kazanır.[125]

---

122 Goralczyk, *Weltmarkt*, say. 35.

123 Karl Marx, N. F. Danielson'a 10 Nisan 1879 günlü mektup, Karl Marx ve Friedrich Engels, *Briefe* über "*Das Kapital*", Berlin, Dietz Verlag, 1954, say. 243.

124 Krş. Neusüss, *Imperialismus*, say. 153.

125 Goralczyk, *Weltmarkt*, say. 36.

5. DÜNYA PAZARI VE DEĞER KATEGORİLERİ

Meta ilişkilerinin ulusal sınırları aşıp, uluslararası düzeyde açılıp gelişmesi, meta üretimine ilişkin bütün kategorilerin de derinleşmesi, zenginleşmesi, Marx'ın Hegel-vari deyişiyle "kavramlarına upuygun" hale gelmesi demektir. Sırasıyla ele alalım:

1. **Soyut emek.** Soyut emeği, her türlü somut emeğin eninde sonunda fizyolojik insan enerjisi oluşuyla karıştırmamak gerekir, ürettiği kullanım değerinden bağımsız fizyolojik insan emeği, tarihdışı bir kategoridir. Oysa soyut emek, insan emeğinin meta üreten toplumda büründüğü tarihi bir biçim, bir "gerçek soyutlama"dır, insan emeğinin, üretilmesinde kullanıldığı ürüne tamamen yabancılaşmasını her türlü yerel, mesleki belirlenimden sıyrılmasını içerir. Bu anlamda meta ilişkilerinin uluslararasılaşmasının, soyut emek kategorisinin de kendi kavramına gitgide yaklaşması demek olacağı açıktır.[126]

> Ama ancak dışticaret, piyasanın gelişip dünya pazarı haline gelişidir ki paranın gelişip dünya parası, soyut *emeğin* de toplumsal emek haline gelmesine yol açar.[127]

2. **Mübadele değeri.** Değer üretimi, genel ve soyut servet üretimidir. Mübadele değerinin tarihi bir biçim olarak ortaya çıkmasından önce servet üretimi ve birikimi, dar bir çevrede harcanan ya da kumanda edilen somut emeklerle, bunların ürettiği kullanım değerleriyle sınırlıydı. Dışticaret somut emekler ile kullanım değerlerinin yerel sınırlılığının aşılmasına izin verdikçe, toplumsal kullanım değeri anlamında değer üretimi gerçek bir varoluş kazanır. Emek ürünü artık sadece bir kullanım değeri değil, aynı zamanda herhangi bir kullanım değerine sahip olma olanağını veren bir *değer*dir. Kullanım değerleri yelpazesinin genişlemesi, artık emeğin artıkdeğere dönüşmesinin de temelinde yatar. Feodalizmde var olmayan bu gizilgüç –üretim uğruna üretim– üretici güçlerde büyük bir gelişmenin başlatıcısı olmuştur.

> Soyut servet, değer, para, dolayısıyla *soyut emek,* somut emeğin dünya pazarını kucaklayan bir farklı emek tarzları bütünlüğü haline gelmesi ölçüsünde gelişir. Kapitalist üretim, *değere* ya da üründe cisimlenmiş emeğin toplumsal emeğe dönüşmesine dayanır. Ama bu, ancak dışticaret ve dünya pazarı temeli üzerinde [mümkündür]. Kapitalist üretimin hem önkoşulu, hem de sonucudur bu.[128]

126 Gunther Kohlmey, "Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten, " *Probleme der politischen Ökonoomie,* Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Jahrbuch des Instituts für Wirtschaftswissenschaften, c. V, Berlin, 1962, say. 35-36.

127 Marx, *Theories,* anab. III, say. 253.

128 Aynı yerde.

Gene artık emeğin artıkdeğere dönüşümü, soyut servetin gerçek anlamını kazanması üzerine Marx, şunları yazıyor:

> Ama, onun [artık ürünün] içinde cisimlenmiş emeği, sonsuz çeşitlilikte kullanım-değerleri halinde beliren toplumsal emek olarak geliştirerek, onun gerçek niteliğini, yani değer oluşunu geliştiren dışticarettir. Soyut servete anlam veren de gerçekte budur.[129]

Dışticaret, sağladığı kullanım değeri çeşitliliği sayesinde birikim olanaklarını da genişletir:

> Elbette dışticaret de, kullanım-değerlerinin çeşitleri ile metaların hacmini artırdığı için, birikim sürecinde önemli bir etkendir.[130]

3. **Dünya parası.** Dışticaret, genel eşdeğer biçiminin, para biçiminin de gelişimini son sınırına götürür.

> Mallar dünya ticaretinde değerlerini evrensel düzeyde geliştirirler. Bundan dolayı, bağımsız değer şekilleri, karşılarına burada *dünya parası* olarak da çıkar. Para, doğal şekli aynı zamanda soyut *(in abstracto) insan emeğinin* doğrudan doğruya toplumsal cisimleniş şekli olan bir mal olarak en tam anlamında ancak dünya piyasasında iş görür. Varoluş tarzı zihnimizdeki kavramına burada iyice uyar.[131]

4. **Toplumsal değer.** Genel düzeyde değer yasasının işleyişini ele alırken, bireysel değerlerin toplumsal değere, bireysel üretim fiyatlarının piyasa üretim fiyatına nasıl dönüştüğünü görmüştük. Dışticarete konu olan bir metaın uluslararası değer büyüklüğü, o metaa karşı dile getirilen dünya efektif talebi verilmişken, söz konusu meta kütlesinin büyük çoğunluğunun ulusal değeriyle belirlenir.[132]

---

129 Aynı yerde.

130 Kohlmey, "Internationale Werte", say. 36'dan Marx, *Theories*, anab. III. say. 446.

131 Marx, *Kapital*, c. I/1, say. 221.

132 Ulusal düzeyde sanayi dallarını üretkenlik düzeyleri bakımından üçe ayırmıştık: en iyi, ortanca ve en kötü üretim koşulları. Ulusal düzeyde sermayeler arasındaki rekabet mücadelesi, üretkenlik farklarının fazla açılmasına olanak vermez. En kötü üretim koşulları altında üretim yapan sermayeler, ya üretkenliklerini artırmak ya da piyasadan silinmek zorundadır. En iyi üretim koşulları sayesinde ekstra kâr elde eden sermaye ya da sermayeler de, kendilerine üstünlük sağlayan bu üretkenlik düzeyinin kısa zamanda genelleştiğini, ekstra kârlarının yeniden ortalama kâr düzeyine indiğini görür. Uluslararası düzeyde ise sermayelerarası rekabet ulusal devletler eliyle frenlendiğinden, üretkenlik koşullarını, basitleştirici bir varsayım olarak dahi, üçe ayırmaz caiz olmaz. Bu durumda uluslararası değer büyüklüğünün ulusal değerlerin ağırlıklı aritmetik ortalamasıyla belirlendiğini öne sürebiliriz.

F. DÜNYA PAZARINDA DEĞER YASASININ TADİLLİ İŞLEYİŞ TARZI

Şimdi Marx'ın kendisine göre değer yasasının dünya pazarındaki işleyişinin ne gibi tadillere tabi olduğunu sergileyelim. Burada önce Marx'ta konunun nasıl ele alınmış olduğunu aktaracağız. Daha ilerde Marx'ın çelişkilerinden, bu çelişkilerin Marx'ın teorisinin genel mantığıyla tutarlı bir biçimde nasıl çözülebileceğinden ve nihayet uluslararası değer teorisinin hangi yönlerde geliştirilmesinin mümkün ve gerekli olduğundan söz edeceğiz.

Marx'a göre, değer yasasının dünya pazarında uğradığı birinci değişiklik, emek yoğunluğu ile değer büyüklüğü arasındaki ilişkiyle ilgilidir.

Daha önce, değer yasasının ulusal düzeyde işleyişini irdelerken, emeğin üç özgülüğüne değinmiştik: yoğunluk, karmaşıklık ve üretkenlik.

Marx'a göre her ekonomide ortalama bir emek yoğunluğu vardır. Değer büyüklüğünün belirlenmesinde bu ortalama emek yoğunluğu esastır. Ortalama yoğunluk koşulu, hatırlanacağı gibi, Marx'ın "toplumsal olarak gerekli emek-zaman" kavramının en soyut düzeyde geçerli olan tanımında içerilmiş olan bir belirlenimdir: Tembel ayakkabıcının ayakkabısı, üretilmesi için daha çok emek-zaman harcandı diye daha değerli olmaz. Buna karşılık, ortalamanın x katı yoğunlukla çalışılan bir işgününün de benzerinden x kat fazla değer yarattığını kabul etmek gerekir.[133]

Marx'a göre dünya pazarında durum farklıdır. Ortalamadan düşük yoğunlukta harcanan emeğin ulusal ekonomi düzeyinde değer belirlenimine katılmamasına karşın, dünya çapında, bütün emek yoğunlukları değer büyüklüğünün belirlenmesinde rol oynar. Marx'ın bu görüşünü, bütün *ulusal* emek yoğunluğu ortalamalarının değer belirlenimine girdiği biçiminde anlamak gerekir. Marx'ın değer yasasının uluslararası işleyişine getirdiği bu tadilin altında yatan, bütün tekil sermayeleri rakiplerinin emek yoğunluğu düzeyinin gerisinde kalmamaya zorlayan sermayelerarası rekabet sürecinin, etkisini esas olarak ulusal düzeyde duyurmakta olmasıdır.

133 Yineleme pahasına, önemli bir noktanın altını çizme gereğini duyuyoruz: Marx'taki emek yoğunluğu (Arbeitsinten sitaet) kavramının neoklasik iktisattaki sermaye yoğunluğunun tersiyle (L/K) ilişkisi yoktur. Emek yoğunluğu, birim emek-zaman başına emekçinin fizyolojik ve ruhi yıpranma derecesini dile getiren bir göstergedir. Emeğin yoğunluğunun artırılması, bu emeğe kumanda eden sermayecinin aynı uzunluktaki işgünü içinde daha büyük bir kullanım değeri kütlesi ürettirmesini sağlayarak bir ekstra artıkdeğer ya da süper-kâr elde etmesine yol açar. Yoğun emek, artan fizyolojik yıpranma nedeniyle emek gücünün yenidenüretim maliyetini, dolayısıyla ücretini artırması durumunda ise, artıkdeğer haddini değil, sadece artıkdeğer kütlesini yükseltir.

Marx'ın bu konudaki önermesini *Kapital*'in birinci cildinin "Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları" başlığını taşıyan yirminci bölümünde buluyoruz:

> Her ülkede emeğin belli bir ortalama harcanma yoğunluğu vardır; harcanma derecesi ortalamadan düşük bir emek kullanıldığı zaman, bir malın üretimi için, toplumsal gerekli olandan daha fazla zaman gider ve bu yüzden bu emek normal nitelikte bir emek sayılmaz. Belli bir ülkede değerin sırf işin devam süresi ile ölçülmesi üzerinde ancak ulusal ortalamanın üstüne çıkmış olan bir yoğunluk derecesi etkide bulunur. Tek tek ülkelerin hep birlikte meydana getirdikleri dünya piyasasında, durum farklıdır. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; birinde daha büyük, diğerinde daha küçük olur. Böylece, bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi evrensel emeğin ortalama birimi olan, bir ölçek meydana getirirler. Bundan ötürüdür ki, daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun bir ulusal emeğe oranla, aynı zaman aralığında, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.[134]

Marx'a göre aynı türden bir tadil, uluslararası üretkenlik farkları için de söz konusudur. Ulusal üretkenlik düzeyleri de, dünya piyasasında bir ölçek oluşturur. Yukardaki alıntı şöyle devam ediyor:

> Ne var ki, değer kanununun uluslararası uygulamasında uğradığı değişikliği artıran bir özellik daha vardır: Daha üretken bir ulus, mallarının satış fiyatını bu malların değerine indirmeye rekabet zoru ile mecbur kalmadığı sürece, daha üretken bir ulusun emeği de dünya piyasasında yoğunluk derecesi daha yüksek bir emek gibi görülür.[135]

Marx'ın önermelerini, genel değer teorisiyle ne ölçüde bağdaştıklarını sorgulamak üzere, teker teker gözden geçirelim: Marx, önce, değer büyüklüğünün belirlenmesinde geçerli olan genel ilkeyi doğru bir biçimde ortaya koyuyor: "değerin sırf işin devam süresi ile ölçülmesi". Hemen ardından, "*ancak* ulusal ortalamanın üstüne çıkmış olan yoğunluk derecesi"nin bu ilkeyi değişikliğe uğratacağını belirtiyor. Oysa ulusal ortalamanın altındaki bir yoğunluk derecesiyle harcanmış emeğin yarattığı değerin büyüklüğü de, "sırf işin devam süresi ile" ölçülmez. Ulusal emek yoğunluğu ortalaması herhangi bir nesnenin, diyelim bir masanın bir işgününde üretilmesini gerektiriyorsa, iki işgününde üretilmiş bir masanın yapılmasında harcanan her işgününün değer yaratma gizilgücü benzerlerinin ancak yarısı kadar demektir. Öyleyse, Marx'ın önermesinin tersine, "dünya piyasasında, durum/un/ farklı" olduğu söylenemez. "Daha yoğun bir ulusal emeğin, daha az yoğun bir ulusal emeğe oranla, aynı zaman aralığında, daha çok para ile

134 Marx, *Kapital*, c. I-2, say. 289-90.

135 Aynı yerde, say. 290.

ifade edilen daha fazla değer üretmesinin" değer yasasının dünya piyasasında uğradığı bir değişiklik sayılması, ancak, aynı kuralın ulusal çerçevede geçerli olmamasıyla mümkündür. Nitekim, Marx da, yukardaki alıntılardan birincisinde bu görüşü savunuyor. Ne var ki, bu görüşün yanlış olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Dolayısıyla, değer yasasının dünya pazarında işleyişine Marx'ın getirdiği tadillerden emek yoğunluğuna ilişkin olanını reddediyoruz.

Uluslararası üretkenlik farklarının değer yasasının uluslararası uygulaması üzerindeki etkisine gelelim. Birincisi, "daha üretken bir ulusun emeği(nin)... dünya piyasasında yoğunluk derecesi daha yüksek bir emek *gibi görülmesi*," öyle *olduğu* anlamına gelmez. Yukarıda ayrıntılı olarak temellendirdiğimiz gibi, üretkenlik farkları, emeğin yarattığı değerin büyüklüğünün "sırf işin devam süresi ile" belirlenmesi ilkesini bozmaz; daha üretken emek, daha az üretken emeğe kıyasla, aynı zaman aralığında, daha çok değer üretmez. Daha üretken emeğin daha az üretken emeğe oranla daha çok ürettiği şey, değer değil, fiziksel kullanım değeri kütlesidir. İkincisi, rakiplerine göre daha üretken emek –üretim yöntemi– kullanan sermayeci, bu üstünlüğü sayesinde, mübadele sürecinde daha büyük bir değer (para) kütlesi elde eder; ama bu hasılat fazlası üretim sürecinde daha çok değer yarattığını değil, kendisinin bireysel değeri ile piyasa değeri arasındaki farkın doğurduğu değer aktarımından yararlandığını gösterir. Görüldüğü gibi, yoğunlaştırılmış emek ile üretkenlik düzeyi yükseltilmiş emeğin bireysel sermayeci açısından vargıları aynıdır: ekstra kâr. Yine de, ikisi arasındaki şu önemli ayrımı gözden kaçırmamalıyız: Birincisinde ekstra artıkdeğer, üretim sürecinde yaratılmış, ikincisinde dolaşım (mübadele) sürecinde mülk edinilmiştir. Emeğin üretkenliğini artıran üretim yöntemi işkolu çapında yaygınlaştığında piyasa değerinin de düştüğünü, dolayısıyla söz konusu yöntemi rakiplerinden önce uygulamış sermayecinin ekstra kâr olanaklarının da ortadan kalktığını hatırlayacak olursak, bu alanda da, değer yasasının ulusal çapta işleyişi ile uluslararası uygulaması arasında özsel bir fark bulunmadığı sonucuna varırız. Nitekim Marx'ın kendisi de, *Kapital*'in bir başka yerinde, dışticaretin sağladığı ekstra kâr olanağından, ulusal çerçevedeki değer aktarımlarıyla tam bir koşutluk içinde söz eder:

> Dış ticarete yatırılmış sermayeler daha yüksek bir kâr oranı sağlayabilirler; çünkü, bir defa burada daha geri üretim olanaklarıyla üretimde bulunan diğer ülkelerin malları ile rekabet edilir; ve böylece, daha ileri ülke mallarını, rakip ülkelerinkinden daha ucuza olmakla beraber, değerlerinin üstünde (fiyatlarla) satar. Daha ileri olan ülkenin emeği burada daha yüksek özgül ağırlıkta bir emek

olarak değerlendiği sürece, bu emek kendisine niteliği dolayısıyla daha yüksek bir karşılık ödenmediği ve fakat böyle bir emek imiş gibi satıldığı için, kâr oranı yükselir. Bir ülke ile bunun mal ihraç ettiği ve kendisinden mal ithal ettiği diğer bir ülke arasında; yani, bir ülkenin ayni olarak verdiği maddeleşmiş emek aldığından fazla olduğu ama malları yine de kendi üretebileceğinden daha ucuza elde ettiği zaman da aynı ilişki söz konusu olabilir. *Tıpkı yeni bir buluşu genelleşmezden önce uygulayan bir fabrikatörün malı rakiplerinden daha ucuza, ama yine de malının bireysel değerinden fazla satması... halinde olduğu gibi. Bu fabrikatör, böylece, artık bir kâr elde eder.*[136]

Sonuç olarak, Marx'ın değer yasasının uluslararası işleyişine getirdiği ikinci tadili de enikonu görelileştirmek zorundayız. Burada söz konusu olan, sermayelerarası üretkenlik farklarının dünya pazarında yarattığı etkinin değişik nitelikte oluşundan çok, *dolaşım* alanının uluslararasılaşmasına karşın ulusal yeniden-üretim süreçlerinin geçerliklerini korumalarından ötürü "yeni bir buluşun genelleşmesi" sürecinin ulusal çerçeveye kıyasla çok daha yavaş ilerlemesidir. Ayrıca dünya pazarında "yenilikçi" sermayecinin "fiyat kırarak", ama yine de bireysel değerinin üzerinde bir fiyatla satış yaparak ekstra kâr elde etmesi olanağı, en az ulusal pazardaki kadar güçlü olmakla birlikte, böyle bir strateji sonunda rakiplerini tasfiye etmesi de rakiplerinin rekabet zoruyla yeni üretim yöntemine kendilerini uydurmaları da, çok daha zayıf birer olasılıktır. Değer yasasının üretkenlik farklarına ilişkin olarak dünya pazarında uğradığı değişikliği, bu nedenle, ağır aksak, sürtünmeli ve bu anlamda "tadilli" bir işleyiş olarak kavramak gerekir. Kuşkusuz, bu tadil, yeryüzü çapındaki gelişme farkları kökleştiği, yapısallaştığı ölçüde, ulusal sermayeler ve ülkeler arasında yer alan değer aktarımlarının da istikrarlı, uzun süreli bir nitelik kazandığı anlamına gelir.

1. ULUSLARARASI DEĞERLER ÜZERİNDEN MÜBADELEDE EŞİTSİZ EMEK MÜBADELESİ

Uluslararası değerler üzerinden yapılan dışticaret, ülkeler arasında üretkenlik farkları varsa, farklı ulusal değer büyüklüklerinin, dolayısıyla eşitsiz emek miktarlarının mübadele edilmesi sonucunu doğurur.[137]

Herhangi bir x metaını üreten üç ülke alalım: X, Y ve Z. Ulusal çapta toplumsal olarak gerekli emek-saati sa. kısaltmasıyla gösterecek olursak:

136 Aynı yerde, c. III-1, say. 360-61. İtalikler benim.

137 Bundan böyle, yukarıda gösterdiğimiz gerekçelere dayanak, ülkeler arası yoğunluk farklarını bir kenara bırakarak, esas olarak üretkenlik farkları üzerinde yoğunlaşacağız.

X ülkesinde 8 sa.'te (1 işgünü) 12 birim x,
Y ülkesinde 8 sa.'te (1 işgünü) 10 birim x,
Z ülkesinde 8 sa.'te (1 işgünü) 8 birim x
üretilmektedir.

O halde, birim başına düşen ulusal-toplumsal olarak gerekli emek-zamanları şöyle hesaplayabiliriz:

X'te 0,67 sa.
Y'de 0,8 sa.
Z'de 1 sa.

Dünya çapında üç işgününde (24 sa.) toplam 30 birim x üretilmiştir. Demek ki x metaının uluslararası değeri birim başına 0.8 sa.'tir. Uluslararası değerler üzerinden mübadelede bulunulduğu vakit X'in öteki ülkelerin her ikisi, Y'nin ise Z karşısında üstünlüğü vardır.

Y'nin ulusal değer büyüklüğü, uluslararası değer büyüklüğüyle (0,8 sa.) örtüştüğüne göre, Y'de harcanan emek, Marx'ın sözünü ettiği "evrensel emek"le, Y'nin bir işgünü de "evrensel işgünü"yle özdeştir. X'teki işgünü 12(0,8) = 9,6 sa. (birim sayısı çarpı uluslararası değer) olarak değerlendiğine göre 1,2 evrensel işgünü eder. Z'deki işgünü, fiilen harcanan 8 sa.'e karşın 8(0,8) =6,4 sa. olarak değerlendiği için, uluslararası piyasada 0,8 evrensel işgünü olarak kabul görür. Uluslararası mübadele sonrasındaki durumu aşağıdaki tabloyla özetleyebiliriz:

X'te bir ulusal işgünü	= 1,2 evrensel işgünü = 12 birim x metaı
Y'de bir ulusal işgünü	= 1evrensel işgünü = 10 birim x metaı
Z'de bir ulusal işgünü	= 0,8 evrensel işgünü = 8 birim x metaı

Uluslararası değerler üzerinden, yapılan ticaretin içerdiği eşitsiz emek mübadelesini daha belirgin biçimde örneklemek üzere, X ülkesinin 6 birim x'i iç piyasasında, 6 birim x'i de dünya pazarında gerçekleştirdiğini, Y ülkesinde x'in yanı sıra bir y metaının, Z ülkesinde de yine x'in yanı sıra bir z metaının üretildiğini varsayalım:

X'te 1 işg.	= 1,2	evr. işg.	= 12 birim x
Y'de 1 işg.	= 1	evr. işg.	= 10 birim x
Y'de 1 işg.	= 1	evr. işg.	= 8 birim y
Z'de 1 işg.	= 0,8	evr. işg.	= 8 birim x
Z'de 1 işg.	= 1	evr. işg.	= 8 birim z

Dikkat edilirse, y ve z, sırasıyla Y ve Z'ye özgü metalar olduğundan, bunların ulusal değerleri ile bunların üretilmesinde kullanılan ulusal işgünleri, *ipso facto*, uluslararası değerler ve evrensel işgünleriyle özdeştir. X'in ihraç ettiği 6 birim x, uluslararası piyasada 4,8 uluslararası gerekli emek-saat olarak işlem görür. Bu uluslararası gerçekleşme sonunda X, Y'den 4,8 birim y ithal edebileceği gibi Z'den yine 4,8 birim z ithal edebilir ya da aynı ithalat bütçesi doğrusunda değişik y ve z bileşimleri arasında karar kılabilir. Bu durumlarda gerçi Y ve Z'nin ihraç ettiği metalar uluslararası değerleri üzerinden satılmış olur; ama her iki ülkenin ithal ettiği metaların içerdiği emek miktarları, ihraç ettikleri metaların içerdiği emek-zamandan küçük olur. Örneğin:

$3x = 2{,}4$ uluslararası emek-saat $= 2{,}4\ y$

$3x = 2$ ulusal emek-saat$_x < 2{,}4$ ulusal emek-saat$_Y$

$3x = 2{,}4$ uluslararası emek-sa. $= 2{,}4_z$

$3x = 2$ ulusal emek-sa.$_x < 2{,}4$ ulusal emek-sa.$_z$

Eşitsiz mübadele olgusunu şöyle de dile getirebiliriz: Ülkelerin ihracata yönelik sanayilere ayırabilecekleri emeğin yılda en çok 1000 işgünüyle sınırlı olduğunu varsayalım. Bu durumda Z 1000 işgününün hepsini harcadığı halde, aynı kullanım değeri hacmini uluslararası mübadeleye sürmek, dolayısıyla aynı ithalat kapasitesini elde etmek için X ile Y'nin sırasıyla 666,67 ve 800 işgünü harcaması yetecektir. Bu iki ülke geri kalan emek-zamanlarını (X için 333,33 sa., Y için 200 sa.) başka kullanım değerlerinin üretiminde, o arada genişleyen yenidenüretimlerini hızlandırmada kullanabilir.

2. ULUSLARARASI DEĞER İFADELERİNİN PARASALLAŞTIRILMASI

Marx'ın genel mübadele (değer) teorisini sergilerken vurgulamış olduğumuz gibi, meta mübadelesinin genelleşmesi ile değerin para biçiminde dile getirilmesi, at başı giden iki gelişmedir. Kapitalist dünya pazarının oluşması uluslararası meta ilişkilerinin düzenli ve kurallı bir nitelik kazanması demek olduğuna göre, yukarda emek-zaman türünden belirlediğimiz uluslararası değer büyüklüklerini para türünden dile getirmemiz mutlak bir zorunluluktur.

Uluslararası paranın altın olduğunu, altının 100 oz'unu üretmek için gerekli olan emek-zamanın da bir işgünü olduğunu varsayalım.[138] Bu durumda her ülkede paranın göreli değerini şöyle gösterebiliriz:

138 Burada üç olasılık söz konusudur: 1. Her ülkede altının yenidenüretim maliyeti aynıdır. 2. Altının üretimi için gerekli emek-zaman ülkeden ülkeye, hatta madenden madene değişmekte, ama daha önce açıkladığımız biçimde altının bireysel değerleri toplumsal değerine dönüşmektedir. 3. Altın, ülkelerden yalnız birinde ya da her üç ülkenin dışında (diyelim, Güney Afrika'da) üretilmekte, dolayısıyla bireysel değeri kendiliğinden toplumsal değerine eşit olmaktadır.

X ülkesinde : 12 birim x = 100 oz altın
1 birim x = 8,33 oz altın

Y ülkesinde : 10 birim x = 100 oz altın
1 birim x = 10 oz altın

Z ülkesinde : 8 birim x = 100 oz altın
1 birim x = 12,5 oz altın

x metaının ulusal değer büyüklüklerinin ağırlıklı aritmetik ortalamasını alarak uluslararası değeri, dünya parasıyla ifade ederiz:

1 birim x = 10 oz altın.

Uluslararası para biriminin 100 oz altın içerdiğini ya da temsil ettiğini varsayarsak:

1 birim x = 0,1 uluslararası para birimi.

Uluslararası paranın taşıdığı ulusal ad dolar ise:

1 birim x = 10 cent.

Marx, uluslararası değerler üzerinden yürütülen mübadelede ulusların elde ettiği emek-miktar kazançları ile uğradıkları emek-miktar kayıplarının göreli para değerlerinin farklılığına yansıdığını belirtir.

> Bir ülkede kapitalist üretim ne oranda gelişmişse, orada emeğin ulusal harcanma yoğunluğu ve üretkenliği de o oranda uluslararası seviyenin üstüne çıkar. Bu nedenle, farklı ülkelerde aynı uzunlukta iş-zamanı harcanılarak üretilen aynı türden malların farklı miktarları, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen farklı para meblağları ile ifade edilen ve eşit büyüklükte olmayan değerlere sahip olurlar. Ve gene bu nedenle, paranın nispî değeri, kapitalist üretim biçiminin daha fazla gelişmiş bulunduğu bir ülkede bunun daha az gelişmiş olduğu bir ülkedekinden daha küçüktür.[139]

Dikkat edilmesi gereken nokta, "göreli para değeri" kavramının, Marx'ın para teorisine uygun olarak, para miktarı ile meta miktarı arasındaki orana değil, ulusal işgününe ilişkin olduğudur. Yoksa, paranın değerini paranın satın alma gücüyle özdeşlersek, kapitalist üretimin en çok gelişmiş olduğu ülkede para değerinin de daha yüksek olduğu sonucuna varmamız gerekirdi.[140] Bir başka deyişle, paranın göreli değerinin X ülkesinde daha düşük olmasının anlamı, X'te bir birim uluslararası para (altın) satın almak için daha az emek-zaman harcanmakta oluşu, ama bu uluslararası parayla daha az üretken ulusların metalarında cisimlenmiş daha çok emek-saat satın alınabilmesidir. Bir kez daha, *eşit uluslararası değerler üzerinden yapılan mübadele, eşitsiz bir emek-miktar mübadelesini içermektedir.*

139 Aynı yerde, c. I-2., say. 290.

140 Ulusal değerlerin geçerli olması durumunda 10 oz altınla her bir ülkede satın alınabilecek meta miktarları şöyledir: X'te 10 oz altın = 1,2x; Y'de 10 oz altın = 1x; Z'de 10 oz altın = 0,8x.

Biraz daha somutlaştırırsak, ülkelerin 1 $ % (100 oz) satın almak için yapacakları emek-zaman harcamalarını şöyle gösterebiliriz:

X'te 6,67 sa.

Y'de 8 sa.

Z'de 10 sa.

Altınla mübadele edilen metaın üretiminde emek üretkenliği yükseldikçe paranın göreli değeri azalır. Yukarda verdiğimiz, Y ve Z'nin X'in yanı sıra kendilerine özgü y ve z metalarını ürettiği örneğe dönecek olursak, X ülkesi 100 oz altın satın almak için sadece 6,67 sa. harcadığı halde bu 100 oz (1 $) ile Y ve Z'den 8'er sa.'lik y ve z metaı satın alabilir.

Öyleyse, Marksist emek-değer teorisinin uluslararası ticarete uygulanması, bize şu sonucu veriyor: Dış-ticaretten üretken ekonomiler kazançlı, üretkenlik düzeyleri düşük ekonomiler zararlı çıkar. Üretkenlik üstünlüğünü elinde bulunduran ulusal ekonomi, daha az emek-zaman verip daha çok emek-zaman alır ya da aynı emek-zaman karşılığında daha çok uluslararası para elde ederken üretkenlik düzeyleri daha düşük olanlar daha azla yetinir.

Marx, eserlerinin çeşitli yerlerinde serpiştirilmiş olan, Ricardo'nun dışticaret teorisine ilişkin gözlemlerinden birinde şunları kaydediyor:

> *Say*, Ricardo'nun Constancio tarafından çevrilmiş kitabı üzerine notlarında, *dışticaret* konusunda *bir* tek doğru gözlem yapar. Aldatmaca yoluyla da kâr elde edilebilir: Bir kişinin kaybettiğini öbürü kazanır. *Tek* bir ülke içinde kayıp ile kazanç birbirini götürür. Ne var ki, ülkeler arasındaki ticarette böyle olmaz. Ve Ricardo'nun teorisine göre bile, bir ülkenin üç günlük emeği bir başka ülkenin bir günlük emeğiyle mübadele edilebilir – Say'ın farkına *varmadığı* bir noktadır bu. Burada değer yasası özsel bir değişikliğe uğrar. Farklı ülkelerin çalışma günleri arasındaki ilişki, bir ülke içerisinde vasıflı, karmaşık emek ile vasıfsız, basit emek arasında var olan ilişkiye benzetilebilir. Bu durumda, daha zengin ülke, daha yoksul ülkeyi, bu sonuncusu, John Stuart Mill'in *Some Unsettled Questions*'ında açıkladığı gibi, mübadeleden kazançlı çıktığı zaman bile, sömürmüş olur.[141]

Arghiri Emmanuel, Marksist terimlerle formüle ettiği kendi dışticaret teorisini ulusların birbirini sömürdüğü görüşüne dayandırdığı için birçok Marksistin şiddetli eleştirilerine uğramıştı.[142] Yukardaki alıntı, Marx'ın da, zaman zaman Emmanuel'in tezini destekleyecek ifadeler kullandığını gösteriyor. Bu tartışmaya daha fazla girmeden şunu belirtmekle yetinelim:

---

141 Marx, *Theories*, anab. III, say. 105-06.

142 Emmanuel, *Unequal Exchange, passim.* Ülkeler arası sömürü kavramının Marksist açıdan eleştirisi için, bak. "Appendix I: Theoretical Comments by Charles Bettelheim," *Unequal Exchange*, Emmanuel, say. 271-322; "Appendix III: Preface to the French Edition by Charles Bettelheim," aynı yerde, say. 343-356.

Marx'ın değer teorisine göre, artıkdeğerin emekçilerden sızdırıldığı, dolayısıyla sömürünün gerçekleştiği yer, üretim alanıdır. Mübadele sürecinde söz konusu olan, bu üretilmiş artıkdeğer kütlesinin sermayeciler arasında yeniden bölüşülmesidir. Uluslararası mübadelede de, olsa olsa, bir ulusun sermayecilerinin kendi işçi sınıflarından elde ettikleri artıkdeğerin bir bölümünü başka bir ulusun sermayecilerine kaptırmalarından söz edebiliriz; ulusların birbirlerini sömürmesinden değil. Nitekim, Marx, başka bir yerde, dışticarette elde edilen kazançlar ile katlanılan kayıpların, sermayeci ile işçi arasındaki ilişkiyle aynı ölçüye vurulamayacağını belirtiyor:

> [(Kâr artıkdeğerden *küçük* olabilir, yani sermaye, tam anlamıyla değerlenmeden, kârlı bir biçimde mübadele edil[ebilir]; bundan şu sonuç çıkar ki, yalnız bireysel sermayeciler değil, uluslar da sürekli olarak birbirleriyle mübadele yapabilir, hatta mübadeleyi hep genişleyen ölçekte sürekli olarak tekrarlayabilir, ama böyle oluyor diye eşit ölçüde kazançlı çıkmaları gerekmez. Aralarından biri karşılığında hiçbir şey vermeksizin, öbürünün artık emeğinin bir parçasını sürekli olarak mülk edinebilir; yalnız şu da var ki, burada ölçü, sermayeci ile işçi arasındaki mübadele gibi değil.[143]

3. ÜRÜN-DEĞERİN DAĞILIM KOŞULLARI VE SERMAYENİN DEĞERLENMESİ

Marx'tan aktardığımız son parçada yapılan artık-değer-kâr ayırımı, dışticaret konusundaki muhakememizi daha somut bir düzleme çıkarıyor. Bundan böyle, değişik uluslar ve ulusal sermayeciler arasındaki emek üretkenliği farklarının uluslararası mübadeleler açısından etkilerini incelemekle yetinemeyiz; üretkenliğin yanı sıra sermayelerarası rekabet mücadelesinin ortaya çıkardığı "fetişist" biçimleri de tahlile dahil etmemiz, değerlerin yanında fiyatları, emek gücünün değerinin yanında bunun fiyatını, yani ücretleri, artıkdeğerin yanında bunun görünüm biçimi olan kârı hesaba katmamız gerekir.

Bu gereklik, bizi, tekil ulusal yenidenüretim süreçlerine damgasını vuran değişik bölüşüm ilişkilerini belirleyen etkenlerdeki farklılıkları ele almaya götürür, üretkenlik koşullarından *görece* bağımsız olarak, birincisi, değer-ürünün[144] ödenmiş emek ile ödenmemiş emek arasında bölüşümü ülkeden ülkeye farklı olabilir.

---

143 Marx, *Grundrisse* (Alm.), say. 755. Marx, ölümünden sonra *Grundrisse* başlığıyla derlenip yayımlanan «defterleri»i için kendisinin düzenlediği dizinde yukarıdaki parçaya şu başlık altında gönderme yapar: "İki Ulus Kâr Yasası Uyarınca Mübadelede Bulunabilir: Öyle ki Her İkisi Kazançlı Çıktığı Halde İçlerinden Biri Her Zaman Zarara Uğrar.» aynı yerde. Say. 967.

144 Marksist terminolojide ürün-değer, ürünün toplam değer büyüklüğünü, yani c + v+ m'yi, değer-ürün ise yeni üretilmiş değer parçasını, yani v + m'yi dile getirir. Kabaca, toplam ürün-değer gayri safi milli hasılaya, değer-ürün de katma değere ya da milli gelire tekabül eder.

İkinci olarak, somut gerçeklikte sermayecilerin davranışlarına yön veren esas etken olan kâr haddi, artıkdeğer haddiyle birlikte sermayenin organik bileşimince belirlenir. Ülkeler arasında sermayenin organik bileşimi, bunların gelişmişlik düzeylerine de bağlı olarak, farklılaşıyor; bir başka deyişle öndelenen toplam sermayenin canlı emek ile cansız emek arasında dağılımı değişiyorsa, düşük bir artıkdeğer haddi yüksek bir kâr haddiyle yan yana var olabilir. Ulusal sermayeciler arasındaki uluslararası rekabet mücadelesi açısından bunun vargısı, üretkenlik bakımından rakiplerinin gerisinde kalmış ulusal sermayelerin de dolaşım sürecinde uğradıkları artıkdeğer kaybına karşın birikimlerini sürdürmeye elverecek bir manevra alanından yararlanmalarıdır. Nihayet, artıkdeğerin biriktirilen, bir başka deyişle üretim sürecine yatırılan bölümü ile üretici olmayan bir biçimde tüketilen bölümünün oranı ülkeler arasında büyük farklılık gösterebilir. Dinamik bir bakış açısı, özellikle "kalkınma" sorunsalı içinde büyük önem taşıyan bu sonuncu konuyu bu çalışmada ihmal ediyoruz. Marx, bölüşüm koşullarındaki uluslararası farklılıkların dünya pazarı açısından önemini şöyle vurgular:

> Emeğin henüz çok verimsiz olmasına, makinelerin, işbölümünün vb. kullanılmamasına karşın yüksek bir kâr haddini bulsak bulsak, aşağıdaki koşullarda buluruz; ya Hindistan'da olduğu gibi, kısmen işçinin gereksinmeleri son derece küçük olduğu, hatta alçakgönüllü ihtiyaçlarının dahi altına düşürüldüğü için, ama kısmen de düşük bir emek üretkenliği ücretlere harcanan sermaye payına oranla görece küçük bir sabit sermayeyle ya da, bununla aynı şey demek olan, ücretlere harcanan sermayenin toplam sermayeye oranla görece yüksek oluşuyla özdeş olduğu için; ya da nihayet, emek-zaman aşırı ölçüde uzun olduğu için. Bu son durum, kapitalist üretim tarzının şimdiden var olduğu, fakat çok daha gelişmiş ülkelerle rekabet etmek zorunda olan ülkelerde (Avusturya vb. gibi) söz konusudur.[145]

Sermayenin yenidenüretim sürecinin içinde yer aldığı bölüşüm ilişkilerinin farklılığı sorununu biraz daha ayrıntılı olarak irdelemeye girişmeden önce şunu belirtmemiz gerekiyor: Şimdilik, inceleme nesnemiz, yalnızca meta-sermaye hareketlerinin uluslararasılaşmış olduğu, tekil ulusal sermayelerin "kuruluş yeri" ve yatırım alanı seçişlerinin ulusal çerçeveyle sınırlı olduğu, bu anlamda görece "azgelişmiş" bir dünya pazarıdır. Marx, çağının koşullarına uygun olarak üretken sermaye hareketlerinin de uluslararasılaştığı bir dünya pazarını inceleme alanı dışında bırakmıştır.[146] Dünya ça-

145 Marx, *Theories*, anab. II, say. 16.

146 Marx, *Grundrisse* "defterleri"nde Ricardo'nun *Principles*'ından şu satırları benimseyerek aktarır: "Bir ve aynı ülkede *profits* genellikle aynı *level*'dadır; ya da aralarındaki fark yalnızca sermayenin

pında üretken sermaye hareketleri sonunda uluslararası düzeyde ortalama bir kâr haddinin oluşumu dolayısıyla farklı ulusal kâr hadlerinin etkilerini yitirmesi, esas olarak Emmanuel, Amin, Palloix vb. gibi "eşitsiz mübadele" kuramcılarının tartışma gündemine sürdükleri bir konudur. Bu soruna bundan sonraki bölümde el atacağız.

4. EMEK ÜRETKENLİĞİ, SERMAYE BİLEŞİMİ VE ÜCRET DÜZEYİNİN KARŞILIKLI ETKİLERİ

Aşağıda değişik varsayımlar altında ve basit şematik örneklerden hareketle emek üretkenliği düzeyi düşük, azgelişmiş bir ülkenin dünya pazarında tutunma koşullarını araştıracağız. Genel varsayımımız, dünya pazarında bu piyasaya girmesi söz konusu olan azgelişmiş ülkenin üretim, bölüşüm, birikim vb. koşullarından bağımsız olarak biricik bir üretim fiyatının oluştuğu, azgelişmiş ülkenin de bu fiyatı kabullenmek zorunda olduğu yolunda. Azgelişmiş ülkeye ilişkin simgelerde A, dış âleme ya da onu temsil eden ülkeye ilişkin simgelerde de D altlarını kullanacağız. Herhangi bir metaın dünya birim fiyatını

$$c_D + v_D + m_D = üf_D$$

biçiminde gösterebiliriz. Dış âlemi temsil eden ülkede birim meta başına

$$m_D = üf_D - (c_D + v_D)$$

kadar kâr edilmektedir.

Azgelişmiş ülkedeki ulusal üretim fiyatı, birim meta için

$$c_A + v_A + m_A = üf_A$$

olsun. Bu durumda,

$$m_A = üf_A - (c_A + v_A).$$

üretim fiyatı, varsayım gereği, tek olduğuna göre, azgelişmiş ülke ile dış âlemin kârlılık karşılaştırmasını maliyet fiyatları (c + v) üzerinden yapabiliriz:

---

uygulanmasındaki güvenlik ve rahatlığın az ya da çok oluşuna dayanır. ... Sermaye, kârda bir farklılık olmaya görsün, çabucak Londra'dan Yorkshire'e aktarılır, ama sermaye ve nüfus- artışı sonunda *wages* yükselir, *profits* düşerse, sermaye ile nüfusun, İngiltere'den *profits*'in daha yüksek olduğu Hollanda ya da İspanya ya da Rusya'ya *move* etmesi gerekmez... Tekil bir ülke ile birçokları arasında bu bakımdan var olan fark, sermayenin bir ülkeden öbürüne hareket etmede karşılaştığı güçlük, öte yandan da aynı ülke içinde bir eyaletten ötekine durmadan *pass* edişindeki etkinliği göz önüne alındığında kolayca anlaşılır."

Marx, *Grundrisse* (Alm.), say. 811-12. Asıl metindeki İngilizce kelimeleri olduğu gibi bıraktım.

$m_A \gtreqless m_D$, eğer

$c_A + v_A \lesseqgtr c_D + v_D$

ise. A ülkesinde emek üretkenliği, D'nin ancak yarısı kadarsa:

$v_A = 2v_D$.

A ülkesinde emek üretkenliğiyle birlikte ücretlerin de D'dekinin yarısı olduğunu varsayarsak:

$v_A = v_D$.

Yerine koyarsak,

$c_A + v_D \lesseqgtr c_D + v_D$

Görüldüğü gibi, A'da ücretlerin D'dekilerin yarısı düzeyinde oluşu, üretkenlik düzeyleri arasındaki eş oranlı farkı gidermeye yetmemekte, A'nın dünya pazarında eş kârlılıkla yer alabilmesi sermayenin değer bileşimine –c_A'nın birim meta fiyatı içindeki oransal payına– bağlı kalmaktadır. Öte yandan, yukardaki bağıntılar, azgelişmiş bir ülkenin, düşük bir sermaye bileşimi ve düşük bir ücret düzeyi sayesinde dünya pazarındaki ortalama kârlılığın üstüne çıkabileceğini de göstermektedir. Şimdiye kadar işgünü uzunluğunun dünya çapında aynı olduğunu örtük olarak varsaydık. Azgelişmiş ülkede çalışma saatleri *ceteris paribus* artırılabilirse, üretkenlik düzeyleri düşük sermayeciler rekabet güçlerini artıracak ek bir olanağa kavuşmuş olurlar.

Yukardaki örnekte, azgelişmiş bir ülkenin belirli bir kullanım değeri üretimindeki emek üretkenliği farkını ücret düzeyinin düşüklüğü sayesinde telafi etme olanağı önündeki sermaye bileşimi tahdidini göstermiş olduk. Şimdi de, her iki ülkede eşit olduğunu varsaydığımız sermaye bileşimlerinin mutlak büyüklüğünün, aralarında ücret düzeyi ve emek üretkenliği farkları bulunan bu iki ülkenin dünya pazarındaki rekabet konumlarını nasıl etkilediğini görelim. Bunun için sayısal örneklere başvurarak değişik örnekolayları gözden geçirmek zorundayız. Genel varsayımlarımız şunlar olsun:

§ Azgelişmiş A ülkesinde *sermaye bileşimi*, dış âlemi temsil eden D ülkesindekine *eşittir*;

§ Buna karşılık A ülkesinde *emek üretkenliği daha düşüktür.*

Herhangi bir kullanım değeri A'da ve D'de şu değer yapılarıyla üretiliyor olsun:

A: 0,4c + 0,3v + 0,3m = lw
D: 0,4c + 0,3v + 0,3m = lw

Muhakemeyi kolaylaştırmak için söz konusu kullanım değerinin her iki ülkede ortalama organik bileşimli sanayi dalında üretildiğini varsayabiliriz: Bu durumda yukardaki değer şemasını üretim fiyatları şemasına dönüştürmemize gerek kalmaz. A ülkesinde emek üretkenliğinin dış âlemden daha düşük olduğunu az önce varsaymıştık: Bu ülkede üretkenlik, dış âlemi temsil eden D'dekinin %80'i düzeyinde kalmış olsun. Bu üretkenlik farkını değer şemasına katıştırmak üzere, aynı zaman aralığında, A ülkesinde 0.8 birim, D'de ise 1 birim üretildiğini varsayabilir, buradan birim metaı her iki ülkedeki bireysel-ulusal değer büyüklüklerini hesaplayıp bileşenlerine ayrıştırabiliriz:

A'da birim meta : 0,5c + 0,38v + 0,38m = 1,25 w
D'de " " : 0,4c + 0,3 v + 0.3 m = 1 w

Uluslararası mübadeleler dünya ortalamasını temsil eden D ülkesinin bireysel-ulusal değerleri (üretim fiyatları), yani dünya değerleri (üretim fiyatları) üzerinden yapılacağından, yukardaki şema *gerçekleşme sonrasında* şu biçime girer:

A'da birim meta: 0,5c + 0,38v + 0,13m = lw
D'de birim meta: 0,4c + 0,3 v + 0,3 m = lw

Başlangıçta her iki ülkede sermayenin değer bileşimi aynıydı: 0,4/0,3 = 1,33. Ancak uluslararası ticaretin bireysel-ulusal değil, toplumsal-uluslararası değerler üzerinden yapılması zorunluluğundan ötürü, c_A ve v_A'nın birim meta değeri içindeki oransal payı kâr payının (m_A) aleyhine artmaktadır. Dikkat edilirse, gerçekleşme sonrasında, c_A ile v_A'nın başlangıç büyüklüklerinin üretkenlik oranının tersiyle ağırlıklandığı görülür. A'da emek üretkenliği dış âleminkinin %80'i olunca, dünya pazarında A'nın birim meta başına elde ettiği hasılat içerisinde c (değişmez sermaye) ile v (değişir sermaye) paylarını bulmak için bunların başlangıç değerlerini %80'in tersiyle, yani 10/8 ile ağırlıklayalım:

$$\frac{c_A\,(10)}{8} = \frac{0{,}4\,(10)}{8} = 0{,}5$$

ve

$$\frac{v_A\,(10)}{8} = \frac{0{,}3\,(10)}{8} = 0{,}375 \approx 0{,}38$$

Böylece gerçekleşme sonrası şemada A'ya ilişkin 0,5c ve 0,38v niceliklerine ulaşıyoruz.

A'da ücret düzeyinin de D'dekinin dörtte biri olduğunu varsayarsak, açıktır ki, v_A'nın alacağı tartı, 10/8(4) olur. A'daki parasal ücret düzeyinin dünya ortalamasının ancak dörtte birine ulaşması durumunda, dünya pazarında gerçekleşme sonrası hasılat şemamızı şöyle yazabiliriz:

A'da birim meta: 0,5c + 0,09v + 0,41m = 1w

D'de birim meta: 0,4c + 0,3 v + 0,3 m = 1w

Sonuç olarak, A'nın dünya pazarındaki rekabet konumunu aşağıdaki ifadeyle özetleyebiliriz:

$$1 - \left(\frac{c_A\,(10)}{8} + \frac{v_A\,(10)}{8\,(4)}\right) \gtreqless 1 - (c_D + v_D)$$

Bu genel ifadeyi elde ettikten sonra, farklı nicelikleri yerlerine koyarak bir dizi örnekolayı ele alalım. Her iki ülkede sermayenin değer bileşiminin düşük bir düzeyde ($c_A/v_A = c_D/v_D = 0,4 / 0,3 = 1,33$) eşit olduğu, fakat A ülkesinde emek üretkenliğinin %20 düşük olduğu ilk örneğimizi sonuna vardırırsak:

$$1 - \left(\frac{(0,4\,(10)}{8} + \frac{0,3\,(10)}{8}\right) > 1 - (0,4 + 0,3)$$

$1 - (0,5 + 0,09) > 1 - 0,7$

$1 - 0,59 > 1 - 0,7$

$0,41 > 0,3$

A ülkesindeki emek üretkenliği dış âlemden %20 oranında düşükken, A ülkesindeki sermayeler, ücret üstünlükleri sayesinde rekabet mücadelesinde öne geçebilir. A ülkesindeki emek üretkenliğinin dünya ortalamasının %30 gerisinde kalması durumunda ise:

$$1 - \left(\frac{(0,4\,(10)}{7} + \frac{0,3\,(10)}{7\,(4)}\right) > 0,3$$

$1 - (0,57 + 0,11) > 0,3$

$1 - 0,68 > 0,3$

$0,32 > 0,3$

A sermayeleri rekabet üstünlüğünü hâlâ ellerinde tutmaktadır. Bunun nedeni, A ülkesindeki parasal ücretlerin düşüklüğünün yanı sıra her iki ülkede sermayenin değer bileşiminin görece düşük oluşudur.

İkinci örnekolay. A'da ve dış âlemde sermaye bileşimi eşit, fakat bir önceki örnekten daha yüksektir: $c_A / v_A = c_D / v_D = 0,5 / 0,2 = 2,5$. A ülkesindeki emek üretkenliği bu kez dış âlemin yalnızca %10 (%20) altında kalsın; parasal ücretler ise, eskiden olduğu gibi, dış âlemdekilerin dörtte birini geçmesin. %10 düşük üretkenlik durumunda:

$$1 - \left(\frac{(0,5\ (10)}{1} + \frac{0,2\ (10)}{9\ (4)}\right) > 1 - (0,5 + 0,2)$$

$$1 - (0,56 + 0,06) > 0,3$$
$$1 - 0,62 > 0,3$$
$$0,38 > 0,3$$

Emek üretkenliğinin %20 düşük olması durumunda ise:

$$1 - \left(\frac{(0,5\ (10)}{8} + \frac{0,2\ (10)}{8\ (4)}\right) > 0,3$$

$$1 - (0,63 + 0,06) > 0,3$$
$$1 - 0,69 > 0,3$$
$$0,31 > 0,3$$

İkinci örnekolayda da A ülkesinin sermayeleri rekabet güçlerini korumakta, ancak azgelişmiş ülkelerin dünya pazarındaki rekabet gizilgüçlerinin önünde duran sınırlar kendilerini sezdirmeye başlamaktadır. Sermayenin değer bileşimi yükseldikçe emek üretkenliğindeki farkın ağırlığı artmakta, düşük ücret düzeyinden yararlanarak rekabet sürecinde öne geçme olanağı gittikçe daralmaktadır.

Üçüncü örnekolay. Sermaye bileşimi her iki ülkede gene eşit, ama mutlak değer olarak son derece yüksek olsun: $c_A / v_A = c_D / v_D = 0,6 / 0,1 = 6$. A ülkesindeki parasal ücretler D ülkesindekilerin dörtte biridir; A'daki emek üretkenliği ise B'dekinin sırasıyla %5, %10 ve %20 altında kalmaktadır. A'da emek üretkenliği D'den %5 düşükken:

$$1 - \left(\frac{(0,6\ (10)}{9,5} + \frac{0,1\ (10)}{9,5\ (4)}\right) > 1 - (0,6 + 0,1)$$

$$1 - \left(\frac{(0,56}{95} + 0,03\right) > 0,3$$

$$1 - (0,63 + 0,03) > 0,3$$
$$1 - 0,66 > 0,3$$
$$0,34 > 0,3$$

A'da emek üretkenliği D'dekinin %10 altındaysa:

$$1-\left(\frac{(0{,}6\ (10)}{9}+\frac{0{,}1\ (10)}{9\ (4)}\right)>0{,}3$$

$$1-\frac{(6}{9}+0{,}028) \quad >0{,}3$$

$$1-(0{,}667+0{,}0028) \quad >0{,}3$$

$$1-0{,}695 \quad >0{,}3$$

$$0{,}305 \quad >0{,}3$$

%20'lik bir üretkenlik farkı durumunda:

$$1-\left(\frac{(0{,}6\ (10)}{8}+\frac{0{,}1\ (10)}{8\ (4)}\right)>0{,}3$$

$$1-\left(\frac{(6}{8}+0{,}03\right) \quad >0{,}3$$

$$1-(0{,}75+0{,}03) \quad >0{,}3$$

$$1-0{,}78 \quad >0{,}3$$

$$0{,}22 \quad >0{,}3$$

Yüksek bir sermaye bileşimi varsayımı altında küçük bir emek üretkenliği farkı, azgelişmiş ülkenin gelişmiş dış âlem karşısındaki rekabet gücünü tehdit etmeye yetmekte, düşük ücretler de azgelişmiş ülkenin geri üretkenlik düzeyinin etkisini gidememektedir.

Çok yüksek bir sermaye bileşimi karşısında düşük ücret düzeyinin emek üretkenliği farkını ödünlemedeki etkisinin ne kadar asgari bir düzeye indiğini daha iyi sergilemek için, A ülkesinde ödenen ücretlerin *ceteris paribus* dış dünyadakilerin yalnızca *sekizde biri* olduğunu varsayalım. Bu kadar düşük bir ücret düzeyi dahi, A ülkesinin D'nin %20 gerisinde kalan emek üretkenliğinin olumsuz etkisini gidermeye yetmemektedir:[147]

$$1-\left(\frac{(0{,}6\ (10)}{8}+\frac{0{,}1\ (10)}{8\ (8)}\right)>1-(0{,}6+0{,}1)$$

$$1-\quad(0{,}75+0{,}02) \quad >0{,}3$$

$$1-0{,}77 \quad >0{,}3$$

$$0{,}23 \quad >0{,}3$$

147 Yukarıdaki örnekolayların kuruluşunda, matematik yanlışlarını düzelterek, Schoeler, say. 180-84'ten yararlandık.

Değişik varsayımlar altında ulaştığımız sonuçları şöyle yorumlayabiliriz: Sermayenin değer bileşimi ne kadar *yüksekse*, herhangi bir ulusal sermayenin dünya pazarındaki rekabet gücü üzerinde emek üretkenliği düzeyinin belirleyiciliği o kadar artar; ücretlerinki ise bir o kadar azalır.

Sermayenin değer bileşimi görece *düşük* oldukça, ulusal sermayelerin uluslararası rekabet yeteneği üzerinde ulusal ücret düzeylerinin can alıcı bir etkisi vardır. Düşük ücretli ülkelerde üretim yapan sermayeler, sermayenin değer bileşiminin görece düşük olduğu dallarda, emek üretkenlik düzeyleri geri de olsa, rekabet üstünlüğünü ellerine geçirebilir.

5. ULUSLARARASI META-SERMAYE HAREKETLERİ VE DÜNYA İŞBÖLÜMÜ

Sermayenin uluslararasılaşmasının meta-sermaye hareketleriyle sınırlı olduğu evre, dünya pazarının azgelişmiş bir dönemine tekabül eder. Marx, ulusal çapta, bir ortalama kâr haddinin oluşmasını, parçalanmış tekil sermayelerin, bütün bölünmüşlüklerine karşın, kendilerini bir toplumsal güç olarak, bir "gerçek toplam sermaye" olarak ortaya koyuşlarının, kendilerini bu şekilde algılamalarının ifadesi sayar.

> Kapitalist üretimde sadece, mal şeklinde dolaşıma sokulan bir değer kitlesi karşılığında diğer bir şekilde –para ya da bir başka mal şeklinde– ve fakat aynı büyüklükte bir değer kitlesi elde etmek söz konusu olmaz, fakat aynı zamanda, üretim amacıyla öndelenmiş bulunan sermayenin, aynı büyüklükteki diğer herhangi bir sermaye kadar, ya da hangi üretim dalında kullanılıyor olursa olsun, kendi büyüklüğüyle orantılı olarak, artık-değer veya kâr getirmesi ve bundan ötürü de malların, en azından, ortalama kârı sağlayacakları fiyatlarla, yani üretim fiyatları üzerinden satılmaları söz konusu olur. Sermaye bu şekilde kendisinin *toplumsal* bir *güç* olduğu bilincine ulaşır; her kapitalist bu güçten, kendisinin toplumsal toplam sermayeye katılma payı oranında, pay alır, yararlanır.[148]

Gelgelelim, ulusal çerçevede bir genel kâr haddinin oluşmasının gerekli koşulu, tekil sermayelerin sanayi dalları arasındaki akışkanlığının ileri boyutlara ulaşmasıdır. Ancak ortalama kâr haddinin belirleyici bir eğilim olarak etkisini duyurmasıyladır ki, değer yasası, meta üretiminin genelleştiği bir toplumda toplam toplumsal emeğin değişik üretim alanları arasında dağıtılması işlevini yerine getirebilir. Uluslararası akışkanlığın sermayenin meta biçimiyle sınırlı olduğu "azgelişmiş" bir dünya pazarında kapitalist üretimin sözünü ettiğimiz eğilimlerinin de son derece güdük kalacağı açıktır. Yine de, ulusal niteliğini koruyan üretim sürecinin yanı sıra dolaşım alanının uluslararasılaşması, değer yasasının dünya çapında işlemesi yö-

148 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 297.

nünde birtakım eğilimleri, sınırlı bir ölçüde de olsa, harekete geçirmekten geri kalmaz. Aşağıda bu konuyu ana çizgileriyle ele almadan önce, esas olarak meta mübadelesiyle belirlenmiş bir dünya pazarının, kapitalizme özgü yüzey biçimlerinden –kâr, faiz, rant, ücret– kaynaklanan yanılsamaları pekiştirmeye yaradığını belirtelim.

> Bireysel kapitalistler arasındaki rekabette olduğu kadar, dünya piyasasındaki rekabette de, hesaplara değişmeyen ve düzenleyici büyüklükler olarak giren, ücretlerin, rant ve faizin, veri olan ve varsayılan büyüklükleridir; bunlar, değiştirilmesi olanaksız büyüklükler anlamında değil de, her ayrı durumda veri olan ve sürekli olarak dalgalanan piyasa fiyatları için değişmeyen sınırları oluşturan büyüklükler anlamında değişmezdirler. Örneğin, dünya piyasasındaki rekabette sorun, yalnızca metaın o günkü ücretler, faiz ve rant ile, o günkü genel piyasa-fiyatları üzerinden ya da altında, elverişli bir şekilde, yani karşılık olarak uygun bir girişim kârı gerçekleştirerek satılıp satılamayacağıdır. Bir ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı düşük olduğu halde, kapitalist üretim tarzı genellikle gelişmemiş olduğu için, sermaye üzerinden faiz yüksek ise, buna karşılık da bir başka ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı nominal olarak yüksek olduğu halde, sermaye üzerinden faiz düşük ise, kapitalist, bir ülkede nispeten daha fazla emek ve toprak, ötekinde nispeten daha fazla sermaye kullanır. Bu etmenler, bu iki kapitalist arasında rekabetin ne ölçüde mümkün olduğuna ilişkin hesaba belirleyici öğeler olarak girerler. Şu halde burada, deneyimler, teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkar hesapları pratik olarak göstermektedir ki, metaların fiyatı, ücretler, faiz ve rant tarafından, emeğin, sermayenin ve toprağın fiyatı tarafından belirlenmektedir, ve fiyatın bu öğeleri gerçekten fiyatı oluşturan düzenleyici etmenlerdir.[149]

Bir başka deyişle, kapitalist üretim tarzının gelişme düzeyinin ülkeler arasında farklı oluşu, kârın ödenmemiş emekten değil, "üretim faktörleri"nin birlikte işleyişinden kaynaklandığı yolundaki yanlış bilinci beslemektedir.[150]

Marx'a göre, meta-sermaye hareketlerinin uluslararasılaşmasının yukardaki alıntıda sözü edilen "fiyat öğeleri" üzerinde ilk eşitleyici etkisi faizlere ilişkindir. Bu önerme, Marx'ın faizi "meta olarak paranın fiyatı" biçiminde ele alışına uygun düşer.[151] İkraz sermayesinin uluslararası akışkanlığının harekete geçirdiği, faiz hadlerinin eşitlenme eğilimi, ulusal üretim koşulları ile ortalama kâr hadlerinin yakınsamasından bağımsız olarak ve bunlardan önce etkisini duyurur:

149 Marx, *Kapital*, c. III, say. 912-13.

150 Neusüss, say. 151.

151 Krş. Laurence Harris, "On Interest, Credit and Capital, "*Economy and Society*, c. V, No. 2 (May 1976), say. 145-77.

> Biz faiz haddi ile kâr haddi arasındaki bu farkı altını çizerek belirtirken, faiz haddinin konsolidasyonunu kolaylaştıran aşağıdaki... hususu hesaba katmayacağız: ...dünya piyasasının, bir ülkenin kendi üretim koşullarından bağımsız olarak, faiz haddinin belirlenmesi üzerindeki, kâr oranı üzerindekine oranla, çok daha büyük olan etkisi.[152]

Uluslararası meta-sermaye hareketleriyle sınırlanmış bir dünya pazarının ulusal kâr hadleri üzerindeki düzleyici etkisi, kendini çok daha kesikli ve dolaylı bir yoldan duyurur. Emek üretkenliği düzeyleri farklı ülke sermayelerinin katıldığı uluslararası mübadele ilişkilerinin yol açtığı artıkdeğer aktarımları üzerinde daha önce durmuştuk. Yine yukarda, azgelişmiş ülkelerin sermayenin değer bileşiminin düşüklüğü, kimi durumlarda da artıkdeğer haddinin yüksekliğiyle ayırtkanlaştığını vurgulamıştık. Bu son iki etken, ulusal ortalama kâr hadlerinin başlangıçta, yani dışticaretten önce, gelişmiş ülkelerde düşük, azgelişmiş ülkelerde ise yüksek olmasına neden olur. Dışticaretle birlikte gerçekleşen (artık)değer içe ve dışa akımları, gelişmiş ülke sermayecilerine sağladıkları ekstra kârlarla buralardaki kâr düzeyini yükseltir; azgelişmiş ülkenin uğradığı (artık)değer aşınması ise, tam tersine, kâr düzeylerini olumsuz yönde etkiler.

Burada önemle vurgulanması gereken nokta, ulusal ortalama kâr hadleri arasında uluslararası değer aktarımları yoluyla beliren bu yakınsamanın, ulusal genel kâr haddinin kendisinin oluşmasından çok farklı bir seyir izlediğidir: Birincisinin itici gücü sermayelerin dallararası rekabeti, ikincisinin itici gücü farklı uluslardan sermayelerin dünya çapında, fakat aynı dal içindeki rekabetidir.[153]

Ne var ki, tek dayanağı meta-sermaye hareketleri olan bu eşitlenme, bölük pörçük bir eğilim olmanın ötesine geçemediği gibi, ulusal düzeyde tekil sermayelerin kâr hadleri üzerinde yarattığı bakışımsız etkiyle ulusal genel kâr haddini "gerçek" bir varoluş olmaktan çıkararak onu "düşüncel" bir ortalamaya dönüştürür. Sözünü ettiğimiz bakışımsızlığın temelde yatan nedeni, ulusal emek üretkenliği düzeyinin "evrensel ölçek" içinde tuttuğu yerin bir sanayi dalından öbürüne büyük ölçüde değişebilmesidir. Bu temel nedene ek olarak, bireysel-ulusal sermayelerin herhangi bir kullanım değerinin dünya çapındaki derneşik arzı içindeki oransal payı, gelişmiş ül-

152 Neusüss, say. 152 dn.'tan Marx, Kapital, c. III-1, say. 558.

153 Kâr hadlerini uluslararası düzeyde birbirine yaklaştıran bir etken olarak dal-içi rekabet üzerinde yalnızca Alman "dünya pazarı" kuramcıları durmuşlardır. Bir örnek için, bak. Klaus Busch, "Ungleicher Tausch: Zur Diskussion über internationale Durchschnittsprofitrate, Ungleichen Tausch und Komparative Kostentheorie anhand der Thesen von Arghiri Emmanuel, "*Probleme Des Klassenkampfs*, No. 8/ 9. (1976) say.47-88.

kenin sermayesine uluslararası mübadelelerde ekstra kâr elde etme olanağını sağlayan teknolojik üstünlüğün dünya çapında yaygınlaşma ölçüsü gibi değer aktarımının niceliğini belirleyen etkenler, dünya pazarını oluşturan çeşitli kısmi piyasalarda birörnek olmaktan çok uzak bir dağılım gösterir. Bu karmaşık belirlenimler sonunda bireysel-ulusal sermayelerin dışticaretten sağladığı ekstra artıkdeğer de, bunların dışticarette uğradığı artıkdeğer kayıpları da, kesimden kesime çok farklı olur. Ulusal düzeyde sermayelerin yatırım alanları arasındaki göçü, ayrımsal kâr hadlerini eşitleyen bir mekanizma olarak iş görür. Dünya pazarı, üretken sermaye akımlarına elverecek düzeyde gelişmemiş olduğu sürece, dışticaret sonunda farklılaşan bireysel kâr hadlerine tekil sermayelerin gösterilebileceği tepki sınırlıdır. Durum, neresinden bakılırsa bakılsın, bakışımsız ve kararsızdır: Akışkanlığın tam olduğu ulusal üretim ve dolaşım alanlarının üstüne akışkanlığın tam olduğu bir uluslararası mübadele alanı eklenmiş, ama üretim alanının uluslararasılaşması eksik, tekil sermayelerin kesimlerarası hareketi yine ulusal çerçeveyle sınırlı kalmıştır. Bu istikrarsızlığın ancak üretken sermayenin uluslararası akışkanlık kazanmasıyla, üretim sürecinin evrenselleşmesiyle ortadan kalkacağını ileride göreceğiz.[154]

Dünya pazarının ulusal yenidenüretim süreçleri üzerinde bir başka etkisi de, dış rekabetin kışkırttığı sınırlı bir yeni işbölümü aracılığıyla kendini duyurur. Emek üretkenlikleri dünya ortalamasından yüksek olan sermayelerin dünya pazarında ekstra kâr elde ettiklerini biliyoruz. Şimdi, bir ülke her dalda üretkenlik üstünlüğünü elinde bulundursa bile, emek üretkenlikleri uluslararası ölçeğinde yer aldığı basamak, bir kullanım değerinden öbürüne farklılaşır. Ayrıca, teknolojik dinamizmini yitirmiş bir dizi üretim dalında görece azgelişmiş ülkelerin de artık dünya çapında standartlaşmış teknolojik düzeye eriştiğini biliyoruz.[155] Hele böyle dallarda azgelişmiş ülkeler düşük bir ücret düzeyinin sağladığı üstünlükten yararlanıyorsa, gelişmiş ülke sermayeleri de yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalır. Bu durum, hem gelişmiş, hem de azgelişmiş ülkede sermayeleri yer değiştirmeye iter:

154 Bu çalışmanın üzerinde devindiği soyutlama düzeyinin gerekleriyle tutarlı olarak "dışticarete konu olmayan mallar" sorununu ihmal ediyoruz. Bunların bir bölümü, büyük çoğunluğu hizmetler olmak üzere, kulanım değerlerinin *doğası gereği* uluslararası mübadele konusu olamayacak mallardır. Bunların dışında kalanlara gelince: Bunlar, ya uluslararası rekabet karşısında gümrük, ithal yasakları vb. gibi yollarla "korunan" ya da tekelci-tekelimsi engeller yüzünden ihracat kesimine "giremeyen" sermayelerce üretilen mallardır. Bu nitelikleriyle, kapitalist üretim tarzının uluslararası düzeyde her türlü "iktisat-dışı" karışmadan bağımsız olarak nasıl işlediğini soruşturan, kapitalist dünya pazarının "içyapısını" araştıran bu çalışmanın çerçevesi dışında kalırlar.

155 Çeşitli sanayi dallarında teknolojik gelişme ritminin eşit olmayışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için, bak. Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs ve Otto Kreye, *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları, 1982, say. 10-178.

Sermayeler, maliyet fiyatlarına oranla artık kârın en çok olduğu ya da kâr aşınmasının en az olduğu kesimlere yönelecek, kâr kaybının en çok olduğu ya da artık kârın en az olduğu kesimlerden kaçacaktır.

Her halükârda, ulusal dolaşım alanlarının dış rekabete açılması, uluslararası emek üretkenliği sıralamasında geri kalmış ya da ücret vb. gibi maliyet öğelerinin pahalılığı nedeniyle rekabet güçleri kısıtlanmış kesimlerin yıkımını hızlandırır. Demek ki, meta akımlarıyla sınırlı bir uluslararası sermaye devingenliği dahi, dünya çapında bir işbölümünün oluşmasına yönelik bir süreci başlatır. Değer yasasının sermayeyi çeşitli üretim alanlarına sermaye birikiminin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde dağıtma işlevi, bir uluslararası işbölümünün açılıp gelişmesi biçiminde hükmünü geçirir. Marx'a göre, bu işbölümü, dış ticarete katılan ülkelerde değişmez ve değişir sermaye öğelerini ucuzlattığı ölçüde, artıkdeğer ve/ya da kâr hadlerinin yükselmesine ya da kâr haddinin düşüşünün yavaşlatılmasına katkıda bulunur.[156] Aynı dışticaret, öte yandan da, genel kâr haddi, dolayısıyla sermayeci sınıfının genel çıkarları üzerindeki bu olumlu etkisini, rekabet mücadelesinde geri kalmaya başlayan tekil sermayelerin özel çıkarlarını zedeleyerek yürütür. Madalyonun bu öteki yüzü, dünya ticaret tarihi boyunca serbest ticaret sloganlarının hiç peşini bırakmayan korumacılık taleplerinin kaynağında yatar. Dışticaret kazançtan çok zararın bölüşülmesine aracılık etmeye, buna koşut olarak korumacılık talepleri güçlenmeye başladıkça, sürecin tümünde salt iktisadi etkenlerin rolü geriler; "İktidar ve kurnazlığın", hele devletin "görünen el"inin ağırlığı artar.[157]

Bu konuya son vermeden önce, dışticaretin, maliyet fiyatı öğelerinin ucuzlatılması biçimindeki etkisini, ülkeler arası değer aktarımları aracılığıyla kendini duyuran etkisinden ayırt eden birkaç noktanın altını çizelim. Birinci olarak, değişir ve değişmez sermaye öğelerinde dışticaret yoluyla sağlanan tasarruf, ihracatçı sermayeler arasında eşit olmayan bir biçimde

156 Ricardo, ücret mallarının ucuzlaması dışında, dışticaretin genel kâr haddi üzerindeki olumlu etkisini yadsımıştır. Marx'ın bu konuda Ricardo'ya yönelttiği eleştiriler üzerinde biraz ilerde duracağız.

157 "Her şey yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının eşitlenmesi olayında olduğu gibi, kapitalist sınıfa, bu sınıf üyelerinin ortak yağmaya ortaklaşa, her birinin yatırdığı payın büyüklüğü oranında katılmalarını sağlayacak şekilde, pratik bir kardeşlik hizmeti görür. Ne var ki, artık kârın bölüşülmesi değil de zararın bölüşülmesi söz konusu olur olmaz, herkes bundan kendi payına düşecek miktarı mümkün olduğu kadar azaltmaya ve bunu başkalarının sırtına atmaya çalışır. Sınıfın kayba uğraması kaçınılmazdır. Ancak her bir kapitalistin bunun ne miktarını yükleneceği, buna genel olarak hangi ölçüde katılacağı bir *iktidar ve kurnazlık* sorunudur, ve rekabet böyle bir durumda düşman kardeşler arasında bir savaş halini alır."
Marx, *Kapital*, c.III-1, say.348-85. İtalikler benim.

dağılan ve/ya da bunların öndelemiş olduğu maliyet fiyatlarına göre kâr hadlerinin birörnekliğini bozan değer aktarımlarından farklı olarak, yabancı rekabetinden dolaysızca zarar gören kesimler dışında, ortalama kâr haddi üzerinde genel ve tekdüze bir olumlu etki yaratır.[158] Hatta işçi sınıfı da, nakdi ücret düzeyinin düşmesini engelleyebildiği ölçüde, kısa dönemde –reel ücret artışını emek gücü değerinin artışına dönüştürebilirse uzun dönemde de– bu "ulusal refah artışı"ndan pay alabilir.

İkinci olarak, üretkenlik farklarından ileri gelen değer aktarımları bakımından dünya pazarı, azgelişmiş ülkelerden gelişmişlere sürekli olarak artıkdeğer aktaran bir "sifon"[159] gibi işler. Oysa değişmez ve değişir sermaye öğelerindeki ucuzlama, etkisini kesikli olarak duyuran, dünya pazarının *yeniden* yapılaşma dönemlerine özgü bir olgudur.

Üçüncü olarak, değer aktarımları, ayrımsal ulusal kâr haddi ortalamalarını birbirine yaklaştırmak gibi bir işlev görürken, uluslararası bir işbölümünün biçimlenmesi ile bunda oluşan değişmelerin böyle bir etkisi yoktur. Maliyet fiyatı öğelerinin ucuzlaması kâr haddini yükseltiyor ya da düşmesini engelliyorsa, bu gelişmeye her iki türden ülkede tanık oluruz.

Nihayet, uluslararası işbölümünün içerdiği "etkinlik" artışı, azgelişmiş ülkelerin uğradığı değer kayıplarını ortadan kaldırmaz; tam tersine, onlarla birlikte ve onlar sayesinde var olur: Gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayileri, ara malları ile hammaddelerini yüksek bireysel değerlerle yerli sermayecilerden değil, düşük uluslararası değerlerle azgelişmiş ülkelerden sağlar; ama bu mübadelede kullandıkları dünya parasını dünya pazarında bireysel değerlerinin üstünde yer alan fiyatlarla sattıkları metalardan elde ederler. Sonuç, bir kez daha, Marx'ın dışticarete ilişkin temel önermesini doğrulamaktadır: Emek üretkenliği düzeyleri farklı ülkeler arasında yapılan dışticaret, *göreli* kazançların yanı sıra *mutlak* kazanç ve kayıplar içerir.

158 Kuşkusuz dışticaret sonunda değişmez sermaye öğelerinin değerinde meydana gelen düşmeden tek tek sermayecilerin ne ölçüde yararlanacakları, bunların hangi girdileri hangi oranda kullandıklarına, bir başka deyişle değişmez sermayelerinin kullanım değeri yapısına bağlıdır. Bununla birlikte, yeni girdi fiyatları vektörü, tekil sermayeler karşısında kişilikdışı bir veri olma niteliğini korur.

159 Mandel, "Yeni Sömürgecilik", say. 80.

G. MARX'TAN SONRA RICARDO

Marx'ın uluslararası değer teorisine ilişkin sergilememiz, Marx ile Ricardo arasında bu alanda var olan, dar anlamda[160] tahlili farkların esas olarak iki noktaya indirgenebileceğini göstermiş olmalıdır: Birincisi, Ricardo, Marx'tan farklı olarak, dışticaretin ulusal kâr haddi üzerinde yalnızca ücret malları değerlerinde meydana gelecek bir değişme aracılığıyla etkili olabileceği görüşündedir. İkincisi, Ricardo, uluslararası mübadelelerde değer teorisinin geçerliğini yitirdiğini ileri sürer; Marx ise, dikkatini değer yasasının uluslararası işleyişinde uğradığı "tadiller"e yöneltir, ikisi arasındaki farkların temelinde, hiç kuşkusuz, değer teorilerinin kavramsal yapılarındaki farklılık yatar. Bu konuyu biraz daha yakından irdeleyelim.

1. SERMAYE VE KÂR TEORİLERİNDEKİ FARKLILIKLAR

Marx, *Theories*'in ikinci anabölümünde "Ricardo'nun Sömürge Ticaretinin ve Genel Olarak Dışticaretin Kâr Haddi üzerindeki Etkisine İlişkin Yanlışları" başlığı altında Adam Smith ile Ricardo arasındaki bir tartışmaya değinir.[161] Smith'e göre, sömürge ticareti sonunda olağanüstü kârlar elde eden sermayecilerin kârları, başka sermayelerin bu alanlara girmesinden ötürü gerileyecek, ama genel kâr haddinin eşitlenmesi eskisinden yüksek bir düzeyde gerçekleşecektir. Ricardo, Smith'in bu görüşünü reddeder: Rekabet hükmünü geçirdiği zaman, ortalama kâr haddi başlangıçtaki düzeyine inecektir.[162]

Marx, bu tartışmada Smith'e hak verir. Sömürgelerde ya da genel olarak azgelişmiş ülkelerde "emeğin değeri"nin düşük olması, "verilmiş büyüklükte bir sermayenin harekete geçirdiği ödenmemiş emek miktarında bir artış" ile eşanlamlıdır.[163] Sömürgelerdeki elverişli koşullardan yararlanan yeni işkolları toplam artıkdeğer havuzunu genişletiyor, metropol içinde de bu yeni

160 Dar anlamda; çünkü kapitalist dünya pazarının kapitalist üretim tarzının tarihliliği içinde kavramlaştırılmasına Ricardo'da rastlayamayız.
"Dış ticaretteki genişleme kapitalist üretim biçiminde çocukluk döneminde temeli olmakla beraber, daha ileri gelişme aşamalarında bu üretim biçiminde iç zorunluluğu, gittikçe genişleyen riyasalara olan ihtiyacı nedeniyle onun kendi ürünü haline gelir. Burada etkinin bu iki yönlülüğü bir kere daha görülmektedir. (Ricardo, dış ticaretin bu yönü üzerinde hiç durmamıştır)"
Marx, *Kapital*, c.III-I, sayı. 360.

161 Marx, *Theories*, anab. II, say. 436 vd.

162 "O halde, dışticaretin, bir ülke için son derece yararlı olmakla birlikte, ...sermayenin (stock) kârlarını yükseltmek gibi bir eğilimi yoktur, meğerki ithal edilen metalar emek ücretlerinin harcandığı türden olsun." Ricardo, say. 80.

163 Marx, *Theories*, anab. II, say. 436.

dallara sermaye girişini önleyen engeller bulunmuyorsa, öndelenmiş birim sermaye başına elde edilecek kâr payı artacaktır.

Bu durum, yalnızca sömürgelerde elde edilip metropolde kâr hadlerinin eşitlenmesi sürecine katılan artıkdeğer aktarımını ilgilendirdiği ölçüde, bizim açımızdan ikincil önemdedir. İki yazarın sermaye ve kâr teorileri açısından asıl ilginç olan, değişmez sermaye öğelerinde meydana gelen değer değişmelerine yaklaşım biçimleridir.

> Ricardo, kâr haddine ilişkin bütünüyle yanlış kavrayışından ötürü, emekçilerin gıdasının fiyatını dolaysızca düşürmediği zaman dışticaretin etkisini tamamen yanlış anlar. İngiltere açısından, sözgelimi sanayi için ucuz hammaddelerin sağlanmasının öneminin ne kadar büyük olduğunu ve bu durumda, *...fiyatların düşmesine karşın kâr haddinin* yükseldiğini, bunun tersi durumda ise, *fiyatlar yükselirken*, her iki durumda ücretler aynı kalsa bile kâr haddinin düşebileceğini, görmüyor.[164]

Böylece, Ricardo ile Marx arasındaki çok önemli bir ayrılık noktasına geliyoruz. Bilindiği gibi, Ricardo'da değişmez sermaye ile değişir sermaye ayırımı yoktur. Sermayenin değer aktaran –değişmez– öğeleri ile değişir –değer üreten– öğesi arasındaki farkı göremeyişi, Ricardo'yu, artıkdeğer haddi ile kâr haddini eş tutmaya, dolayısıyla sermayenin tümünün ücretlere yatırıldığını varsaymaya iter:

> O soruna, sanki sermayenin tümü doğrudan doğruya ücretlere harcanıyormuş gibi yaklaşır. Demek ki, *bu açıdan, kârı değil, artıkdeğeri* incelemiş olur; dolayısıyla onun artıkdeğer teorisinden söz etmek mümkün olur.[165]

Daha önce gördüğümüz üzere, genel kâr haddi hem artıkdeğer haddinin, hem de sermayenin derneşik organik bileşiminin bir fonksiyonudur. Dışticaret sonunda değişmez sermaye öğelerinin, özellikle hammaddelerin değerinde ortaya çıkacak değişiklikler, sermayenin organik bileşimi aracılığıyla, kâr haddini etkiler.[166]

Ricardo ise, yalnızca zorunlu geçim araçlarının değerlerinde meydana gelen değişmelerin kâr haddi üzerindeki etkisini göz önünde tutmuştur.

Marx, aynı yanbölümde, toprak mülkiyetinin, dolayısıyla toprak rantının gelişmemiş olduğu sömürgelerle yapılan dışticaretin kâr haddini yükseltici etkisine işaret eder.[167] Böyle bir ticaret metropol sermayecilerine ken-

---

164 Aynı yerde, say. 437.

165 Aynı yerde, say. 373.

166 Marx'ın *Theories*'de bu konuyu ayrıntılı aritmetik örnekler yardımıyla ele aldığı alt bölüm , şu şu başlığı taşır: *Geçim Araçlarının ve hammaddenen (dolayısıyla Makinelerinin Değerinin de) Değerindeki Değişimenin Sermayenin Organik Bileşimi Üzerindeki Etkisine İlişkin Gözlemler)*". Aynı yerde, say. 275 vd..

167 Neusüss, say. 170dn.'tan aynı yerde, say. 301-03.

di ülkelerinde toprak sahiplerine kaptırdıkları artıkdeğer bölümünü mülk edinme olanağını sağlar. Bu yoldan değerlenme koşullarının iyileşmesi, sonuç olarak da kâr haddinin artışı, Ricardo'nun dışticarete ilişkin önermesini bir kez daha yanlışlayacaktır.

Marx'a göre, Ricardo'nun bu konudaki yanılgılarının temelinde, eşit büyüklükte sermayelerin organik bileşimlerine göre değişik büyüklüklerde artıkdeğer yarattığını; ama bunların, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesiyle, organik bileşimleri ne olursa olsun, eşit kârlar elde ettiğini görememesi yatar. Ricardo, bu yüzden, "kârların istihdam edilen emek miktarıyla değil, sermayeyle orantılı olduğu işkolları" biçiminde yanlış bir karşıtlık kurar.[168] Ricardo'ya bakılırsa, "taşımacılık işkolu, uzak mesafe dışticareti ve pahalı makinalar gerektiren işkolları", "kârların sermayeyle orantılı olduğu" işkolları arasında yer alır. Bu ikili bölü, artıkdeğer-kâr ayırımının yokluğunun Ricardo'da yarattığı zihin karışıklığının en belirgin örneklerinden biridir. Marx, sorunu şöyle açıklığa kavuşturur:

> *Artıkdeğer verilmişken*, çeşitli etkenlerin kâr haddini yükseltip düşürebileceği ve genel olarak etkileyebileceği gerçeğini Ricardo göz ardı ediyor. Artıkdeğeri kârla özdeşlediğinden, gayet tutarlı bir biçimde, kâr haddindeki yükselişe ve azalmaya yalnızca artıkdeğer haddini yükseltip azaltan koşulların yol açtığını göstermeye çalışıyor. Artıkdeğer toplamı verilmişken, *kâr toplamını* olmasa da kâr *haddini* etkileyen koşullar bir yana, kâr haddinin *artıkdeğer toplamına* bağlı olduğunu, *artıkdeğer haddine* kesinlikle bağlı olmadığı gerçeğini de ayrıca göz ardı ediyor. Artıkdeğer, yani artık emek haddi verilmişken, artıkdeğer toplamı sermayenin istihdam ettiği işçi sayısına bağlıdır. Sermayenin organik bileşimi verilmişse, artık-değer haddine bağlıdır, öyleyse iki etkence belirlenir: zamandaş olarak istihdam edilen işçi sayısı ve artıkdeğer haddi.[169]

Artıkdeğer haddinde hiçbir değişiklik olmasa da, değişmez sermayenin ucuzlaması, şu iki olasılığa kapı açar: 1. Verilmiş bir sermaye büyüklüğüyle daha çok canlı emeği harekete geçirme, dolayısıyla artıkdeğer haddi verilmişken daha büyük bir artıkdeğer kütlesi ürettirme; 2. verilmiş bir emek istihdamıyla maliyet fiyatını düşürme. Her iki durumda da sonuç aynıdır: Ortalama kâr haddinin yükselmesi.

Yine bu bağlamda ele alınabilecek bir başka tartışma konusu, dışticaret sonunda "lüks" malların üretim koşullarında ortaya çıkacak değişikliklerin kâr haddi üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Marx, *Theories*'de Ricardo'nun *Principles*'ından, daha önce kısmen aktardığımız şu parçayı alıntılar:

168 Marx, *Theories*, anab. II, say. 374-75'ten Ricardo, say. 236..

169 Marx, *Theories*, anab. II, say. 376-77..

"Dışticaretin *genişletilmesi* ya da *makinelerdeki iyileştirmelerle*, emekçinin gıdası ile ihtiyaç maddelerinin daha düşük bir fiyatla piyasaya getirilebilirse, kârlar yükselir... Ama dışticaretin genişletilmesi ya da makinelerin iyileştirilmesi yoluyla daha düşük bir bedelle elde edilen metalar yalnız zenginlerin tükettikleri metalar olursa, kâr haddinde hiçbir değişmez olmaz. Şarap, kadife, ipek ve öteki pahalı maddeler yüzde 50 düştüğü halde ücret haddi bundan etkilenmez, dolayısıyla da kârlar değişmeden sürer..."[170]

Marx, bu önermeye cevabını şöyle ifade eder:

Önermeler, ancak, kâr haddi 'artıkdeğer haddi' diye okunursa doğru olur, ve bu göreli artıkdeğere ilişkin bu irdelemenin tümü için geçerlidir. Lüks maddeler söz konusuyken bile böylesi iyileşmeler genel kâr haddini yükseltebilir; çünkü bu üretim alanlarındaki kâr haddinin, bütün ötekilerde olduğu gibi, bütün tikel kâr hadlerinin ortalama kâr haddi biçiminde düzlenmesinde payı vardır. Bu tür durumlarda, yukarda anılan etkiler sonunda değişmez sermayenin değeri değişir sermayeye oranla düşer ya da devir süresi kısalırsa (yani dolaşım sürecinde bir değişme yer alırsa), kâr haddi yükselir. Dahası dış-ticaretin etkisi tamamen tek yanlı bir biçimde sergileniyor. Ürünün gelişip meta haline gelişi, kapitalist üretimin temelinde yatar; bunun ile piyasanın genişlemesi, dünya pazarının yaratılması, dolayısıyla da dışticaret arasında ise özünlü bir bağ vardır.[171]

Bu, Ladislaus von Bortkiewicz ile başlayıp günümüzde Sraffa ve Sraffacılara kadar uzanan bir tartışmadır.[172] Bu tartışmaya fazla girmeden şunu belirtmekle yetinelim: Marx'a göre, soyut emek, yani ürettiği özgül kullanım değeri ne olursa olsun, toplam toplumsal emek gücünün bir parçası olarak meta üreten, ürettiği meta piyasada bir eşdeğerle mübadele edilen, dolayısıyla toplumsal bir ihtiyacın giderilmesine yarayan emek, değer yaratır. Üretilen metaın işçilerin mi, yoksa sermayecilerin mi ihtiyacını karşıladığı, değer oluşumu açısından hiçbir önem taşımaz. Değer üretiminin toplam hacmi, tek tek metaların özgül kullanım değerlerinden bağımsız olarak, meta üretiminin toplam hacmince belirlenir. Öyleyse, toplumsal kâr haddi, toplumsal sermayenin üretimi sürecinde harekete geçirdiği ödenmemiş emeğin, artık emeğin toplam kütlesine bağlıdır. Meta üretiminin hangi kesimde gerçekleştiği, bu belirlenimi etkilemez. Dışticaret sayesinde "lüks" mal üreten kesimlerde kullanılan değişmez sermaye değerinde meydana gelen bir azalış sonunda yalnızca "zenginler"ce tüketilen bu malların ucuzlaması, kâr haddini değiştirmez, olsa olsa birikim haddini yükseltir, doğru.

170 Aynı yerde, say. 422.

171 Aynı yerde, say. 373.

172 Ladislaus von Bortkiewicz, "Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des 'Kapital'", *Wertrechnung und Preisrechnung im Marxchen System*, *idem*, der. Horst Meixner ve Manfred Turban, Giessen/Lollar, Verlag Andreas Achenbach, 1976.

Ama "lüks" mal üreten kesimlerin değişmez sermaye değerinin azalışının bir başka etkisi, sermayenin derneşik, organik bileşiminin düşmesidir. Bu ise, verilmiş bir derneşik sermaye büyüklüğüyle daha çok artıkdeğer yaratılması ve/ya da verilmiş bir artıkdeğer büyüklüğünün kâr haddi hesabında oranlandığı paydanın, yani toplam sermayenin küçülmesi demektir. Her iki durumda da kâr haddi artar. Von Bortkiewicz ise, Marx'ın tahlilinin yanlışlığını ileri sürerken, üretim fiyatları düzeyinde akılyürütmekte, dolayısıyla verilmiş bir organik sermaye bileşiminden yola çıkmaktadır. Burada açık bir *petitio principii* ile karşı karşıyayız.

Sermayenin organik bileşimi bir kez veri olarak alınınca, yani Marx'ın önermesinin temeli yok sayılınca, buradan çıkarılabilecek tek sonuç, kâr haddinin sadece artıkdeğer haddine bağlı olduğu, dolayısıyla "lüks" malların üretilme koşullarından bağımsız olduğudur. Ne var ki, bu sonuç totolojiktir: Kanıtlanması gereken, baştan varsayılmıştır.[173]

2. DEĞER VE FİYAT TEORİSİYLE İLGİLİ FARKLILIKLAR

Ricardo'nun modelini bir kez daha hatırlayalım: Portekiz'de birim şarap üretimi 80 insanın bir yıllık emek-zamanını, birim kumaş üretimi de aynı zaman aralığında 90 işçinin emeğini gerektirmekteydi. İngiltere aynı miktarda kumaşın üretiminde 100 kişinin, şarap üretiminde ise 120 kişinin emeğini harcamaktaydı. Bu iki metaı mübadele etmeleri halinde, hem İngiltere hem de Portekiz, bu alışverişten kazançlı çıkmaktaydı. Portekiz aynı miktarda kumaş elde etmek için 90 yerine yalnızca 80 kişiyi çalıştıracak, İngiltere şarap için 120 yerine 100 birim emek-zaman harcayacaktı. Ne var ki, 80 kişinin bir yıllık emeği 100 kişinin bir yıllık emeğiyle mübadele edilmekteydi. Uluslardan birinin daha yüksek üretkenliği adeta ithal edilmekte, her iki ülkenin üretkenliği artmaktaydı. Değer teorisi açısından çelişki şuradadır: Bir yandan, değer teorisi uyarınca, bir ülkenin serveti sırf mübadele yoluyla artırılamaz. Öte yandan, eşitsiz emek miktarları mübadele edilmekte, hatta her bir ulus eşitsiz emek miktarları mübadele edilmesinden yararlanmaktadır. Ricardo, çelişkiyi, değer oluşum sürecini dolaşım alanına aktararak çözer. Ricardo'ya göre, değer, metaın karşılığında mübadele edildiği emek miktarınca belirlenir. O halde, kumaşın Portekiz'deki değeri –80 işçinin bir yıllık emeği karşılığında mübadele edildiğinden– 80'e iner; şarabın İngiltere'deki değeri ise 100 olur. Yalnız, bu düpedüz bir toto-

173 Bu noktayı "Surplus, Wages and Reproduction: Contradictions of Sraffian Economics" adlı yayımlanmamış bir çalışmasından yararlandığım Sungur Savran'a borçluyum.

lojidir: Şarabın değeri 90'a çıkarsa, kumaşın değeri de birdenbire 90 olur; eşdeğer biçiminde bulunan metaın değerinin nasıl belirlendiği ise belirsiz kalır. Bir başka deyişle, "şarabın değeri kumaşın değerini, kumaşın değeri de şarabın değerini belirlemektedir."[174] Marx'ın değer teorisinde ise meta değerinin, karşılığında mübadele edildiği emek miktarıyla değil, yenidenüretimi için gerekli olan emekle belirlendiğini, üstelik eşit değerler üzerinden girişilen mübadelenin, tekil metaın içinde üretildiği üretkenlik koşullarındaki farklılaşmaya bağlı olarak, nesnelleşmiş emek miktarlarının eşitsizliğini içerdiği daha önce gösterildi. Dolayısıyla Ricardo'nun değer belirlenimini üretim alanından dolaşım alanına aktararak "çözdüğü" çelişki, Marx'ın değer teorisi bağlamında ortaya çıkmaz.

Ricardo, ülkeler arası değer aktarımı sorununa, Adam Smith'in dışticaretin ortalama kâr haddi üzerindeki etkisine ilişkin görüşlerini eleştirirken, oldukça karışık bir söylem çerçevesinde değinir. *Principles*'ın dışticarete ayrılan yedinci yanbölümünün başlangıcında Ricardo, iki önermeyi kanıtlamaya çalışır: 1. Açık ekonomide milli hasıla, kapalı ekonomidekiyle aynıdır: Dışticaret, tek başına, ücret hadlerini ya da kâr haddini etkilemez; 2. dışticaret bir ülkenin "servet"ini artırır; dışticarete açılan bir ülkenin reel geliri, ticaret öncesi duruma kıyasla daha yüksektir. Önermelerden birincisi, dışticarette elde edilen yüksek kârların yurtiçindeki ortalama kâr haddini yükselteceğini savunan Adam Smith'in eleştirilmesine yöneliktir. Ricardo'ya göre, Adam Smith, talepteki kaymaları ihmal etmiştir.

> Ricardo, bir noktada, daha ucuz lüks mallar ithalatının sermayecilerin birer tüketici olarak daha çok tasarruf yapmalarına olanak verdiğini kabul eder; bu sermaye birikimini uyarır; böylelikle de dışticaret buğday ithali söz konusu olmadığı zaman bile, kâr haddini etkileyebilirmiş gibi gözükür.[175]

Ricardo, dışticarete ilişkin olarak, malları üç sınıfa ayırır: 1. kumaş, ayakkabı, tahıl, şapka gibi yurtiçinde tüketilmek üzere yurtiçinde üretilen mallar; 2. ihraç edilmek üzere yurtiçinde üretilen mallar ve 3. taleplerinin elastiki olduğu varsayılan, şarap gibi lüks ithal malları.[176] Ricardo, muhakemesini şöyle sürdürür:

> Yabancı metaların fiyatının ucuzlamasının bir sonucu olarak, İngiltere'nin toprağı ile emeğinin yıllık ürününün daha küçük bir parçası yabancı metaların satın alınmasında kullanılacak olursa, başka şeylerin satın alınması için daha büyük bir bölüm kalır. Şapka, ayakkabı vb. için eskisine göre daha büyük bir talep olur-

174 Bruhn, Wölfing ve Koch, *Probleme des Klassenkampfs*, c. IV, No. 11/12 (1974) say. 153.

175 Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, 3.B Cambridge University Press, 1978, say. 126.

176 Aynı yerde.

sa, ki yabancı metaların tüketicilerinin gelirlerinin ek bir bölümünün kullanılabilir hale gelmesiyle olabilir, eskiden yabancı metaların daha büyük değerinin satın alındığı sermaye de kullanılabilir demektir; öyle ki, tahıl, ayakkabı, vb. talebi artınca arzın artırılmasını sağlama araçları da var demektir. Bu nedenle, ne fiyatlar, ne de kârlar sürekli olarak artabilir. İngiltere'nin toprak ve emek ürününün daha büyük bir bölümü yabancı metaların satın alınmasında kullanılabilir; bu nedenle de daha az şapkaya, ayakkabıya vb. ihtiyaç duyulur. Ayakkabı, şapka vb. üretimindeki sermayenin serbest kalmasıyla aynı zamanda daha fazlasının, yabancı metaların kendileriyle satın alındığı metaların imalinde kullanılması gerekir; dolayısıyla da her durumda, yabancı ve yerli metaların toplam talebi, değer açısından bakıldığında, ülkenin geliri ve sermayesiyle sınırlanmıştır. Biri arttı mı öteki azalmak zorundadır.[177]

Marx, Ricardo'nun bu savını, bunun değer aktarımını dışlamadığını öne sürerek, eleştirir:

(Şurası kesin: Ülkenin ve emeğin değeri sözgelimi 1000 lb. Öyleyse 800 lb dışalım için kullanılırsa, iç satın alma için yalnız 200, içeride 800 kullanılırsa dışarıda yalnız 200 kullanılabilir vb. Bunun tek anlamı şudur:

Yalnız kendi emeğimizi, kendi emeğimizin ürünlerini mübadele edebiliriz. Bu, verilmiş bir tutar olduğuna göre: Bu tutardan şu kadarını iki ticaret dalından birisi için kullandık mı, öbürü için yalnızca bundan artakalanı kullanabiliriz. Ama bu, mübadelede daha çok *değer* elde edemeyeceğimizi kanıtlamaz. Ricardo burada geri getirdiğimiz *değerin* hemen bizatihi ülke içinde harcanması, mübadele edilmesi gerektiğini, dolayısıyla elinde bulundurduğu değerlerle sınırlı olduğunu varsayıyor. Oysa, bütün tüccar ulusların yapmış olduğu gibi, sözgelimi altın *biriktiririz* ve geri getirdiğimiz daha çok eşdeğer için dolaysız bir eşdeğer bulamazsak onu *hoard* ederiz. Aksi halde şu genel önerme doğru olurdu: *Yeni* değer yaratamayız, sadece *valeur utile* yaratabiliriz, çünkü yeni *değer var olan emek ürünleri* ve emekçe *belirlenir*, karşılığında mübadele edilmek zorunda olduğu zaten var olan değerle ölçülür. O zaman var olan değer asla artırılamazdı. Peki ama ortaya yeni emek koyamaz mıyız? Ya para, yalnız yaratılmış değerlerle mi ilişki içindedir, yoksa yaratılabilecek olanlarla mı? Hem, tıpkı bir bireyin bir başkasını soyması gibi, bir ulus da bir başkasını soyamaz mı?...

Hollandalılar gibi başlangıçta yoksul olan bir ulus, o halde, dışticaret yoluyla hiçbir zaman mübadele değerleri kazanamaz, *burjuvaca* zenginleşemezdi. Bu paradoksu Ric[ardo] ortaya atıyor.[178]

Ricardo'nun para teorisindeki yaklaşım, burada kendini bir kez daha göstermektedir: Ricardo, paranın gömü ve ihtiyat fonu biçimine de girebileceğini kabul etmemekte, ithal edilen değerlerin tümünün –ister meta, ister para olsun– *dolaysızca* var olan meta-değerler tutarıyla mübadele edilmek zorunda olduğunu varsaymaktadır.

177 Ricardo, say. 78.

178 Marx, *Grundrisse* (Alm.), say. 809-10.

Burada Marx'ın otomatik denge mekanizması ile paranın miktar teorisine yönelttiği itirazı hatırlayalım: Ülkeye giren madeni para kütlesinin tedavüldeki para kütlesiyle özdeş olduğu varsayılamaz. İthal edilen madeni paranın, yalnızca üretilmiş meta-değerlerin dolaşımını sağlamak için gerekli olan bölümü, dolaşıma girer, gerisi gömülerin hacmini genişletir.

Marx, *Grundrisse*'deki *Principles* şerhinde Ricardo'nun ödemeler bilançosunda ayarlama yaklaşımına yönelttiği eleştiriyi şu satırlarda toparlar:

> Gerçi bu, ülkeden bizzat aldığım *yeni değeri* eskisiyle mübadele etmem halinde, doğru olurdu. Ama ben
>
> yeni değerle yeni emeğe, dolayısıyla karşılıklarında giderek yenilerini yenidenüreterek mübadele yapacağım yeni değerlere vücut verebilirim;
>
> eskiden değeri olmayanı, onu mübadele nesnesi haline getirerek, değerlendirebilirim;
>
> bir bölümünü yeniden yurtdışına gönderebilir, bir bölümünü de kârla ihraç etmiş olduğu aynı değerle mübadele edebilirim. Tüccar uluslar bu yoldan zenginleşebilir.
>
> Ve ben, emek-zaman açısından bakıldığında, belki de ihraç ettiğimden fazlasını ithal etmiş olurum.[179]

Marx'ın yorumu da, iki ayrı tartışma düzlemi birbirine karıştığından, oldukça çapraşıktır. Dışticaret bilançosu açısından soruna eğilindiğinde, Marx'ın Ricardo'nun bel bağladığı altın otomatizmini reddettiği görülür: Bir dışticaret fazlası, kendi kendini ortadan kaldıracak bir mekanizmayı otomatik olarak harekete geçirmez. Gelgelelim, bireysel değerler ile uluslararası değerler arasındaki farktan doğan değer aktarımları, dışticaret bilançosu dengesinden görece bağımsızdır. Bir ülkenin, dışticaret bilançosu dengedeyken de, dışa ya da içe değer aktarması mümkündür.[180] Ricardo'nun dış ticaret teorisi böyle bir durumu giderecek herhangi bir mekanizma öngörmez. Bu yüzdendir ki, Ricardo, değer teorisinin uluslararası alanda işlemediği, iç ticarette metaların mübadele oranlarını düzenleyen kuralın dışticarette geçerli olmadığı sonucuna varmıştır. Dışticaret dengesizliklerini otomatik olarak giderecek kendiliğinden bir mekanizmanın varlığı halinde, ticaret fazlası veren ülkenin düşük bireysel değer büyüklüklerinin parasal bir şişmeye uğraması, böylelikle dolaşım sürecinde ortaya çıkan değer aktarımlarının daralması söz konusu olabilirdi. Kendiliğinden harekete geçen

179 Aynı yerde, say. 810.

180 Dışticaret bilançosu, ihraç ve ithal mallarının uluslararası birim değerlerle ağırlıklanmış toplamlarını karşılaştırır. Bir ülkenin ihraç ettiği malların uluslararası değerleri ile bireysel değerleri arasındaki farkların cebirsel toplamı, ithal ettiği malların uluslararası değerleri ile bireysel değerleri arasındaki farkların cebirsel toplamından büyükse, o ülkenin "değer aktarımı bilançosu", dışticaret bilançosunun durumundan bağımsız olarak, fazla verir.

parasal inginlik ve şişkinlik süreçlerinin dışlanması, bu olasılığı da ortadan kaldırır.

3. DIŞTİCARETİN YENİDEN BOLÜŞÜM İŞLEVİ: ÖZET VE ŞEMATİK BİR SERGİLEME

Meta ekonomisinin evrensel ilkesi, eşdeğerli meta mübadelesidir: Bu genel ilke, meta ekonomisinin teorileştirilmesinde soyuttan somuta yükselindikçe bir dizi tadile uğrar. Genel olarak sermaye soyutlama düzeyinden çok sayıda sermaye düzeyine geçildiğinde, bu tekil sermayeler arasındaki rekabet mücadelesi gündeme gelir. Aynı sanayi dalı içinde üretim yapan sermayeler arasındaki etkinlik farklarının göz önünde tutulması zorunluluğu, bireysel değerler ile bunların bir bileşkesi olan piyasa değeri arasında bir ayırım yapılması zorunluluğunu doğurur. Farklı dallardaki sermayeler arasındaki rekabet de, bizi üretim fiyatı kategorisine götürür. Görüldüğü gibi kavramlaştırma sürecine dahil edilen her yeni somut belirlenim, mübadele sürecinde *eşitlenen* emek miktarları ile *cisimlenmiş* emek miktarları arasındaki ıraksamayı perçinler. Marx'ın değer teorisi ile artıkdeğer teorisi arasındaki bağdaşım, cisimlenmiş emek ile eşitlenmiş emek arasındaki sapmanın içerdiği yeniden bölüşüm olgusunun yalnız sermayecileri kapsamasına bağlıdır. Nitekim, üretkenlik farklarından kaynaklanan değer aktarımlarının artıkdeğer aktarımı biçimine büründüğünü, piyasa değeri teorisini geliştirirken, göstermiştik. Şimdi, meta-sermaye akımlarıyla sınırlı dünya pazarı için, aynı bağıntıları şematik bir biçimde özetleyelim.[181]

Rumuzlarımız:

a = azgelişmiş ülke
n = gelişmiş ülke
w = tekil metaın değer büyüklüğü
W = ulusal ekonominin ürün-değeri
c = tekil değer büyüklüğü içinde değişmez sermaye payı
C = ulusal ekonominin derneşik değişmez sermayesi
v, V = değişir sermaye, yukardaki gibi
m, M = artıkdeğer, yukardaki gibi
E = emek gücü

181 Burada küçük değişikliklerle yararlandığımız kaynak Gunther Kohlmey, "Der sozialistische Anteil am Welthandel: Zum Problem der Rolle und Entwicklung des Aussenhandels in der kapitalistischen und in der sozialistischen Produktionsweise," *Probleme der Politischen Ökonomie*, c. IV, (1961), say. 88-89.

Değer şemalarını şöyle gösterebiliriz:

$$w_a = c_a + v_a + m_a$$
$$w_n = c_n + v_n + m_n$$

Gelişmiş ülkenin azgelişmiş ülke karşısındaki genel üstünlüğünü şu eşitsizlik yansıtır.

$$W_a, C_a, V_a, M_a < W_n, C_n, V_n, M_n$$

Sermayenin organik bileşimi gelişmiş ülkede daha yüksektir.

$$\frac{c_a}{v_a} < \frac{c_n}{v_n}$$

Emek gücünün değeri (ve fiyatı) azgelişmiş ülkede daha düşüktür:[182]

$$E_a < E_n$$

Kâr haddi azgelişmiş ülkede daha yüksektir:

$$\frac{m_a}{c_a + v_a} > \frac{m_n}{c_n + v_n}$$

Dünya pazarında yer alan yeniden bölüşüm süreçlerinden ötürü:

$$w_n < p < w_a$$

(p = dünya piyasa fiyatı)[183]

Biricik dünya piyasa fiyatı üzerinden yürütülen dışticaret, farklı ulusal emek miktarlarının mübadele edilmesini, zengin ülkenin bu mübadeleden kazançlı çıkmasını işin içine katar. Artık emek, azgelişmiş ülke ile gelişmiş ülke arasında birincisinin aleyhine yeniden bölüştürüldüğünden:

$$G_a = V_a, + (M_a - m_a)$$
$$G_n = V_n, + (M_n - m_n)$$ (çünkü $rM_n = - rM_a$)

(G = kullanılabilir milli gelir)

182 Burada dünya pazarının ücret mallarını da içine aldığını yani bu malların değerinin de uluslararası düzeyde belirlendiğini varsayıyoruz.

183 Bu kategori ampirik olarak algılanan somut fiyatlardan farklıdır; onların salınım merkezidir. Bu bakımdan daha önce türetmiş olduğumuz piyasa üretim fiyatı kategorisine benzer. Bu şekilde adlandırılmamış olması, üretim fiyatından farklı olarak, genel –dünya çapında– bir kâr haddini cisimlendirmemesinden ötürüdür.

H. İNGİLTERE-PORTEKİZ TİCARETİNE İLİŞKİN SAYISAL BİR ÖRNEK

Meta-sermaye hareketleriyle sınırlı bir dünya pazarında meta mübadelesinin aracılık ettiği değer aktarımlarını, azgelişmiş İngiltere ile gelişmiş Portekiz arasında yapılan kumaş-şarap ticaretinden hareketle kuracağımız sayısal bir örnek yardımıyla örnekleyebiliriz. Portekiz'de hem kumaş hem şarap, daha ileri bir teknoloji, dolayısıyla daha yüksek bir organik sermaye bileşimiyle üretiliyor olsun. Organik bileşim farklılığı, ücret haddinin her iki ülkede aynı olduğu varsayımı (bu varsayımı biraz aşağıda kaldıracağız) altında, İngiltere'de ortalama kâr haddinin Portekiz'dekinden yüksek olmasına yol açmaktadır. Her iki kesimde ülkeler arası üretkenlik karşılaştırması yapabilmek için değer denklemlerinin yanına bir fiziksel miktar sütunu (q) ekleyerek aşağıdaki değer şemalarını yazalım:

			q
Por.	Şar.	48c + 30v + 30m = 108w	1
	Kum.	120c + 30v + 30m = 180w	2
İng.	Şar.	30c + 30v + 30m = 90w	0,75
	Kum.	90c + 30v + 30m = 150w	1,5

Başta yaptığımız varsayımlara uygun olarak, Portekiz'de ortalama kâr haddi % 26,32, İngiltere'de % 33,33' tür. Toplam değer büyüklüklerini üretilen mal miktarına böldüğümüzde; birim şarap değerlerinin Portekiz'de 108, İngiltere'de 120; birim kumaş değerlerinin ise Portekiz'de 90, İngiltere'de 100 olduğunu buluruz. Portekiz'in her iki malda üretkenlik üstünlüğünü elinde bulundurmasına karşılık iç fiyat oranları her iki ülkede aynıdır: 108/90 = 120/100 = 1,2.

Ricardo'nun tahliline göre bu, İngiltere ile Portekiz arasındaki ticaret akımlarının yönünün belirsiz kaldığı durumdur. Oysa, Marx'ın tahliline göre, her bir ülke içerisinde üretken sermaye akışkan olduğu için, maliyet fiyatlarına ulusal ortalama kâr hadlerinin eklenmesiyle üretim fiyatlarını türetmemiz gerekir. Maliyet fiyatlarına ekleyeceğimiz ortalama kârları r ile fiziksel miktarlar sütununun arkasına yerleştireceğimiz bir başka sütunda da üretim fiyatları toplamını birim sayısına bölerek hesaplayacağımız bireysel üretim fiyatlarını (büf) gösterirsek:

				büf
Por.	Şar.	48c + 30v + 20,53r = 98,53p	1	98,53
	Kum.	120c + 30v + 39,48r = 189,48p	2	94,74
İng.	Şar.	30c + 30v + 20 r = 80 p	0,75	106,67
	Kum.	30c + 30v + 40 r = 160 p	1,5	106,67

Görüldüğü gibi, değerlerden üretim fiyatlarına geçilmesiyle iç fiyat oranları da değişmiş ve her iki ülkede eşit olmaktan çıkmıştır: Portekiz'de 98,53/94,74 = 1,04; İngiltere'de 106,67/106,67 = 1. Bildiğimiz gibi, Ricardo, uluslararası fiyat oranlarının iç fiyat oranları arasında bir noktada oluşacağını öne sürmekle yetinmiş, J.S. Mill dünya fiyatlarının oluşumu sorununun çözümünde "karşılıklı talep yasası"na –kendi deyimiyle "uluslararası talebin denkleşmesi" (equation of international demand)– başvurmuştur. Marx'ın değer teorisi çerçevesinde ise, bireysel-ulusal üretim fiyatlarından kalkarak dünya fiyatlarını türetmemiz gerekir. Önce şarabı ele alalım:

Şarabın Portekiz'de üretim fiyatları toplamı 98,53, İngiltere'de ise 80'dir. Toplam ürün miktarı, Portekiz'de 1, İngiltere'de 0,75 birim olmak üzere 1,75 birimdir. Dünya çapında üretim fiyatları toplamını (178,53) dünya çapında toplam ürün sayısına bölünce, dünya şarap fiyatını 102,02 olarak buluruz. Dünya pazarında bu fiyatın geçerli olması, Portekizli şarap üreticilerinin gerçekleştirdikleri her şarap birimi için 3,49 büyüklüğünde bir ekstra kâr elde ettikleri, İngiliz şarap sermayecilerinin ise her şarap birimi başına 4,65 büyüklüğünde bir kâr kaybına uğradıkları anlamına gelir. Aynı işlemi kumaş için uygularsak, dünya kumaş fiyatının 99,85 olduğu, bu fiyatın Portekizli sermayecilere birim başına 5,11 ekstra kâr olanağı sağladığı, İngiliz sermayecileri bakımından ise birim başına 6,82'lik bir kâr aşınmasına yol açtığı sonucuna ulaşırız, c ile v toplamlarını, yani maliyet fiyatlarını mf biçiminde kısaltır, dünya pazarında gerçekleşme sırasında oluşan ekstra kârları r' simgesiyle gösterirsek, aşağıdaki gerçekleşme tablosunu elde ederiz:

Por.	Şar.	78mf	+	20,53r	+	3,49r'	= 102,02
	Kum.	150mf	+	39,48r	+	10,22r'	= 199,7
İng.	Şar.	60mf	+	20 r	–	3,48r'	= 76,52
	Kum.	120mf	+	40 r	–	10,22r'	= 149,78

Dünya pazarında oluşan değer aktarımları, uluslararası üretkenlik farklarından kaynaklanmaktadır. Aralarında üretkenlik farkı bulunan bireysel-ulusal sermayelerin uluslararası mübadele sürecinde karşı karşıya gelmeleri sonunda, gerçekleşme öncesi bireysel kâr hadleri değişikliğe uğrar. Ulusal düzeyde birörnek kâr hadleri ile gerçekleşme sonrasında bunlarda ortaya çıkan sapmaları şöyle gösterebiliriz.

		Ger. Öncesi	Ger. Sonrası
Por.	Şar.	% 26,32	% 30,79
	Kum.	"	% 33,13
İng.	Şar.	% 33,33	% 27,53
	Kum.	"	% 24,82

İngiltere'de dünya pazarında gerçekleşme öncesi, genel kâr haddi, düşük sermaye bileşiminden ötürü, Portekiz'dekinden yüksek olduğu halde, üretkenlik farkından kaynaklanan değer aktarımları sonunda durum tersine dönmekte, her iki malda İngiliz sermayecilerinin kârlılığı Portekizli rakiplerininkinin gerisinde kalmaktadır.

Şimdi de ücret farklarının yukardaki bağıntıları ne ölçüde değiştirdiğine bakalım. Ücret farklarından soyutlayabilmek için bundan önceki şemalarımızda artıkdeğer haddinin her ülkede birime eşit olduğunu varsaymıştık. İngiltere'de artıkdeğer haddinin l'den 1,4'e çıkması durumunda Portekiz'in değer ve üretim fiyatı şemaları değişmez; İngiltere'dekiler ise şu biçime girer. Önce değer şeması:

İng. Şar. $30c + 25v + 35m = 90w$

Kum. $90c + 25v + 35m = 150w$

İngiltere'de ücretlerin düşmesi sonunda, artıkdeğer haddinin yanı sıra, ortalama kâr haddi de yükselerek % 33,33'ten % 41,18'e çıkar. Bu kâr haddini cisimlendiren üretim fiyatları şeması şöyledir:

İng. Şar. $30c + 25v + 22{,}65r = 77{,}65p$

Kum. $90c + 25v + 47{,}36r = 162{,}36p$

Dünya fiyatlarına ulaşmak için Portekiz'in değişmeyen üretim fiyatı toplamlarını İngiltere'nin bu (yeni) üretim fiyatı toplamlarıyla toplayıp her iki ülkede değişmeyen ürün miktarlarına bölersek bu sonucu elde ederiz:

Dünya şarap fiyatı = 100,67; dünya kumaş fiyatı = 100,53.

Bu değişik dünya fiyatları üzerinden yapılan uluslararası mübadele, dünya pazarında elde edilen hasılatları ve bireysel kâr hadlerini şu şekilde değiştirir:

		Hasılat	Maliyet Fiyatı	Bir. Kâr Haddi
Por.	Şar.	100,67	78	% 29,06
	Kum.	201,06	150	% 34,04
İng.	Şar.	75,5	55	% 37,27
	Kum.	150,8	115	% 31,13

Görüldüğü gibi, İngiltere, düşük ücret düzeyine karşın, üretkenlik farkını telafi edemediği için, kumaş üretiminde Portekiz'e kıyasla daha düşük bir kârlılıkla yetinmekte; şarapla ise, üretkenlikteki geri kalmışlığını düşük bir ücret düzeyi ve düşük bir organik bileşim sayesinde telafi etmektedir.

EK: MARKSİST BİR DÖVİZ KURLARI TEORİSİ Mİ?

Yukarda da işaret etmiş olduğumuz gibi, altın standardı, ulusal paralar arasındaki mübadele oranının altın noktaları denen alt ve üst sınırları aşamaması bakımından bir sabit döviz kurları rejimi, bu sınırlar içerisinde piyasa dalgalanmalarına tabi olması bakımından da bir oynak döviz kurları rejimi olarak işlemekteydi. Genel eşdeğer paranın, ulusal dolaşım alanlarının ulusal devletlerin egemenlik alanlarıyla örtüşmesinin bir ifadesi olarak ulusal biçimlere bürünmesi, ulusal adlar taşıması, ortaya bir döviz kuru sorunu çıkarır. Döviz kuru değişmelerinin uluslararası rekabet süreçleri açısından özgüllüğü, tekil ulusal sermayelerin hepsini, aynı zamanda ve kişilikdışı bir tarzda etkilemesidir. Kuşkusuz, döviz kurunun bu "makro" etkisi, tek tek sermayeler için, başlangıç konumlarına göre, eşit olmayan sonuçlar doğurur. Marx, bu olguyu şöyle dile getirir:

> Döviz kuru kılığında, ulusal ticaret –her ne kadar ulusun özel çıkarları, onu 'fullgrown individuals' sayısınca ayrı ulusa bölmüş ise ve her ne kadar ulus dahilinde ihracatçılarla ithalatçıların çıkarları bir değil ise de– en azından görünüşte bir varlığa kavuşur...[184]

Alman tartışması içinde Marx'ın uluslararası değer teorisine dünya para sistemi ve bunun geçirdiği bunalımlar bağlamında el atıldığından, Busch/Schöller/Seelow ve Neusüss/Blanke/Altvater gibi yazarlar döviz kuru sorununu Marksçı bir sorunsal içinde teorileştirme gereğini duymuşlardır. Bu girişimin eksikleri ile zaaflarına ilişkin eleştirilerimizden önce, teorinin ana çizgilerini sergileyelim.[185]

Varsayalım ki ABD'li işçiler günde 100, İngiliz işçileri 75, Batı Alman işçileri de 50 araba üretmektedirler. Bu durumda İngiltere'nin üretim koşulları ortalama koşullarla çakışmış olur. 100 gram altın ortalama işgününün

184 Linder, c.IV, say. 18'den Ito; *Grundrisse*, say. 233.
Bu tartışmanın derli toplu bir eleştirel özeti için, bak Steffen Neugebauer, "Kapitalismustheorie und Imperialismus: Politische und methodische Fragen an die westdeutsche Weltmarktdiskussion," *Gesellschaft. Beitraege zur Marxschen Theorie*, No. 8/9 (1976), say. 197-246.

185 Adı geçen yaklaşımın ilk olarak sunulduğu kaynaklar şunlardır: Klaus Busch, Wolfgang Schöller ve Frank Seelow, *Weltmarkt und Weltwaehrungskrise*, Bremen, 1971; Neusüss, Blanke ve Altvater, *Probleme des Klassenkampfs*, No.1 (1971: Nr.1), say. 5-116. Burada Busch/Scholler/Seelow'un kullandıkları örneği, Linder, c.IV. say. 23-34'teki özetten yararlanarak aktarıyoruz.

değerine eşitse, arabaların ulusal değerleri ABD'de 1, İngiltere'de 1,33, Batı Almanya'da da *2* gramdır. 1,33 aynı zamanda dünya piyasa değerine eşittir. Arabalar dünya pazarında bu fiyat üzerinden mübadele edildiğinde, ABD bir artık kâr elde eder; Batı Almanya ise ulusal değerinin altında satış yapmış olur. Paranın göreli değerinin ABD'de daha düşük olmasının anlamı, ABD'nin bir gram altını daha az emek-zamanla satın alabilmesi, buna karşılık bu bir gram altını daha az üretken ulusların metalarında cisimlenmiş daha çok emek-saat satın almakta kullanabilmesidir. Dünya pazarında değer –yani uluslararası değer– türünden eşit bir mübadele yer alıyor olmasına karşın, daha az ulusal emek-zaman daha çok ulusal emek-zamanla mübadele edilmektedir.

Genel üretkenlik üstünlüğünü elinde bulunduran bir ülkenin bütün kullanım değeri üretimlerinde rakipleri karşısında aynı oranda üstün olması için hiçbir sebep olmadığına göre, yukardaki örneği ayrıntılandıralım ve her bir ülkenin üç malla dünya pazarına çıktığını varsayalım. ABD, İngiltere ve Batı Almanya, araba dışında viski ve lastik üretsin. Her bir ulusal para biriminin birer ulusal işgününü temsil ettiğini; dolar, İngiliz lirası ve mark arasında da 1 = 1 = 1 bağıntısının geçerli olduğunu varsayalım. Bu varsayımlar altında başlangıç şeması aşağıdaki gibi olsun:

	ABD	FAC	İng.
Araba	50 $	150 DM	180 þ
Viski	25 $	40 DM	66 þ
Lastik	5 $	20 DM	12 þ

Koşullar böyleyse, mutlak üretkenlik üstünlüğünü elinde bulunduran ABD, büyük bir ticaret fazlası, FAC ile İngiltere ise büyük ticaret açıkları verecektir. Bu, aynı zamanda, İngiltere ile FAC'nin ABD metalarına karşı taleplerinin artması demektir. Bu durum, dolar talebinin artışı olarak kendini ortaya koymakla birlikte, görece ucuz ABD metalarının talebinin bir yansımasından başka bir şey değildir. Bu koşullarda dolar öteki iki para karşısında değer kazanır; İngiliz lirası ile markın ise dolara oranla değerleri düşer. Sonuç, ABD'nin ulusal emeğinin dünya pazarında daha yüksek, İngiltere ile FAC'ninkinin daha düşük değerlerle ifade edilmesidir. Bu yoldan, her ülkenin ulusal emeği, Marx'ın sözünü ettiği evrensel emek ölçeğindeki yerini bulmuş olur. Döviz piyasasındaki gelişmeler sonunda ulusal paralar arasında 1 $ =2DM = 3 þ bağıntısı oluşmuş olsun. Bu, ABD işgününün bir evrensel işgününe, bir FAC işgününün 1/2, bir İngiliz işgününün de 1/3 evrensel işgününe eşitlenmesi demektir. Yeni döviz kurları başlangıç şemamızı aşağıdaki biçime sokar:

	ABD	FAC	İng.
Araba	50 $	75 $	60 $
Viski	25 $	20 $	22 $
Lastik	5 $	10 $	4 $

Ulusal değerler dünya parası olan dolar türünden dile getirilince ABD viski ve lastikteki üstünlüğünü elinden kaçırmaktadır. Dikkat edilirse, ulusal sermayeler arasında uluslararası rekabet güçleri bakımından ortaya çıkan bu yeniden mevzilenme, emek üretkenliği farklarını değiştirmeden gerçekleşmektedir. Viski ve lastikte rekabet üstünlüğünü rakiplerine kaptıran ABD, bu iki malın üretiminde daha az emek-zaman harcamaya devam etmektedir. Busch/Schöller/Seelow ve Neusüss/Blanke/Altvater, böylece karşılaştırmalı üstünlükler teoreminin rasyonel çekirdeğinin açığa çıktığını bir başka deyişle Ricardo'nun Marksçı bir sorunsal içerisinde doğrulanmış olduğunu öne sürerler.[186] Yazarlara göre, döviz kurları, üretkenlik düzeyleri mutlak olarak geri ülkelerin de karşılaştırmalı üstünlükleri doğrultusunda uluslararası işbölümüne katılmasını sağlayan bir "koruma mekanizması"dır.

Bu döviz kurları teorisinin, yazarların iddiasının tersine, Marksist bir yaklaşım sayılamayacağını söylememiz gerekir. Değer-teorik bir retorikle süslenmiş bu söylem, â *la* Hume-Ricardo otomatik denge teorisi ve/ya da satın alma gücü paritesi doktrininden başka bir şey değildir. Altın standardı altında bu teori, ancak altın ihraç ve ithal noktaları arasındaki döviz kuru oynamalarını açiklayabilir. Altın disiplininin ortadan kalktığı bir oynak döviz kurları sisteminde ulusal paraların mübadele oranlarının değişmesiyle emek üretkenliği disiplininden kurtulunamayacağı konusunda, uluslararası iktisadi ilişkilere yaklaşımları birbirinden çok değişik iktisatçılar arasında ittifak vardır.[187] Ama yukarda sergilenen teori ve emek-değer teorisi çerçevesinde yöneltilmesi gereken asıl itiraz, *artık*değer teorisinin sağladığı içgörüleri içermemesiyle ilgili olmalıdır. Gerçekten de, tekil sermayecilerin rekabet güçlerini belirleyen biricik etken, ürettikleri metalarda cisimlenmiş emek-zaman ve bunların değer büyüklüğü ile fiyatı değildir. Daha önce vurguladığımız gibi, ürün-değer ile değer-ürünün bölünüşü de büyük önem taşır. Teori, örtük olarak, devalüasyon sonunda metaın değer büyüklüğünü oluşturan çeşitli bileşenlerin göreli ağırlıklarının değişmeyeceğini,

186 Örneğin, bak. Busch, *Die multinationalen Konzerne*, say. 75-81.

187 Paul A. Samuelson, *Economics*, 11. B., Tokyo, McGraw-Hill Kogakusha, 1980, say. 676; Joan Robinson, *Reflections on the Theory of International Trade*, Manchester, Manchester University Press, 1974, say. 13.

özellikle de işgününün gerekli emek ile *artık* emek arasındaki bölünüşünün aynı kalacağını varsaymaktadır: Değer-teorik retoriğin ardında artıkdeğer teorisinin ihmalinden söz ederken kastettiğimiz buydu. Devalüasyon, işçi ücretlerinin dünya parası cinsinden emek gücü değerinin altına düşmesine yol açar. Marx'ın deyişiyle, emek gücü değerinin belirlenmesinde rol oynayan "tarihi ve ahlaki etkenler", kısacası toplumda var olan iktisadi-siyasal güç dengesi değişmediği sürece işçiler, reel ücretlerini korumak için yerli para cinsinden nominal ücretlerini artırmaya yöneleceklerdir.[188]

Özellikle Keynes-sonrası iktisatçıların uluslararası ticaret tahlillerinde[189] merkezi bir yer kaplayan bu çatışmalı süreç sonunda, devalüasyon yapan ülke sermayecilerinin rekabet konumları güçlenirse, bu, tek başına döviz kuru değişimi sayesinde değil, sermayenin yeniden-üretim koşullarının değişmesi, en başta da emek gücü değerinin düşürülmesi sayesinde olur.

Uluslararası para sistemini çözümleme amacıyla geliştirilen bu teori denemesini eleştirirken yerine doğrusunu ikame edemediğimizin farkındayız. Doların da altına çevrilebilirliğinin ortadan kalkmasıyla Bretton Woods sisteminin çöktüğü günümüz koşullarında döviz kurları sorununu emek-değer teorisine dayalı bir perspektif içinde teorileştirmek son derece zorlu bir iştir. Bunun için, dünya para sisteminin geçtiği çeşitli evreleri, büründüğü değişik örgütleniş biçimlerini, farklı döviz kurları sistemlerinin evrimini ampirik ve tarihi olarak, bütün bunlara ilişkin ortodoks literatürü de teorik olarak mülk edinmek mutlaka gereklidir. Ama asıl çetin teorik görev, Marksist para teorisiyle, hem de bu teorinin belki de en az geliştirilmiş yönüyle ilgilidir: bu teorinin, ulusal paraların herhangi bir meta-parayla ilişkilerinin koptuğu, bu ilişkinin dünya parası (dolar) aracılığıyla da kurulamadığı koşullarda yeniden inşası. Bu konudaki görüşler henüz belirginleşmeye bile başlamamışken, bu çalışmada da işaret ettiğimiz yönde anlamlı bir ilerleme sağlamaktan aciz kaldığımızı itiraf ediyoruz.

188 Hicks buna "reel ücret direnişi" adını verir. Bak. John Hicks, *Capital and Growth*, Oxford University Press, 1965.

189 Bak. John B. Burbidge, "The International Dimension", *A Guide to Post-Keynesian Economics*, der. Alfred S. Eichner, London, Macmillan, 1979, say 139-50; Christine Rider, "Trade Theory Irrelevance," *Journal of Post Keynesian Economics*, c. IV, No.4 (Summer 1982), say. 594-601.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Üretken Sermaye Hareketleri ve Çağdaş Eşitsiz Mübadele Kuramcıları: Emmanuel, Amin, Mandel

Kapitalizmin soybilimini yapmak bütünüyle bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından, üretken sermaye hareketlerinin ardındaki itici güçler, bunların neden kapitalizmin tarihinin belirli bir evresinde sermaye ihracının hâkim biçimi olarak ortaya çıktığı, dünya çapında kışkırttıkları dinamikler, azgelişmişlikle ilişkileri gibi sorunların teorik ve tarihi açılardan irdelenmesini bir yana bırakıyoruz.[1] Sadece burada güttüğümüz amaç bakımından bize gerekli ve yeterli görünen bir dizi saptama yapmakla yetiniyoruz.

Azgelişmiş ülke sermayelerinin meta-sermaye hareketlerinden uğradığı zarar, gelişmiş ülke sermayecilerinin buralarda "yavru şirketler" açmalarıyla kat kat büyür. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce güdük kalmış olan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise eşi görülmedik bir yaygınlık kazanan bu tür sermaye ihracı azgelişmiş sermayeler üzerindeki rekabet baskısını artırır. Meta-sermaye akımlarının dünya pazarına damgasını vurduğu dönemde, düşük ücretler, daha uzun işgünü, düşük organik sermaye bileşimi, bütün bunların sonunda görece yüksek bir kâr haddi, iklim vb. gibi kimi coğrafi ve yerel özellikler sayesinde gelişmiş ülke sermayelerinin üretkenlik üstünlüklerine karşın ayakta kalabilmiş bu sermayeciler, bütün bu elverişli koşulların bir anda ortadan kalktığını görürler. Azgelişmiş ülkelerden yükselen korumacılık taleplerinin maddi temeli budur. Ne var ki, dolaysız yabancı sermaye yatırımlarının ardındaki tek güdü, yatırım yapılan ülkenin ulusal dolaşım alanına –ulaşım masrafları, gümrükler, ithal yasakları vb. gibi sınırlamalardan kurtulmuş olarak– sızmak değildir. Yabancı yatırımcılar, azgelişmiş ülkeyi üs edinerek başülke sermayecileriyle, hem bunların kendi

1 Bu konuda yüzyıl dönümünden bu yana birikmiş çok geniş bir yazınlık vardır. Yararlı bir tarama için, bak. Brewer, passim.

ülkelerinde, hem de üçüncü ülkelerde, yani genel olarak dünya pazarında rekabete girerler. Emek üretkenliği düzeyleri en çok gelişmiş ülkelerin de "üçüncü dünya"ya karşı korumacı önlemlere başvurmaktan geri durmamasının nedeni budur. Üretken sermaye yatırımlarının, sınırları ve *niteliği* konusundaki görüşlerin çeşitliliği bir yana, azgelişmiş ülkelerin üretici güçlerinde *nicel* bir gelişmeye yol açtıkları kesindir.[2] İmdi, azgelişmiş ülkelerde hangi kesimler başülke sermayecileri için öncelikli yatırım alanlarıdır? Meta-sermaye hareketlerinin uluslararasılaştığı evrede, azgelişmiş ülkelerde ayakta kalan sermayelerin, özgül ya da "egzotik" mallar üreten, dolayısıyla gelişmiş ülkelerin rekabetine maruz olmayan, gelişmiş ülkelerle rekabet etse de bol ve ucuz hammadde kaynaklarına yakınlık vb. gibi yerel özelliklerden yararlanarak emek üretkenliğindeki geriliklerini telafi eden, nihayet dünya pazarında oluşan uluslararası efektif talebi karşılamakta bir "yedek sermaye ordusu" olarak iş gören kesimlerde toplandığını daha önce belirtmiştik. Azgelişmiş ülkelerin bu işkollarından oluşan "ihracat kesimi", yabancı sermaye yatırımlarının yöneleceği öncelikli alan olacaktır. Bununla birlikte, üretken sermaye girişinin etkisinin bu "ihraç sanayileri" ile sınırlı kalacağı da düşünülmemelidir. Ülkenin üretken sermaye girişine açılmış olması, "içedönük" sermayeler bakımından bir Demokles kılıcıdır. Gelişmiş ülke sermayeleri, genişleme stratejileri gerektirdiğinde, iç piyasaya ya da dünya pazarına yönelik üretim yapma amacıyla, bu dalları da "devralabilirler": Teknolojik üstünlükleri bu sanayileri "dışadönük" hale getirmeye yetecektir.

Sermayenin bütün biçimlerinin uluslararası akışkanlık kazanması, bir eğilim olarak, kâr hadlerinin dünya çanında tekdüzeleşmesi sonucunu doğurur. Ayrıca, üretken sermaye hareketinin teknoloji aktarımı biçiminde cisimlenmesi, üretimin nesnel koşullarının da uluslararası düzeyde bir örnekleşmeye yüz tutması anlamına gelir.

Kapitalizmin tarihinin bu yeni evresine uygun düşen varsayımlar altında uluslararası değer ve fiyat teorisini güncelleştirmede öncülük, Yunanlı iktisatçı Arghiri Emmanuel'e aittir.[3] Biz de, bu alan incelemeye onun "eşitsiz mübadele" teorisiyle başlayalım.

---

2 Buradaki diyalektiğe dikkat etmek gerek: Yabancı sermayeyi çekmekte başlıca etken olan düşük ücretler, uzun dönemde, teknolojik gelişmenin önünde duran bir engel haline gelir.

3 Emmanuel, *Unequal Exchange; idem*, "Unequal Exchange Revisited"; *idem*, "The Unequal Exchange (A Summary)," Sussex Üniversitesi Kalkınma İncelemeleri Enstitüsünde 8 Eylül 1975 tarihinde yapılan toplantı.

A. EMMANUEL

Argiri Emmanuel, kitabına, egemen dışticaret teorisinin sorguya çekilmesiyle başlar. Ona göre, sanayileşmiş kapitalist ülkeler ile azgelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki uçurumun genişlemesi, karşılaştırmalı maliyetler teorisine taban tabana zıt bir gelişmedir. Bu teori uyarınca, karşılaştırmalı maliyet üstünlükleri temeli üzerine kurulmuş bir uluslararası işbölümünün dünya çapında serbest ticarete katılan bütün uluslarda gelir artışına yol açması beklenirdi. Gerçeklik ile karşılaştırmalı maliyetler teoremi arasındaki büyük çelişki, yazara şu teorik görevi telkin etmektedir.

> Şimdi gerekli olan, zengin ve yoksul uluslararasındaki gelişme düzeyleri farkının, hatta bu açığın yüzlerce yıllık mübadele ile serbest ticarete karşın genişlemesinin açıklanmasıdır.[4]

Emmanuel, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmiş ülkeler karşısındaki ticaret hadlerinin sürekli olarak kötüleşmesinin sınai mallar ile hammaddelerin talep elastikiyetlerinin gelişme seyirlerinin farklılığından ileri geldiğini öne süren Singer-Prebisch tezini kabul etmez.

> Dokuma bir zamanlar sanayileşmiş ülkelerin servetinin temel direklerinden biri, Britanya'nın ise savaş atıydı; yoksul ülkelerin özelliği haline geldiğinden bu yana, dokumanın fiyatı, kendisini üreten işçilere açlıktan ölecek ölçüde bir ücret, üretimine yatırılmış sermayeye ise, en çağcıl tekniğin uygulandığı durumlarda bile, ortalama bir kâr sağlamaya zor yetiyor. Şaşırtıcı bir rastlantıyla, kuruluş yerinin değişmesiyle aynı anda talep elastikiyetlerinin tersine döndüğünü mü düşüneceğiz?
>
> Gerçekten, deyim yerindeyse lanetlenmiş olan belli ürünler mi vardır; yoksa faktörlerin hareketsizliği dogmasının bizi görmekten alıkoyduğu belirli sebeplerden ötürü, neye girişirlerse girişsinler, ne üretirlerse üretsinler, ulusal emeklerinin daha büyük bir miktarını her zaman daha küçük miktarda yabancı emek karşılığında mübadele eden belli bir ülkeler kategorisi mi söz konusudur? Bu incelemede cevaplandırmam gereken en temel soru budur.[5]

Emmanuel'e göre, karşılaştırmalı maliyetler teorisinin yeterli bir açıklayıcılıktan yoksun oluşunun temel nedeni, en önemli öncüllerinden birinin gerçekdışılığıdır: üretim faktörlerinin uluslararası hareketsizliği. Yazara göre günümüzde gerçekçi olan varsayım, yalnızca emek faktörünün uluslararası düzeyde durağan olması, dolayısıyla uluslararası bir ortalama kâr

4 Emmanuel, *Unequal Exchange*, say. xx.

5 Aynı yerde, say. xxx-xxxi.

haddinin oluşmasına karşılık uluslararası düzeyde eşit bir ücret düzeyinin oluşmamasıdır.[6] Emmanuel kendi öncüllerini şöyle sıralar:

> "Sermaye faktörünün akışkanlığı... Ricardo'nun fizyolojik emek gücü maliyetine ilişkin varsayımının reddiyle birlikte emek faktörünün hareketsizliği. Kâr hadlerinin uluslararası eşitlenmesinin esas olarak gerçekleşmesini sağlamaya yetecek ölçüde sermaye akışkanlığı, öylelikle üretim fiyatlarına ilişkin önermenin geçerli kalması, ücretlerde toplumsal-tarihi öğeden kaynaklanan yerel farkların giderilmemesini sağlamaya yetecek ölçüde emek hareketsizliği, öylelikle üretim fiyatlarına ilişkin önermede bir tadilin gerekli olması.
>
> "Kısacası, Ohlin'in emek-değer teorisini destekleyenleri ihmal ettikleri için payladığı bir görevi üstlenmeye çaba gösterdim: uluslararası değeri genel değer teorisiyle bütünleştirme görevini:"[7]

Emmanuel'in teorik amacı karşılaştırmalı maliyetler teoreminin yerine dünya pazarında üretim fiyatlarının oluşumu yasasını geçirmektir. Merkez ve periferi toplumlar arasındaki eşitsiz ücret düzeyleri temeli üzerinde oluşan bir uluslararası ortalama kâr haddi, bu iki bölgesel blok arasında süregelen eşitsiz mübadele ilişkilerinin taşıyıcısıdır.

1. EŞİTSİZ MÜBADELE MODELLERİ

Emmanuel, değer teorisinin kapitalizm çağı için tadil edilmesi gerektiğine ilişkin teorik,[8] uluslararası düzeyde ortalama bir kâr haddinin fiilen geçerli sayılması gerektiğine ilişkin ampirik kanıtlarını[9] ileri sürdükten sonra kendi eşitsiz mübadele modellerini sergilemeye girişir.

Model I (uluslararası düzeyde eşit artıkdeğer hadleri; uluslararası düzeyde eşitsiz organik sermaye bileşimleri.[10] Emmanuel, asıl eşitsiz mübadele modellerine geçmeden önce, gelişmiş kapitalist ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki artıkdeğer hadleri farklılığından soyutlayan şu şemayı kurar:

---

6 Emmanuel'e karşı Marksist kamptan yükselen tepkinin başlıca nedenlerinden biri, Marksist terimlerle sunduğu teoreminde, farklı ve zıt teorik sistemlere ait kategorileri yan yana kullanmakta gösterdiği rahatlıktır. Öbür "üretim faktörleri" ile –hatta dolaylı vergilerle– eş düzeyde ele aldığı emek "faktör"ü, bunun en belirgin örneklerinden biridir. Biz, burada, Emmanuel'in değer-teorik temeliyle ilgilenmeyecek, sergileme ve eleştirimizi bunun "üstyapısı", yani uluslararası üretim fiyatları teorisiyle sınırlandıracağız. Marx'ın ve Emmanuel'in değer teorilerinin karşılaştırılması için bak. Echeverría, say. 81-127: Geoffrey Pilling," 'Eşitsiz Mübadele' ve Emperyalizm," *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, der. Atilla Aksoy, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1975, say. 169-99.

7 Aynı yerde, say. xxxiv.

8 Emmanuel'in değer teorisi konusundaki tadil önerileri, *Unequal Exchange* içinde Bettelheim tarafından eleştirilmiştir: Yukarda, say. 123'te dn 142'deki göndermeye bakınız.

9 Burada ampirik kanıtlarla da uğraşmıyoruz. Bizce, uluslararası üretken sermaye hareketlerinin eşi görülmemiş bir yaygınlığa ulaşmış olması, uluslararası değer teorisine dünya çapında genel kâr haddi varsayımının ithalini meşru kılar. Emmanuel'in muhakemesi ise ters yöndedir: O, kâr hadlerinin dünya çapında eşitlenmiş olduğuna ilişkin ampirik gözlemlerden uluslararası sermaye akışkanlığının yeterli düzeye varmış olduğunu çıkarsar.

10 Aynı yerde, say. 52 vd.

ÜLKE	K Toplam öndelenen sermaye	C Tüketilen değişmez sermaye	V Değişir sermaye	M Artık değer	V Metaın değeri c+v+m	R Maliyet fiyatı	T Kâr haddi Σm / Σk	P Kâr T.K	L Üretim fiyatı R+P
A	240	50	60	60	170	110	33 1/3	80	190
B	120	50	60	60	170	110		40	150
	360	100	120	120	340	220		120	340

Başlangıç durumunda gelişmiş ülkeler bloku (A) % 25'lik bir kâr haddi elde etmekte, azgelişmiş ülkeler bloku (B) % 50'lik bir kâr haddi gerçekleştirmektedir. Her bir meta tomarının değeri 170'tir. Uluslararası bir ortalama kâr haddi temeli üzerinde uluslararası üretim fiyatlarının oluşumu sonunda A ile B arasındaki mübadele oranları değişikliğe uğramaktadır. % 33 1/3'lük uluslararası ortalama kâr haddi A'da üretilen metaların değerini 190'lık bir derneşik üretim fiyatına, B'de üretilen metaların değerini ise 150'lik bir derneşik üretim fiyatına dönüştürmektedir. Böylece uluslararası ortalama kâr haddinin oluşması, B'den A'ya doğru artıkdeğer aktarılmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu aktarım, şu eşitsiz mübadele oranında ifadesini bulmaktadır: 170A/170B>150A/190B.

Model II (uluslararası düzeyde eşitsiz artıkdeğer hadleri; uluslararası düzeyde eşitsiz organik sermaye bileşimleri).

A'da ücretlerin yüksekliğinin B'dekinin on katı olduğunu, fakat, A'da B'dekinin iki katı bir emek yoğunluğunu hesaba katarak, A'daki emek-gücü maliyetinin B'de olduğunun beş katı olduğunu varsayarsak –ki çok ılımlı bir parametredir bu– diyagramın (aşağıdaki gibi) değişir.[11]

ÜLKE	K	c	v	m	V	R	T	P	L
A	240	50	100	20	170	150	33 1/3	80	230
	120	50	20	100	170	70		40	110
	360	100	120	120	340	220		120	340

11 Aynı yerde, say. 60-61.

Model II'de, Model I'den farklı olarak, sermayenin organik bileşimlerinin yanı sıra artıkdeğer hadlerinin eşitsizliği varsayıldığı için, eşitsiz mübadele oranları B'nin aleyhine keskinleşir. Yeni durumda, değerlerin uluslararası üretim fiyatlarına dönüşmesi, 170A/170B>110AX/230XB eşitsizliğine yol açar. Bu, 170A/170B > 150A/190B bağıntısına kıyasla artıkdeğer aktarımlarının önemli ölçüde artmış olması demektir.

Emmanuel, en sonunda, A ile B'de öndelenen sermaye büyüklüklerini birbirine eşitleyerek modelini bir kez daha tadil eder:

ÜLKE	K	c	v	m	V	R	T	P	L
A	240	50	100	20	170	150	% 25	60	210
B	240	50	20	100	170	70		60	130
	480	100	120	120	340	220		120	340

Burada, 170 emek-saat cisimlendiren ürünlerin her biri, üreten iki ülkede ücretler dışında hiçbir şey farklı olmamasına karşın, 210B = 130A oranı üzerinden mübadele edilir. Böylece, başka her şey eşitken, ücret eşitsizliğinin, tek başına, mübadele eşitsizliğinin nedeni olduğu açıklığa kavuşur.[12]

Bu üçüncü modelden Emmanuel, yalnızca, farklılaşan ücret düzeylerinin A ile B arasındaki eşitsiz mübadele üzerindeki salt etkisini ortaya koymak için yararlanır. Emmanuel'in asıl eşitsiz mübadele tanımına 150/190>110/230 eşitsizliği tekabül etmektedir; çünkü Emmanuel'e göre 150/190 mübadelesinde A ile B'deki her iki üretim faktörü eşitçe ödüllendirilmekte, oysa 110/230 mübadele oranının geçerli olduğunda sermaye faktörü eşit, emek faktörü ise eşit olmayan bir biçimde ödüllendirilmektedir:

> *Eşitsiz mübadele, meta piyasasında eksik rekabetten ötürü ortaya çıkan her türlü fiyat değişiminin ötesinde, artıkdeğer hadlerinin 'kurumsal' olarak farklı olduğu bölgeler arasında kârların eşitlenmesi yoluyla oluşan denge fiyatları arasındaki orantıdır- 'kurumsal' terimi, bu hadlerin, hangi sebepten olursa olsun, faktör piyasasındaki rekabetçi eşitlenmeye karşı korunduğu ve göreli fiyatlardan bağımsız olduğu anlamına gelir.*[13]

Emmanuel, kitabının "Eşitsiz Mübadelenin Sınırları ve Uzantıları" başlığını taşıyan yanbölümünde[14] eşitsiz mübadele modellerine ilişkin irdelemesini derinleştirir. Burada ağırlıklı olarak ele aldığı sorun, uluslararası

12 Aynı yerde, say. 61.

13 Aynı yerde, say. 61-64.

14 Aynı yerde, say. 160 vd.

değer teorisi içinde "geniş anlamda" eşitsiz mübadele ile "dar anlamda" eşitsiz mübadelenin statüleridir. Burada sergilediğimiz modellerden birincisi –eşit artıkdeğer hadleri; eşitsiz organik sermaye bileşimleri–, yani mübadele oranının 170A/170B'den 150A/190B'ye dönüşmesi, geniş anlamda eşitsiz mübadeleyi cisimlendirir. Dar anlamda eşitsiz mübadeleden anlaşılması gereken, Emmanuel'e göre, eşitsiz ücret düzeyleri ile eşitsiz organik sermaye bileşimleri üzerine kurulu, mübadele oranının 150/190'dan 110/230'a gerilediği modeldir.

Emmanuel'e göre eşitsiz mübadelenin bu iki türünün statüleri eşit olamaz: Geniş anlamda eşitsiz mübadelede söz konusu olan, değer yasasının olağan işleyişidir; yalnız dışticarette değil, ulusal bir ortalama kâr haddinin oluşmasında da kendini gösteren bir görüngüdür. Ayrıca, sadece "çift faktörlü ticaret hadleri"nin geniş anlamda eşitsiz mübadele için bir gösterge oluşturmasına karşılık, dar anlamda eşitsiz mübadele olgusunu, bütün ticaret hadleri göstergelerinin kötüleşmesinde dolaysızca izleyebiliriz. Emmanuel, değer yasasının uluslararası düzlemde geçirdiği değişikliği şöyle dile getirir:

> Üretim fiyatlarına uyulması, gerçekten değer yasasının gereğidir; ben de, tam bu yüzden, organik bileşimlerdeki farklılığın kendi içinde mübadele eşitsizliğine katkıda bulunan bir öğe olduğunu kabul etmiyorum. Ama ücretlerdeki coğrafi farklılaşmanın değer yasasının eşit ölçüde bir gereği olduğundan kuşkuluyum. Bu yasanın işlemesi için en temel koşullardan biri, her bir meta için tek bir piyasa ve (elbette ulaştırma masraflarını bir yana bırakırsak) tek bir fiyat bulunmasıdır.
>
> Emek gücü kapitalist düzende bütün ötekiler gibi bir meta olduğu için, rekabetin tam olması durumunda, fiyatının her yerde aynı olması gerekirdi. Gerçekte fiyatları başka başkaysa, rekabet tam değil, değer yasası da bozulmuş demektir. Bu rekabetin tam olmasını önleyen de, her şeyden önce ve her şeyin üstünde, dünyanın ayrı devletler halinde bölünmüş olması *siyasal* olgusudur.[15]

Sonuç olarak, Emmanuelci eşitsiz mübadele tezinin üç temel öncülünü şöyle toparlayabiliriz:

1. Uluslararası üretim fiyatları temeli üzerinde uluslararası bir ortalama kâr haddinin varlığı;
2. emek gücü metaının uluslararası hareketsizliği; buna uygun olarak da ulusal ücret düzeylerinin eşitsizliği ve
3. ücretin, fiyatlar karşısında, bağımsız değişken olduğu varsayımı.

15 Aynı yerde, say. 168-69.

2. EMMANUEL'İN KALKINMA TEORİSİ

Emmanuel'in yukardaki öncüllerden türettiği bir de kalkınma teorisi vardır. Eşitsiz mübadele tezi çevresinde kopan fırtınanın, fiyat-teorik yönlerinden çok, azgelişmiş ülkelerin kalkınmasına ilişkin önermelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Bunları, yerimizin izin verdiği ölçüde ve en karakteristik noktalar üzerinde odaklaşmaya çalışarak şöyle özetleyebiliriz.

İşçi sınıfının örgütlü mücadelesiyle ücret düzeyini önemli ölçüde yükseltmeyi başardığı ülkelerde sermaye birikiminin temposu hızlanır. Çünkü yüksek ücretler; birinci olarak, sermayenin organik bileşiminin artırılmasına, dolayısıyla üretici güçlerin gelişmesine yol açar; ikinci olarak, sermayenin genişleyen yenidenüretimi önündeki gerçekleşme sorununun hafiflemesini sağlar; ve üçüncü olarak, uluslararası ticaret ilişkilerinde sürekli olarak gelişmiş ülkeler lehine işleyen bir eşitsiz mübadeleyi kurumsallaştırır.[16]

Demek oluyor ki, bir ulusun işçi sınıfı, ülkedeki üretici güçler gelişmiş olduğu için yüksek bir ücret düzeyi koparmaz; tersine, işçi sınıfı yüksek bir ücret düzeyi koparmış olduğu içindir ki o ulusun üretici güçleri gelişir.

> O zaman kalkınma, yüksek ücretlerin nedeni değil, etkisi olarak gözükür...
>
> Yüksek ücretli ülkeler, gerekiyorsa, Birleşik Devletler'in yaptığı gibi yüksek ücret düzeylerini gümrük tarifeleriyle koruyarak eninde sonunda kendilerini teçhiz edip sanayileşir.[17]

Yüksek ücretler üretici güçlerin açılıp serpilmesine yol açtığı; yüksek ücretler ile yüksek bir organik sermaye bileşimi, her ikisi birden, ülkenin uluslararası ticaret aracılığıyla zenginleşmesini uyardığı; bu zenginleşme bütün üretim faktörlerinin işine yaradığı, o arada reel ücret düzeyini yeniden artırdığı için, eşitsiz mübadele, birikmeli bir sürecin *primus movens*'idir: "*Zenginlik zenginlik doğurur... Sefalet sefalet doğurur.*"[18]

Emmanuel, özetlenen teorik temelden hareketle, kapitalist dünya pazarı bağlamında azgelişmiş ülkelerin kalkınma olanakları konusunda oldukça karamsar bir yargıya ulaşır. Sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki kurumsal olarak yüksek ücret düzeyinden ötürü bunlar ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki kalkınma uçurumu kapanmayacak, olsa olsa biçim değiştirecektir. Hindistan'ın günün birinde demir-çelik sanayiinde uzmanlaşması,

16 Krş. Aynı yerde, say. 357-86.

17 Aynı yerde, say. 124.

18 Aynı yerde, say. 131.

İngiltere'nin de yeniden dokuma üretimine dönmesi pekâlâ mümkündür. Emmanuel'e göre, İngiliz kumaşının Hint çeliğiyle mübadelesinde de eşitsiz mübadele sürecek ve İngiltere'nin lehine işleyecektir.[19]

Sonuç olarak, Emmanuel, gelişmekte olan ülkelere ihracatlarını çeşitlendirerek dışadönük bir strateji çerçevesinde sanayileşmelerini salık veren bütün kalkınma politikası önerilerini reddeder. Ona göre azgelişmiş ülkelerin önündeki biricik çıkış yolu, tutarlı bir otarşi politikasını içeren, geniş tabanlı bir "içeriden" sanayileşmedir.

3. BETTELHEIM-EMMANUEL TARTIŞMASI

Charles Bettelheim, *Unequal Exchange*'de yer alan teorik görüşlerinde Emmanuel'in klasik dışticaret teorisini sorguya çekmesini över. Onun eleştirisi, Emmanuel'in tartışmalı değer teorisine, ayrıca eşitsiz mübadele tezinden çıkardığı siyasal sonuçlara yöneliktir.

Emmanuel'e göre, Marx, *Kapital*'in birinci cildinde biricik üretim faktörünün emek olduğu basit meta üretiminin yasalılıklarını sergilemekte, üçüncü ciltte ise çok sayıda üretim faktörünün var olduğu kapitalist üretim tarzının teorisini geliştirmektedir. Bettelheim, Emmanuel'in *Kapital*'in bu iki cildi arasında kurduğu ilişkinin yanlış olduğuna işaret eder. Emmanuel'in tartışmalı değer teorisi de, bu yanlış yöntemsel kavrayışın bir ürünüdür. Emmanuel'e göre, üretim fiyatları değerlerin biçim değiştirmesinden değil, üretim sürecine katılan çeşitli üretim faktörlerinin ödüllerinin toplamından oluşur.[20] Emmanuel'in değer teorisinin Marx'ınkinin ne kadar uzağında olduğu, en çok, Bettelheim'a verdiği cevapta belirginleşir. Emmanuel, bu cevapta, kendi tutumunu, esas olarak, Marx'ın teorisinden hareketle dönüşüm sorununun çözüme kavuşturulamayacağını öne sürerek haklı göstermeye çalışır.[21] Emmanuel, sömürünün kapitalist üretim sürecinin bir uğrağı olmadığı yolundaki savıyla Marx'ın değer teorisinden kopuşunu doruk noktasına çıkarır: "*Sömürü üretime değil, mülk edinmeye ilişkin bir olgudur.*"[22]

Unequal Exchange'in önsözünde[23] Bettelheim, Emmanuel'in teorik konumunun "eleştiri öncesi" bir düzlemde yer aldığını belirtir.

---

19 Aynı yerde, say. 146.

20 Bu anlamda, Emmanuel'in, Ricardo'nun gerisine düşerek Smithvari bir değer teorisini savunduğu söylenebilir.

21 Bu konuyu "Giriş" bölümünde ayrıntılı olarak ele almıştık.

22 Aynı yerde, say. 329.

23 Bu önsöz Emmanuel'in cevabından sonra yazılmıştır.

Bettelheim, Emmanuel'in değer teorisine yönelttiği eleştiriden hareketle, bu yazarın sömürü kavramını yoksul ülkeler ile zengin ülkeler arasındaki ilişkilere uygulayışına da karşı çıkar. Bettelheim'a göre, farklı toplumsal kuruluşlar arasındaki mübadele ilişkilerinde Emmanuel'in eşitsiz mübadele modelinde geliştirmiş olduğu fiyat oluşumu kuralı geçerlidir; ama bu, bir sömürü ilişkisini içermez. Eşitsiz mübadelede söz konusu olan, zengin ve yoksul ülkelerin sermayeci sınıfları arasında artıkdeğerin yeniden bölüşümüdür:

> Sömürü kavramı, bir üretim *ilişkisini* –artık emek üretimi ve bunun bir toplumsal sınıfça mülk edinilmesini– dile getirdiği için, zorunlu olarak *sınıf ilişkileri* ile bağıntılıdır, ('ülkeler' arasındaki bir ilişki ise, sınıflar arasında bir ilişki değildir, olamaz da). Bu yüzden de, yoksul ülkelerin *sermayecilerinden* (ya da başka sömürücülerinden) zengin ülkelerin *sermayecilerine* bir *artıkdeğer aktarımı*, tek başına, kelimenin gerçek anlamında 'sömürü' olarak nitelendirilemez; çünkü yalnız *emekçi halk* sömürülebilir, başka sömürücüler değil.[24]

Bettelheim, Emmanuel'in, emperyalizmin temel dayanağının yoksul ülkelerin sömürülmesi olduğu yolundaki tezini de reddeder. Ona göre gelişmiş ülkelerde artıkdeğer haddi azgelişmiş ülkelerdekinden çok daha yüksek olduğu gibi,[25] eşitsiz mübadele yoluyla gerçekleştirilen artıkdeğer aktarımı da, merkez ülkeler açısından, içerideki göreli artıkdeğer üretimine oranla çok daha az hayatidir.[26]

4. ÖZGÜL OLAN VE OLMAYAN MALLAR SORUNU

Emmanuel'den önce de, bir dizi yazar, ülkeler arasında organik bileşim farklarından doğan değer aktarımı sorununa eğilmişlerdir.[27] Bunların

24 Bettelheim, say. 301.

25 İkinci bölümde artıkdeğer haddinin, işçilerin üretkenliklerine değil, yalnızca bunların ücretlerine ve işgününün uzunluğuna bağlı olduğunu ortaya koymuştuk. Üretkenlik düzeyleri yüksek sermayecilerin dolaşım sürecinde elde ettikleri artık kârlar işçilerini daha çok sömürmelerinin sonucu değildir. Ekstra kâr, üretkenlik düzeyleri farklı sermayeciler arasında dolaşım (mübadele) sürecinde yer alan değer aktarımlarından kaynaklanır. Dünya ekonomisinde ücret düzeyleri ile artıkdeğer hadleri arasında doğru orantılı bir ilişki bulunduğu yolundaki görüş, ücret mallarının ulusal değerler taşıdığını örtük olarak varsayar. Bunun ise, bir uluslararası değer ve fiyat teorisiyle bağdaşmayacağı açıktır. Kaldı ki, ampirik gözlemler de, ücret mallarının fiyatlarının dünya çapında eşitlenmeye yüz tuttuğunu doğrular niteliktedir. Bak. Çağlar Keyder, *Emperyalizm: Azgelişmişlik ve Türkiye*, 2. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 1979, say. 97. Bu konuyu daha fazla kurcalamayacağız.

26 Artıkdeğer aktarımı ile göreli artıkdeğeri birbirinin karşısına koymak anlamsızdır. Üretkenlik farklarından doğan değer aktarımı, zaten, göreli artıkdeğer üretiminden kaynaklanır; onunla yan yana var olur.

27 Bu konuda en gelişkin tahlili Grossman yapmıştır. Henryk Grossman, *Il crollo del capitalismo: La legge deli'accumulazione e del crollo del sistema capitalista*, çev. Luigi Geninazzi, Milano, Jaca Book, 1977, say. 399-409.

yaklaşımlarında, değişik ülkeler aynı bir ülke içindeki değişik sanayi dallarıyla özdeşlenir. Nasıl bir ülke içinde kâr hadlerinin eşitlenmesi, üretim fiyatlarının oluşması ve bu arada düşük organik bileşimli kesimlerden yüksek organik bileşimli kesimlere değer aktarılması aracılığıyla gerçekleşiyorsa, dünya pazarında da ortalama organik bileşimi düşük ülkelerden –bunlar da pratikte tarımın ağır bastığı bölgelerdir– ortalama organik bileşimi yüksek ülkelere –bunlar da pratikte sanayileşmiş bölgelerdir– doğru değer aktarımına aracılık eden uluslararası üretim fiyatları geçerlidir. Emmanuel'in bu teorik çerçevede yaptığı değişiklik, ücret farklarını göz önünde tutmasıdır. Burada hemen göze batan sorun, ülkeler arası rekabet ile aynı ülke içerisinde yer alan kesimlerarası rekabeti özdeşlemenin ne ölçüde doğru olduğudur. Kesimlerarası rekabetin öznesi, bireysel sermayecilerdir. Bireysel sermayeci, Marx'ın deyimiyle, bir toplumsal ilişkinin, sermaye ilişkisinin taşıyıcısı, onun "karakter maskı"dır. Ülke ise, dünya pazarındaki rekabet sürecinde kendisine özerk bir özellik atfedilmesi caiz olmayan bir tahlil birimidir. Uluslararası rekabet, uluslar ya da ülkeler arasında değil, tekil ulusal sermayeciler arasında yer alır. Temeldeki bu metodolojik yanlışın, yani kesim-ülke özdeşliğinin mantıki uzantısı, ülkelerin "özgül" metalarla dışticarete katıldıkları yolundaki varsayımdır. Bu varsayımın ampirik geçerliği bir yana, özgül mallar üreten kesim-ülkeler arasındaki rekabetle sınırlı bir model, kaçınılmaz olarak, çağdaş dünya ekonomisinin en karakteristik özelliğini, büyük üretkenlik farklarını, göz ardı etmektedir: Daha önce açıkladığımız gibi, farklı metalar üreten kesimler arasında üretkenlik karşılaştırması yapılamaz.[28] Varsayımın gerçekçiliğine gelince; Amin'e göre:

> Periferinin ihraç ettiği ürünler 'özgül' müdür? Olgular olmadıklarını gösteriyor. Üçüncü Dünya ihracatının çoğu, hem merkezde, hem de periferide üretilen hammaddelerdir: Ham petrolü Birleşik Devletler de, Arap ülkeleri de üretir; pamuk Birleşik Devletler'de de, Hindistan'da da, demir cevheri Avrupa'da da, Afrika'da da üretilir. Bu hammaddelerin birçoğu birbirinin yakın ikame mallarıdır: tropikal yağlı tohumlar ile ılıman kuşaklarda yetiştirilenler, doğal elyaflar ve kauçuklar ile bunların sentetik ikame malları, tropikal meyveler ile Avrupa'da yetiştirilenler. Periferinin arz ettiği gerçek anlamda 'özgül' ürünlerin sayısı az, Üçüncü Dünya ticaretinin içindeki oranları küçüktür. Şunu da eklemem gerekir

28 Bu varsayım, Emmanuel'e, ücretlerin bağımsız değişken olduğu yolundaki öncülünü savunmakta da yardım etmektedir. Ücret düzeylerinin üretkenlik farklarına bağlı olduğunu öne sürenlere Emmanuel, farklı kesimler arasında yalnızca yoğunluk karşılaştırması yapılabileceğini, bunun da modeline katıştırılmış olduğunu hatırlatır. Emmanuel, *Unequal Exchange*, say. 421. Emmanuel'in son zamanlarda ücretlerin bağımsızlığı konusundaki görüşünü yumuşatmış olduğunu eklemeliyiz. Bak. *İnfra*, say....

> ki, yukarda anılanlar kadar yakın olmasalar bile, çayın, kahvenin ve kakaonun ikame malları vardır.[29]

Dünya pazarında ağır basan rekabet türünün, aynı kullanım değerini üreten, dolayısıyla aynı kesimde yer alan, fakat değişik uluslardan sermayeler arasındaki rekabet olduğu bize son derece akla yakın gözüküyor. Her halükârda, daha baştan bu rekabet türünü dışlayan bir uluslararası mübadele modelinin gereksiz ölçüde dar kapsamlı kalmaya kendi kendini mahkûm ettiği açıktır. Hem kesim-içi, hem de kesimlerarası rekabetin ve değer aktarımlarının Marx'ın değer ve üretim fiyatı şemalarına nasıl dahil edilebileceğini yukarda göstermiştik. Buradaki ipuçlarından hareketle aşağıda kapsamlı bir uluslararası mübadele modeli kurmaya çalışacağız. Ne var ki, Emmanuel'in eşitsiz mübadele teorisi konusunu bitirmeden önce, bu modelde kesim-içi rekabetin ihmal edilişinin doğurduğu bir iç tutarsızlık sorununa değinmekte yarar görüyoruz. Bu soruna eşitsiz mübadele tartışmasında "Emmanuel paradoksu" olarak atıfta bulunulmaktadır.

5. EMMANUEL PARADOKSU[30]

"Emmanuel paradoksu" adı verilen tutarsızlık, modelin kararlı bir uluslararası işbölümüne elvermemesidir. Kâr hadlerinin eşitlenmiş olduğu her karşılaştırmalı-statik dengede, gelişmiş ülkelere özgü metaların, azgelişmiş ülkelere aktarılacak teknolojiyle daha ucuza üretilmesi mümkündür. O halde, gelişmiş ülkelerden azgelişmişlere doğru yığınsal bir sermaye göçünü engelleyen nedir? Eşitsiz mübadele tezinin derin bir yankı uyandırdığı İtalya'da[31] yayımlanan bir derlemede yer alan yazısında Somaini, sorunun cevabının ülkeler arası teknoloji farklarında yattığını öne sürmüştür:

> Değişik ülkelerin teknolojik gelişme dereceleri arasında derin bir eşitsizlik olmadan, ücret eşitsizlikleri ortaya bile çıkamaz. Gerçekten, değişik metaların teknik üretim koşulları her ülkede yenidenüretilebilseydi, bugünkü gibi sermayelerin

29 Samir Amin, *Imperialism and Unequal Development*, çev. Alfred Ehrenfeld ve Joan Pinkham, New York, Monthly Review Press, 1977, say. 209. İstatistiksel kanıtlar için bak. Busch, *Die multinationalen Konzerne*, say.71'den Hans Sieber, *Die realen Austauschverhaeltnisse zwischen Entwicklungslaendern und Industriestaaten*, Zürich, 1969, say. 79 vd.

30 Terimi ilk kez kullanan, yanılmıyorsam, Busch'tur. Busch, *Probleme des Klassenkampfs*, Ho. 8/9 (1976), say. 62-63.

31 Bu ilginin nedenini *Mezzogiorno* sorununda görenler vardır. Örneğin: Volker Stamm, "Die Debatte um den ungleichen Tausch," *Gesellscharft: Beitraege zur Marx Theorie*, No.8/9 (1976), say. 262.

uluslararası akışkanlığının var olduğu koşullarda, yatırımlar, ücretlerin daha düşük olduğu yerde yoğunlaşmaya yönelirdi.[32]

Emmanuel'in Somaini'ye verdiği cevap ilginçtir; çünkü Emmanuel, burada, modelinin rekabetçi öncüllerini kendi eliyle ortadan kaldırmaktadır:

> Somaini, galiba, herhangi bir sanayicinin Kongo-Kinşasa'ya gidip yerel işçilere istediği sayıda işçiyi sağlamasına yetecek kadar yüksek bir ücret önermesinin yasaya uygun olduğunu sanıyor. Kendisine haber vereyim ki onun sanayicisi, bunu yaparsa, soluğu hapishanede alır. Gerçekten, Afrika'nın eski sömürgelerinin çoğunluğunun ceza yasalarında, bağımsızlıktan sonra bildiğim kadarıyla kaldırılmamış olan bir madde vardır ki... bir ücretliyi o andaki işvereninin elinden almak için daha yüksek bir ücret önerme fiilini resmen cezaya tabi bir suç sayar.[33]

Peki ama, Kinşasa'ya gelen sanayici, çalışmakta olan işçilere daha yüksek ücret önerme zahmetine –ve tehlikesine– hiç girmeden, işsizler arasında istediği kadar işçi bulamaz mı? Emmanuel'de cevap yerine kanıtsız bir kesinleme buluruz: "Bu türden pratikler*(!) ...pratikte (!)* olanaksızdır.[34]

Somaini, â *la* Sraffa bir sistem kurarak sorunun hangi yönde çözülebileceğini araştırır. Kurduğu modelin amacı, teknolojik düzey ile ücret düzeyi arasındaki yakın bağlantıyı vurgulamak, birincisinin oynadığı belirleyici rolü göstermektir. İki ülkeli bu modelde, N ile gösterilen gelişmiş ülke A ile C metalarını, azgelişmiş olan S de B ve C metalarını üretmektedir. Her iki ülkede ortaklaşa üretilen C metaında S ülkesi, daha geri bir teknoloji kullanmaktadır. Her üç meta ihraç malıdır. Üretim sistemi kapalıdır: Her üç metaın üretilmesinde yine kendileri ve yalnız kendileri girdi olarak kullanılmaktadır. Emmanuel'in öncüllerine uygun olarak, kâr haddi birörnek, ücret haddi farklıdır. Somaini'nin denklem sistemi şöyledir:

$$(A_a p_a + B_a p_b + C_a p_c)(1 + r) + L_a w_n = A p_a$$
$$(A_b p_a + B_b p_b + C_b p_c)(1 + r) + L_b w_s = B p_b$$
$$(A_{cn} p_a + B_{cn} p_b + C_{cn} p_c)(1 + r) + L_{cn} w_n = C_n p_c$$
$$(A_{cs} p_a + B_{cs} p_b + C_{cs} p_c)(1 + r) + L_{cs} w_s = C_s p_c$$

Yukarıdaki sistemde A_s, B_a, C_a, A_b vb. teknik katsayılar, üretim yöntemiyle belirlenmiş birer veridir. A_a, A üretiminde girdi olarak kullanılan A miktarını; B_a, A üretiminde kullanılan B miktarını; C_{cn}, C_n üretiminde kullanılan C miktarını vb. dile getirmektedir.

32 Eugenio Somaini, "Sulle differenze tra i livelli salariali in diversi paesi: critica delle tesi di Arghiri Emmanuel," *Salari, sottosviluppo, imperialismo: Un dibattito sullo scambio ineguale, idem et al.*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1973, say. 14-15.

33 Arghiri Emmanuel "Risposta a Eugenio Somaini," aynı yerde, say. 103.

34 Aynı yerde, dn.

P_a, P_b ve P_c malların fiyatlarını göstermektedir. C_n ile C_s'nin tek bir fiyatı vardır. L_a, L_b, ..., teknik olarak belirlenmiş gerekli canlı emek miktarlarını; w_n ile w_s, N ile S'deki ücret hadlerini belirtmektedir. Ücret öndelenmekte, ürünün içinden ödenmektedir.[35]

Sistemde beş tane bilinmedik vardır: *numéraire* cinsinden iki göreli fiyat, kâr haddi r ve iki ücret haddi. Bilinmediklerin biri dışsal olarak belirlenirse denklemler sistemi de belirlenir. Bu durumda ücret farkı $w_n - w_s$'nin uygulanmakta olan teknikçe, özellikle C üretiminde kullanılan iki teknik arasındaki farklarca belirlendiği görülür, üretilmiş artık içinde ücretlerin payı ile kâr haddinin payı arasında ters orantılı bir ilişki bulunduğu S'de kullanılan teknolojinin geriliğinden ötürü bu ülkedeki artık daha küçük olduğu için; S'deki ücretlerin, her iki ülkede kâr haddi eşitken, bu ülkenin geri üretkenlik düzeyini yansıtacak kadar daha düşük olması gerekir. Somaini, modelinden çıkan sonucu şöyle özetler:

> Bu sistemin özelliği, $w_N - w_S$ ücret farkının, sistemin verilmiş koşulları, özellikle aynı C metaını üretmek için N'de ve S'de kullanılan teknikler arasındaki farkların dile getirdiği değişik teknolojik gelişme derecesi temelinde belirlenmiş olmasıdır.[36]

Azgelişmiş ülkedeki ücretler sözgelimi en az geçim düzeyinde belirlenmiş olsa da, w_n, modelin öncülleri altında tekniklerdeki farklılığa bağlı olacaktır.

Ne var ki, bütün bu muhakemede, C metaını üreten sanayiin her ülkede ortaklaşa bulunduğu varsayılmıştır. Asıl önemli olan, ücret düzeyleri farkını teknolojik düzey farkının bir fonksiyonu olarak ifade etmek için gerekli olan bu önkoşulun, Sraffavari bir eşitsiz mübadele formülasyonunun önündeki özünlü sınırları aydınlatmasıdır: Değişkenlerden biri dışarıdan belirlendiğinde, N ve S'de ortaklaşa üretilen meta sayısının biri aşmaması zorunludur. Aksi halde sistem, belirsiz, daha doğrusu aşırı-belirlenmiş olur.[37]

Tartışmanın bundan sonrası fazla ilgi çekici sayılmaz: Somaini, ortaklaşa ürettikleri bir ihraç malları olmayan iki ülkede *"özerk emek gücü piyasaları"* oluşabileceğini, bir başka deyişle ücret haddinin Emmanuel anlamında kurumsal olarak belirlenebileceğini teslim eder;[38]

35 Krş. Piero Sraffa, *Malların Mallarla Üretimi*, çev. Ümit Şenesen, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, 1981, say. 6-11.

36 Somaini, say.20.

37 Stamm, say. 271 dn.

38 Somaini, say. 15.

Emmanuel, Somaini'nin "sınır-sanayi" adını verdiği yaklaşımını önce neoklasisizmle suçlar;[39] bir süre sonra da tutumunu yumuşatır,[40] vb.

B. KAPSAMLI BİR EŞİTSİZ MÜBADELE MODELİNE DOĞRU

Yukarda Emmanuel'in modeline yönelttiğimiz eleştiriler ışığında, olabildiğince genel bir eşitsiz mübadele modeli kurmaya çalışalım. Modelimizin teorik dayanağı, tahmin edileceği gibi, kesim-içi ve kesimlerarası değer aktarımlarıyla ilgili olarak ikinci bölümde geliştirdiğimiz kavramsal çerçeve olacaktır. Ancak, modelin Emmanuel'in teoremiyle karşılaştırılabilmesi ve günümüzün uluslararası ekonomi gerçekliğine uygun düşmesi için, orada göz önünde tutmadığımız bir etkene, ülkeler arası ücret farklılıklarına modelimizde yer vermemiz gerekecek. Modelde iki ülke yer alıyor. İngiltere ve Portekiz. Ricardo'yu izleyerek İngiltere'nin azgelişmiş, Portekiz'in ise gelişmiş olduğunu kabul ediyoruz. İlkönce, Emmanuel'in modelini kendi terimlerimizle yeniden formüle edelim.

1. ÖZGÜL MALLAR + FARKLI ARTIKDEĞER HADLERİ

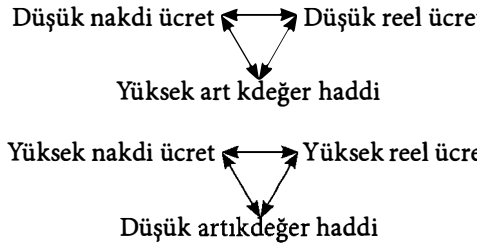
Portekiz yalnız şarap, İngiltere yalnız kumaşla uluslararası ticarette yer alsın. Ülkeler arası gelişmişlik farklarının iyi bir göstergesi olmadığı ve amacımız üretkenlik farkları üzerinde yoğunlaşmak olduğu için, daha önce açıklamış olduğumuz gerekçelere dayanarak, emek yoğunluğu farkından soyutlayalım. Meta dolaşımı alanının bütünüyle uluslararasılaştığını varsaydığımızdan, her iki ülkede öndelenen değişir sermaye (ücret) büyüklüklerini karşılaştırabiliriz. Dahası, aşağıdaki silsileleri kurabiliriz:[41]

---

39 Emmanuel, "Risposta", say. 134 vd.

40 Ücret farklılıkları üretkenlik farklılıklarıyla tutarlı olmalıdır, diye ekliyorlar eleştiriciler. Aksi halde, sermaye tek yönlü bir akım halinde düşük ücretli ülkelere doğru akacak, ya yüksek pey sürerek ücret açığını kapatacak ya da –kurumsal engellerle bu önlenirse– bu engellerin koruyuculuğu altında rantlar yaratmış olacaktır...
"Şimdi farkına varıyorum ki, bu itirazdan sıyrılmaya çalışma biçimim bugüne kadar doyurucu olmaktan uzaktır. İddia, sandığımdan daha büyük bir dikkati hak ediyordu...
"Bu nedenle itiraf etmek zorundayım ki, dış-ticaretin düşük ücretli ülkelerde tasfiyeye uğrattığı bütün dallarda üretkenlik farklılıkları ücret farklılıklarını telafi etmedikçe eşitsiz mübadele olanaksızdır...
"Üretkenlik farklılıkları gerçekten de ücret farklılıklarını sınırlandırır (yalnızca sınırlandırır). Ne var ki, bir değişimin önünde içsel bir sınırın varoluşu, dışsal bir değişkeni içsel bir değişkene dönüştürmez."
Emmanuel, "A Summary," say. 19-22.

41 Ülkeler arasında işgünü uzunluklarının eşitlenmiş olduğu varsayımı ya da ücretlerin saat ücreti olarak ifade edilmesi koşuluyla.

Her durumda, gelişmiş ülkenin (Portekiz) derneşik sermaye bileşimi, gelişmemiş ülkeninkinden (İngiltere) yüksek olacaktır. Yine her durumda, ülkelerden gelişmiş olanında daha büyük bir derneşik sermaye büyüklüğü öndeleniyor olsun. Bir ilk yaklaştırım olarak, her iki ülkede ücret-artıkdeğer hadlerinin eşit olduğunu ve iki özgül metaın aynı emek-zaman aralığında (bir işgünü ya da bir çalışma haftası vb.) aşağıdaki değer yapılarıyla üretildiğini varsayalım.

1. Şema

Por. Şar. 40c + 40v + 40m = 120w
İng. Kum. 20c + 40v + 40m = 100w

Portekiz'de sermayenin değer bileşimi 1, İngiltere'de ise 0,5'tir. Kâr haddi, Portekiz'de % 50, İngiltere'de % 66,67'dir. Dünya çapında varsayılı kâr haddi, yani derneşik artıkdeğerin öndelenmiş derneşik sermayeye oranı % 57,14'tür.

Kâr haddinin dünya çapında eşitlendiğini, yani yukarıda "varsayılı" bir oran olarak hesapladığımız % 57,14'ün uluslararası sermaye hareketleri sonunda gerçek bir uluslararası ortalama kâr haddi olarak hükmünü geçirdiğini varsayarsak, yukarıdaki değer şemasını aşağıdaki uluslararası üretim fiyatları şemasına dönüştürmemiz gerekir:

2. Şema

Aktarılan artıkdeğeri, üretilmiş artıkdeğerden ayırt etmek için, ṁ rumuzuyla göstereceğiz. O halde, m + ṁ, ortalama kâr dile getirecektir. Üretim fiyatını üf harfleriyle kısaltıyoruz.

Por. Şar. 40c + 40v + 40m + 5,71ṁ = 125,71 üf
İng. Kum. 20c + 40v + 40m + 5,72ṁ = 94,28 üf

Görüldüğü gibi, dünya çapında kâr haddinin eşitlenip üretim fiyatlarının oluşması, İngiltere'den Portekiz'e doğru, 5,71 (2) büyüklüğünde bir (artık)değer aktarımıyla birlikte gerçekleşmektedir.

Emmanuel, bu üretim fiyatlarını, ücretlerin ülkeler arasında farklılaştığı durumda oluşacak üretim fiyatlarıyla karşılaştırarak, "dar anlamda" eşitsiz mübadele ile "geniş anlamda" eşitsiz mübadele arasında ayırım yapar. Buna göre, bizim örneğimizdeki 5,71 (2)'lik değer aktarımı, geniş anlamda eşitsiz mübadeleye tekabül etmektedir. Emmanuel anlamında asıl eşitsiz mübadeleyi ortaya koymak için şemamızı, toplam artıkdeğer havuzu aynı kalacak, fakat ücret hadleri ülkeler arasında farklılaşacak şekilde, tadil edelim. Önce değer denklemleri:

3. Şema

Por. Şar. $40c + 50v + 30m = 120w$

İng. Kum. $20c + 30v + 50m = 100w$

Dünya çapında artıkdeğer havuzu /(30 + 50)m = 80 m/ ile öndelenen sermaye tutarı /(40 + 50 + 20 + 30) (c + v)/ daralmamıştır. Dolayısıyla uluslararası ortalama kâr haddi, gene % 57,14'tür.

Üretim fiyatları şeması:

4. Şema

Por. Şar. $40c + 50v + 30m + 21{,}43\dot{m} = 141{,}43$ üf

İng. Kum. $20c + 30v + 50m - 21{,}43\dot{m} = 78{,}57$ üf

Artıkdeğer hadlerinin değişik olduğu 3. şemadan kâr haddinin eşitlendiği 4. şemaya geçiş, 21,43'lük bir değer aktarımıyla olmaktadır. 2. şemada elde ettiğimiz 5,71(2)'lik büyüklüğü bu yeni rakamdan çıkarırsak, dar anlamda eşitsiz mübadeleye tekabül eden değer aktarımı niceliğini buluruz: 15,71(2).

2. ÖZGÜL OLMAYAN MALLAR + FARKLI ARTIKDEĞER HADLERİ

Emmanuel'in kendi modelinin temel eksiğinin özgül olmayan, yani her iki ülkede üretilen metaların içerdiği uluslararası rekabeti, dolayısıyla da ülkeler arası üretkenlik farklarını dışlaması olduğunu belirtmiştik. Kesimlerarası rekabetin yanı sıra kesim-içi rekabeti de modelimize dahil etmek üzere, her iki ülkenin hem kumaş, hem de şarap ürettiğini varsayacağız. Modelde bu değişliği yaparken gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için, her iki ülkede derneşik sermaye yapılarının değişmediği, daha önce sadece şarap ya da sadece kumaş üretimine ayrılmış kaynakların her iki dala eşit oranlarda dağıldığı yeni bir şema kuruyoruz. Varsayım gereği, değerler ile üretim fiyatları ulusal düzeyde birbirine eşittir; birinci ile dördüncü şemalardaki öndelenmiş derneşik sermaye, toplam artıkdeğer gibi büyüklükler de aynı kalmıştır.

Her iki ülkede aynı kesimler yer aldığından, bir başka deyişle aynı kullanım değerleri üretildiğinden, bundan böyle ülkeler arasında üretkenlik karşılaştırmaları yapabiliriz. Bu amaçla bundan sonraki şemalara her bir ülkede her bir maldan birim emek-zamanda üretilen ürün miktarını gösteren bir q sütunu ekleyeceğiz. Önce ücret hadlerinin eş düzeyde olduğunu, yalnızca emek üretkenliğinin ülkeden ülkeye farklı olduğunu varsayalım.

5. Şema

Değer Tablosu

			q
Por.	Şar. 20c + 20v + 20m = 60w		2
	Kum.20c + 20v + 20m = 60w		2
İng.	Şar. 10c + 20v + 20m = 50w		1
	Kum.10c + 20v + 20m = 50w		1

6. Şema

Üretim Fiyatları Tablosu

Maliyet fiyatlarına % 57,14'lük uluslararası ortalama kâr haddini uyguluyoruz.

			q
Por.	Şar.	20c + 20v + 20m + 2,86ṁ' = 62,86 üf	2
	Kum.	20c + 20v + 20m + 2,86ṁ' = 62,86 üf	2
İng.	Şar.	10c + 20v + 20m + 2,86ṁ' = 47,14 üf	1
	Kum.	10c + 20v + 20m + 2,86ṁ' = 47,14 üf	1

Yukardaki tabloda değer aktarımını ṁ yerine ṁ' ile gösteriyoruz. Bu rumuz değişikliğini ṁ' ile üretkenlik farkından kaynaklanan değer aktarımı (ṁ") arasında ayırım yapmak için tablolarımıza sokuyoruz. Aynı notasyonu ikinci bölümde de kullanmıştık.

Aynı kullanım değerini üreten değişik bireysel-ulusal sermayeler arasında üretkenlik farkları olduğunda ulusal üretim fiyatlarını birer bireysel üretim fiyatı olarak ele alıp bunlardan uluslararası üretim fiyatlarını türetmemiz gerekir. Uluslararası üretim fiyatına ulaşmak için, daha önce geliştirdiğimiz yordamı izleyerek, bireysel üretim fiyatlarının toplam arz içindeki paylarıyla ağırlıklanmış aritmetik ortalamasını alacağız. Buna göre, şarabın uluslararası üretim fiyatını bulmak için, Portekiz'de üretilen 2 birim şarabın derneşik üretim fiyatı olan 62,86'yı İngiltere'de üretilen 1 birim şarabın derneşik üretim fiyatı olan 47,14 ile toplar, toplamı ürün sayısı olan 3'e böleriz: (62,86 + 47,14) /3 = 110/3 = 36,67. Rakamlar değişmediğinden, bu bize aynı zamanda kumaşın uluslararası üretim fiyatını verir.

Bireysel-ulusal sermayeciler metalarını dünya pazarında bireysel-ulusal üretim fiyatları üzerinden değil, toplumsal-uluslararası üretim fiyatları üzerinden gerçekleştirdiklerinden, uluslararası mübadele sürecinde, üretkenlik farkından kaynaklanan yeni bir değer aktarımı yer alacaktır. Aşağıdaki gerçekleşme tablosunda yer verdiğimiz r m sütununda, ṁ', yani uluslararası ortalama kâr haddinin oluşumu sırasında ortaya çıkan kesimlerarası-uluslararası değer aktarımı ile ṁ", yani üretkenlik farkının yol açtığı kesim-içi uluslararası değer aktarımının toplamını gösteriyoruz.

7. Şema
Gerçekleşme Tablosu

			r m
Por.	Şar.	20c + 20v + 20m + 2,86ṁ' + 10,48ṁ" = 73,34	13,34
	Kum.	20c + 20v + 20m + 2,86ṁ' + 10,48ṁ" = 73,34	13,34
İng.	Şar.	10c + 20v + 20m + 2,86ṁ' + 10,47ṁ" = 36,67 -	13,33
	Kum.	10c + 20v + 20m + 2,86ṁ' = 10,47ṁ" = 36,67 -	13,33

Gerçekleşme sonrası kâr hadleri, Portekiz'de % 83,35, İngiltere'de % 22,23'tür.

Değer tablosunda yer alan "bireysel" kâr hadleri, Portekiz için %50, İngiltere için % 66,67 idi. İngiliz sermayecileri ile Portekizli sermayeciler arasında etkinlik farkı olmasaydı, kesimlerarası değer akımları sonunda kâr hadleri % 57,14 düzeyinde eşitlenirdi.

Şimdi de ülkeler arası ücret farklarının bütün bu bağıntılar üzerindeki olası etkilerini araştıralım. Dünya çapında üretilmiş artıkdeğer ile öndelenmiş sermaye tutarlarına dokunmaksızın, Portekiz'deki artıkdeğer haddini 1'den 0,6'ya indirelim: İngiltere'ninkini de l'den 1,67'ye çıkaralım. Bu, aynı zamanda, "bireysel" değer kâr haddinin Portekiz'de % 33,33'e inmesi, İngiltere'de % 100'e yükselmesi demektir.

8. Şema
Değer Tablosu

			q
Por.	Şar.	20c + 25v + 15m = 60w	2
	Kum.	20c + 25v + 15m = 60w	2
İng.	Şar.	10c + 15v + 25m = 50w	1
	Kum.	10c + 15v + 25m = 50w	1

9. Şema
Üretim Fiyatları Tablosu

			q
Por.	Şar.	20c + 25v + 15m + 10,71m' = 70,71 üf	2
	Kum.	20c + 25v + 15m + 10,71m' = 70,71 üf	2
İng.	Şar.	10c + 15v + 25m - 10,71m' = 39,29 üf	1
	Kum.	10c + 15v + 25m - 10,71m' = 39,29 üf	1

10. Şema
Gerçekleşme Tablosu

Her iki metaın uluslararası üretim fiyatlarını hesaplamak için yukarda açıkladığımız gibi (70,71 + 39,29)'u 3'e bölüyor, her iki fiyatın değişmediğini görüyoruz: 36,67.

Dünya çapında ne artıkdeğer haddi, ne de sermayenin değer bileşimi değiştiğinden bu sonuç olağandır.

			r	m
Por.	Şar.	20c + 25v + 15m + 10,71m' + 2,63m" = 73,34		13,34
	Kum.	20c + 25v + 15m + 10,71m' + 2,63m" = 73,34		13,34
İng.	Şar.	10c + 15v + 25m - 10,71m' - 2,62m" = 36,67 -		13,33
	Kum.	10c + 15v + 25m - 10,71m' - 2,62m" = 36,67 -		13,33

Gerçekleşme sonrası kâr hadleri, Portekiz'de % 62,98, İngiltere'de % 46,68'dir.

7. ve 10. şemaların r m sütunlarını karşılaştırdığımızda ilginç bir sonuçla karşılaşırız: Ücret farklılıkları ülkeler arası değer aktarımlarının niceliğini etkilememektedir. Ücretlerin eşit olduğu durumda da, eşit olmadıkları durumda da İngiltere'nin mübadele sürecinde Portekiz'e kaptırdığı artıkdeğer kütlesi aynı kalır: 13,34 (3) x 2 = 26,66 (8) Buna karşılık, artıkdeğer aktarımlarının bileşimi değişmiş, ulusal değerlerden uluslararası üretim fiyatlarına geçişte ortaya çıkan değer aktarımı ± 2,86'dan ± 10,71'e çıkmıştır. Toplam değer aktarımının bu bileşeninin işlevinin, sermayenin değer bileşimi farklılıklarının bireysel kâr hadleri arasındaki ıraksamaları gidermek olduğunu hatırlarsak, değer aktarımlarının bileşiminde meydana gelen değişmenin nedenini anlamaya yaklaşmış oluruz. Aşağıda bu noktayı biraz daha ayrıntılı olarak ele almadan önce yukarda geliştirdiğimiz bağıntıların önemli bir yönünün altını çizelim: Ücret hadlerindeki farklılığın ülkeler arası değer aktarımının niceliği üzerinde etkili olmaması, bunun bireysel sermayeler açısından önemsiz olduğu anlamına kesinlikle gel-

mez. Ulusal ücret haddinin düşüklüğü, o ulustan bireysel sermayelerin kâr haddini yükseltir. Yedinci ve onuncu şemaları bir kez daha karşılaştıracak olursak, İngiltere'deki düşük ücretlerin İngiliz sermayecilerinin rakipleriyle aralarındaki karlılık uçurumunu önemli ölçüde kapamalarına yardım ettiğini görürüz. Bu karşılaştırmanın mantıki sonucu, İngiliz sermayelerinin, daha da düşük bir ücret düzeyinde, üretkenlik farkından doğan düşük kârlılıklarını giderebileceği, hatta bir noktadan sonra dünya pazarında rekabet üstünlüğünü ele geçirebileceğidir.

3. "DAR ANLAMDA" EŞİTSİZ MÜBADELE VAR MI?

Yukardaki altbölümde, sermayenin değer bileşimi ve üretkenlik farklarından ileri gelenler dışında ve onlardan ayrı "dar anlamda" bir eşitsiz mübadele bulunmadığını gösterdik. Emmanuel'in "gerçek anlamda eşitsiz mübadele" tezini teorik düzeyde de çürütmek için bu yazarın "sermayenin organik bileşimi" kategorisine ilişkin kavrayışına eğilmemiz gerekiyor. Marx, sermayenin organik bileşimini şöyle tanımlar:

> Sermayenin bileşimi ikili bir anlamda anlaşılmak gerekir. Değer yönünden bakıldığında, bu bileşim, sermayenin değişmeyen sermaye ya da üretim araçlarının değeri ve değişen sermaye ya da iş-gücünün değeri, yani toplam ücretler tutarı olarak bölünme oranı ile belirlenir. Üretim süreci sırasında iş gören madde açısında bakıldığında, her sermaye üretim araçları ile canlı iş-gücüne bölünür; bu bileşim, bir yanda kullanılan üretim araçları kitlesi ile diğer yandan bunların kullanımı için gerekli emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben bunlardan birincisine sermayenin değer-bileşimi, ikincisine sermayenin teknik bileşimi adını veriyorum. Bu iki bileşim arasında sıkı bir birlikte değişme ilişkisi (korelasyon) vardır. *Bunu ifade etmek için, sermayenin değer-bileşimine, bu bileşim teknik bileşim tarafından belirlenmekte olduğu ve teknik bileşimde meydana gelen değişiklikleri* yansıttığı ölçüde, sermayenin organik bileşimi *diyorum.*[42]

Yukardaki satırlardan anlaşılacağı gibi, Marx'ta bir değil, üç ayrı sermaye bileşimi kategorisi vardır: değer bileşimi; organik ve teknik bileşimler. Emmanuel ise, sermayenin organik bileşimini sermayenin teknik bileşimiyle özdeşlemekte, hele bu ikisi ile sermayenin değer bileşimi arasında hiç fark gözetmemektedir. Sonuç olarak da, teknik bileşim değişmese de, ücret haddindeki oynamaların sermayenin değer bileşimini değiştirdiğini görememektedir. Oysa üretim fiyatları ile ortalama kâr haddinin oluşumu, tam da, kesimlerarasında değer bileşimi farklarından ileri gelen kâr haddi farklılıklarını telafi etmek içindir. *Kapital*'in üçüncü cildindeki üretim fi-

42 Marx, *Kapital*, c. I-2, say. 371-72.

yatı şemaları biricik ücret haddi varsayımı altında kurulmuş olduğundan, bunlarda sermayenin değer bileşimindeki değişmelerin teknik bileşimdeki değişmeleri yansıtması, dolayısıyla ikisi arasında, sermayenin organik bileşimi kategorisinde ifadesini bulan tam bir bağlılaşım ilişkisi bulunması, anlaşılır bir şeydir. Gelgelelim, uluslararası ekonomiye eşzamanlı bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, organik bileşimin değerce yönü ile teknik yönü arasındaki birlik kopar. Portekiz'de sermaye bileşimi (20 c + 20v) 'den şemalarımızdaki gibi, (20 c + 25v) 'ye çıktığında, yine aynı büyüklükte bir canlı emek kütlesi aynı büyüklükte bir değişmez sermaye kütlesini harekete geçirir. Şemalarımıza temel aldığımız öncülden ötürü her ülkenin her kesiminde harcanan emek-zaman aynı olduğu için, tek mümkün değişiklik kaynağı ücretlerdir. Bir başka deyişle, teknik bileşim değişmemiş, değer bileşimi değişmiştir.

Özetleyecek olursak; "geniş anlamda" eşitsiz mübadele, her zaman, "dar anlamda" eşitsiz mübadelenin içine sızar. Salt ücret farklılığından kaynaklanan "gerçek" bir eşitsiz mübadelenin soyutlanmasına olanak yoktur.[43]

C. AMIN'İN TADİLİ

Samir Amin, Emmanuel'in eşitsiz mübadele teorisine hem duygudaş, hem de eleştirel olan bir tavırla eğilir. Amin'e göre,

> Emmanuel'in yaptığı özsel katkı, hiç kuşkusuz uluslararası değerlerin üstünlüğünü keşfetmiş olmasıdır. Dünyamız artık, oldukça kısa bir süre öncesine kadar olduğu gibi birbirleriyle 'dışsal' ilişkiler sürdüren bitiştirilmiş ulusal sistemlerden oluşmuyor, bir birlik, bir bütün –dünya kapitalist sistemi– oluşturuyor... Bunun anlamı şudur: Metalar en önce ulusal birer meta, sonra da, istisnai ya da marjinal olarak, uluslararası değildir. Tersine, bunun anlamı, metaların öncelikle dünya çapında olduğudur...
>
> Bu, sistemin her yanında, toplumsal emeğin uluslararası birer özyapısı olan metalarda billurlaşmasını içerir. Sonuç şudur: Detroit'teki bir fabrika ile New York'taki bir berber dükkânında birer saatlik emek, her ikisi aynı değeri ürettiğinden nasıl karşılaştırılabiliyorsa, Kongo ile Almanya'daki birer saatlik basit emek de bir o kadar karşılaştırılabilir; yani Kongo'lu üreticinin de, Alman üreticisinin de emekleri, aynı dünya pazarına yönelik dünya çapında metalarda sonuçlanır.[44]

Amin'in Emmanuel'e yönelik eleştirisi ise, yukarda aktarmış olduğumuz gibi, modelin özgül metalarla sınırlı oluşuyla ilgilidir.[45] Ne var ki, Amin'in

43 Krş. Eugene Chatelain, "Wohin führt die These vom ungleichen Tausch?," *Kritik* der *politischen Ökonomie*, No. 2 (Maerz 1974), say. 111-15.

44 Amin, *Imperialism*, say.181.

45 Amin'in dünya kapitalizminin yapısıyla ilgili öteki eleştirilerini, uluslararası değer (fiyat) teori-

bu sınırlılığa getirdiği çözüm, kapitalizm gerçekliği karşısında, tam bir olanaksızlıktır: Amin, eş kârlılık kuralının aynı dal içinde farklı üretkenlik düzeylerinde üretim yapan bütün sermayelere uygulanmasını önermektedir(!). Amin'in eşitsiz mübadele tablosu şöyledir:[46]

	c Değişmez Sermaye	v Değişir Sermaye	m Artık-değer	D Değer	p Kâr	P Üretim Fiyatı
A	10	10	10	30	8	28
B	16	7	7	30	9	32

A: Daha az ileri ülke (c : v = 1)
B: Daha ileri ülke (c : v = 2,3)
Artıkdeğer Haddi = % 100
Ortalama Kâr Haddi = 17,43 = % 40

Bu, daha önceden de bildiğimiz gibi, kesimler arasında kâr haddinin eşitlendiği durumdur. Emmanuel, farklı kesimler söz konusu olduğu için, bu çizelgede üretkenlik karşılaştırması yapılamayacağını, zaten ülke içerisindekinden farksız bir işleme mekanizmasını yansıtan bu eşitlenmenin gerçek anlamda eşitsiz mübadele sayılamayacağını belirtmişti. Amin, Emmanuel'in bu görüşüne karşı çıkar:

> Bununla birlikte mübadele gene de eşitsizdir ve bu eşitsizlik üretkenlikteki eşitsizliği yansıtır. Çünkü önemli olan, burada yazılı, bir ve aynı ürünün farklı tekniklerle –B'de ileri, A'da geri– üretilme koşullarını betimleyen denklemlerin değer türünden denklemler oluşudur.[47]

Amin'in hatası, gerçekleşme sürecini ihmal etmesinden kaynaklanmaktadır. Amin'in kendisinin vurguladığı gibi "A ile B aynı dünya pazarı içinde bütünleşmişse, ürünün bir tek fiyatı olabilir...".[48] O halde, Amin'in çizelgesinde verilen global üretim fiyatı rakamlarından hareketle birim üretim fiyatlarına varmalı, bunlardan da uluslararası üretim fiyatını türetmeliyiz. Birim üretim fiyatlarını bulmamıza yardımcı olacak üretim miktarlarını Amin veriyor:

> B'deki gibi donatılmış 30 saat toplam emekle (dolaysız ve dolaylı) sözgelimi 90 fiziksel birim ürün, buna karşılık A'daki gibi donatılmış aynı sayıda toplam emek-saatle ancak daha küçük bir miktar, diyelim, 60 birim elde ederiz.[49]

---

siyle bağlantısız oldukları ölçüde, göz ardı ediyoruz.

46 *Amin, Unequal Development, say. 140.*

47 Aynı yerde, say.140.

48 Aynı yerde.

49 Aynı yerde.

Bu durumda, A'da birim üretim fiyatı 0,47, B'de ise 0,35 olacaktır. Amin, bireysel üretim fiyatlarından uluslararası üretim fiyatlarına geçişte bizimkinden farklı bir yordam önerir: Ona göre, ileri ülkenin saptadığı fiyat, dünya fiyatıdır.[50] İleri ülke sermayecilerinin ekstra kârlarından neden gönüllü olarak vazgeçtiklerini anlamak güç olmakla birlikte, gerçekleşme şemasını Amin'in önerisine uygun olarak kuralım:

A: 10c + 10v + 8p - 7p = 21P
B: 16c + 7v + 9p = 32P

Gerçekleşme sonrası kâr haddi A'de (8p – 7p) / 20 = 1/20 = %5, B'de ise tabloda gösterilmiş olduğu gibi % 40'tır. Daha önce ulaşmış olduğumuz sonuç, Amin'in kendi örneği üzerinde bir kez daha doğrulanmaktadır: Kesim-içi üretkenlik farkı, eşit kârlılık ilkesiyle bağdaşmaz.[51]

D. MANDEL

Çağdaş eşitsiz mübadele kuramcıları arasında Mandel' in ayırt edici özelliği, bir yandan eşitsiz mübadele yaklaşımını benimsemesi, öte yandan bununla kâr hadlerinin dünya çapında eşitlenmesi arasındaki her türlü bağlantıyı reddetmesidir.

> *Eşitsiz değişim, böylece değer yasasına aykırı olarak değil onun sonucu olarak* – Uluslararası kâr hadlerinin eşitlenmesinden dolayı değil, ama böylesi bir eşitlenmenin yokluğuna rağmen– *bir değer transferine* (emek miktarlarının yani ekonomik kaynakların transferine) yol açar.[52]

Emmanuel ile Amin'in eşitsiz mübadelede ülkeler arası ücret farklarına verdikleri başrolü, Mandel'in tahlilinde ülkeler arası üretkenlik farkları oynamaktadır. Mandel'e göre, üçüncü Dünya'nın "sömürülmesi", iki mekanizma aracılığıyla gerçekleşir: Bunlardan birincisi *artık kârlar*, ikincisi

50 Aynı yerde.

51 Amin'in benzer yaklaşımlarla eleştirildiği kaynaklar için bak. Echeverria, say. 207-12; Alain de Janvry ve Frank Kramer, "The Limits of Unequal Exchange". *The Review of Radical Political Economics*, c. XI, No. 4 (Winter 1979), say. 9-10; Shaikh, *Science and Society*, c. XLIV, No. 1 (Spring 1980), say. 54-55. Echeverria'nın muhakemesi bizimkiyle hemen hemen özdeştir. Ayrıldığımız tek nokta şudur: Echeverria'ya göre, "üretkenlik farklılıkları... alanlar arasında artıkdeğer aktarımlarının tahliliyle ilişkisizdir." Echeverria, say. 211. Oysa üretim fiyatlarının evrensel ölçekte uluslararasılaştığı bir bağlamda, birim emek-zamanda tüketilen değişmez sermaye miktarı, üretilen ürün miktarının artan bir fonksiyonudur. Dolayısıyla, üretkenlik farklılıkları, sermayenin değer bileşimini etkileyebildikleri ölçüde, kesimlerarası değer aktarımlarıyla ilişkisiz olamaz. Nitekim, bizim kendi şemalaramızda, değer bileşimi farkları, bütünüyle, daha üretken sermayelerin daha çok üretim yapmak için daha çok değişmez sermaye tüketmesinden ileri gelmektedir.

52 Mandel, "Yeni Sömürgecilik", say. 71.

*eşitsiz mübadele*dir. Artık kârlar, metropol sermayelerinin azgelişmiş ülkelerde yaptığı dolaysız yatırımların ürünüdür.[53] Bu yatırımların ekstra kâr sağlamasına yol açan etkenler şunlardır: 1. periferide gerçekleştirilen hammadde, besin maddeleri ve lüks mallar üretiminde sermayenin ortalama organik bileşiminin metropollerin hafif ve ağır imalat sanayiine oranla daha düşük, dolayısıyla kâr haddinin daha yüksek olması; 2. mutlak artıkdeğer üretiminin artırılmasının mümkün olması; 3. emek-gücü metaının fiyatının, yedek sanayi ordusunun genişliğinden ötürü, gitgide değerinin altına düşmeye yönelmesi; 4. hiç değilse sömürgelerde, "kapitalist üretim tarzının bir bütün olarak sosyal işleyişinin dolaylı masraflarının",[54] yani esas olarak devlet harcamalarının bir bölümünün kapitalizm-öncesi artık ürün içinden karşılanabilmesi. Mandel'e göre, dolaysız yatırımlardan elde edilen kârların başyurda gönderilmesi, "uluslararası hizmet ödemeleri" ile birlikte, perifeririden metropollere aktarılan değerin büyük bir bölümünü oluşturur.[55]

Mandel'in tanımladığı biçimiyle *eşitsiz mübadele*, "sömürge ve yarı sömürgelerin gittikçe artan emek (ya da emek ürünleri) miktarını, değişmeyen metropol emek (ya da emek ürünleri) miktarlarıyla değiştirme eğilimleri demektir."[56] Ticaret hadlerinin uzun dönemli gelişimi bu eğilimin bir göstergesi olmakla birlikte, hammadde piyasaları üzerindeki tekelci denetim, metropol ülkeler büyük şirketlerinin periferideki hammadde üretimini denetlemesi gibi bir dizi başka etken de aynı süreci belirleyip etkiler.[57]

Mandel'e göre, kapitalist dünya pazarı çerçevesindeki eşitsiz mübadelenin ise belli başlı iki kaynağı vardır:

> 1. Endüstrileşmiş ülkelerin emeğinin dünya pazarında az gelişmiş ülkelerinkine kıyasla daha yoğun, dolayısıyla, daha değer-üretken sayılması (ya da ulusal bir pazardaki durumun tersine az yoğun ve üretken emeğin olağan bir karşılık, dolayısıyla daha yoğun ve daha üretken emeğin daha yüksek bir karşılık alması, ki bu, yukarıda söylenenle aynı kapıya çıkar).
>
> 2. Değişik ulusal üretim fiyatlarının (ortalama kâr hadleri) bir arada ve... birbirlerine eklemlenmiş biçimde var olduğu dünya pazarında kâr hadlerinin *hiçbir şekilde* eşitlenmemesi gerçeği.[58]

---

53 Aynı yerde, say. 58 vd.

54 Aynı yerde, say. 59.

55 Aynı yerde, say. 71 vd. Giriş bölümünde belirtmiş olduğumuz gibi, bu tür "kâr transferleri" bizim konumuz dışında kalmaktadır. Biz, bu çalışmada, bireysel değer ile uluslararası değer arasındaki farklardan doğan değer aktarımlarıyla ilgilenmekteyiz.

56 Aynı yerde, say. 59.

57 Aynı yerde, say. 59-61.

58 Aynı yerde, say. 64.

Değişik ulusal üretim fiyatlarının dünya pazarı aracılığıyla birbirlerine nasıl eklemlendiğini Mandel, alıntı yaptığımız bölümün içinde yer aldığı kitabın ikinci bölümünde[59] açıklar: Mübadele konusu olan metalar, biri daha yüksek, öbürü daha düşük emek üretkenliğiyle olmak üzere, her iki ülkede birden üretilmekteyse, "ihraç mallarının meta sahipleri, metalarını, kendi iç piyasalarındaki üretim fiyatlarının üstünde, ama ithal eden ülkenin 'ulusal' değerinin altında sattıkları için, bir artık kâr elde ederler."[60]

Mandel'in öncülünü, yani kâr hadlerinin dünya çapında eşitlenmediğini kabul etsek dahi, kendisinin dünya pazarı irdelemesinde birçok şeyin birbirine karıştırılmış olduğu açıktır. Sondan bir önceki alıntının ilk paragrafını ele alalım: Birinci olarak, ilgili bölümlerde ortaya koymuş olduğumuz gibi, sanayileşmiş ülkelerin emeğinin benzerlerine oranla daha "değer-üretken" sayılması, Marx'ın değer teorisinin temelleriyle çelişir. Üretkenlik, *değer* üretimine değil, *kullanım değeri* üretimine ilişkin bir kavramdır. "Verilmiş uzunluktaki bir iş-günü, emeğin üretkenliği, üretilen bireysel malın ürün kitlesi ve dolayısıyla fiyatı nasıl değişirse değişsin, daima bir ve aynı ürünle temsil edilir."[61] Mandel'in önermesi, ayrıca, kendi içinde çelişkilidir: Aynı zaman aralığında daha çok kullanım değeri üreten emek daha "değer-üretken" sayılırsa, farklı üretkenlik düzeylerindeki ülkeler arasında yer alan değer aktarımlarından söz edilemez.

İkinci olarak, Mandel'in, farklı ulusal ortalama kâr hadlerinin yan yana var oluşunun dünya pazarında mübadele edilen bütün metalar için biricik fiyatlar oluşmasını asla engellemediğini kavramadığı anlaşılıyor. Nitekim, yazara göre, "kapitalist ülke ilişkileri koşullarında birörnek üretim fiyatları (yani kâr hadlerinin geniş ölçüde eşitlenmesi) yalnızca ulusal piyasada oluşur..."[62] Uluslararası düzeyde sermaye akışkanlığının tam olmayışı, sözü edilen bir örneklik ile eşitlenmeyi önler. Mandel'e göre, tam bir akışkanlık, ancak tek bir kapitalist dünya devletinin bulunduğu türdeşleşmiş bir kapitalist dünya ekonomisinde sağlanabilir.[63] Yine yazara göre, "tamamen serbest meta ve sermaye dolaşımının birörnek meta değerlerinin oluşumu için bir önkoşul olduğu açıktır."[64]

---

59 Mandel, *Spaetkapitalismus*, say. 42-69.

60 Aynı yerde, say. 67.

61 Marx, *Kapital*, c. I-2, say. 230-31.

62 Mandel, *Spaetkapitalismus*, say. 66.

63 Aynı yerde, say. 67.

64 Aynı yerde, say. 66dn. Mandel, bu tür önermeden sonra okuru *Kapital*'e yolluyor. İlgili yerde Marx'ın meta değerlerinin değil, kâr hadlerinin eşitlenmesinden söz ettiğini görmek şaşırtıcı olmuyor.

Mandel'in öne sürdüğünün tersine, üretim fiyatlarının bir örnekliği, ne sermaye akışkanlığını, ne de kâr hadlerinin eşitlenmesini öngerektirir. Fiyatların bir örnekliği için, genel olarak, piyasanın biricik olması yeter. Konumuz dünya pazarı olduğuna göre sermaye akışkanlığından bağımsız olarak, biricik fiyatlar bir konuttur. Sermaye akışkanlığının varlığı ve çapı, biricik fiyatların dünya çapında bir genel kâr haddiyle birlikte var olup olmayacağını belirler.

Mandel, kendi eşitsiz mübadele teorisini desteklemek için iki ülkeli sayısal bir model de kurar. Şöyle:

> İhraç üretiminin değer yapısının emperyalist ülkede 5000 c +4000 v + 4000 s = 13000 ve az gelişmiş bir ülkede 200 c + 2000 v + 1800 s = 4000 olduğunu varsayalım. Muhakemede gereksiz karmaşalardan sakınmak için üç tane sadeleştirici ek hipotez katacağız:
>
> 1. Bu 'değerler' tam olarak uluslararası değerlere, yani dünya piyasa değerlerine tekabül etmelidir.
>
> 2. Azgelişmiş ülke tüm ihraç paketini emperyalist ülkeye göndermelidir.
>
> 3. İki ülke arasındaki ticaret bilançosu dengede olmalıdır ve yarı-sömürgeden metropol ülkeye ek olarak değer transferini doğuran tüm ödemeler dengesi öğeleri göz ardı edilmelidir.
>
> Yarı-sömürge böylece 4000 değerindeki malı emperyalist metropol ülkenin aynı değerdeki malları ile değiştirecektir. *Uluslararası değerlerin denkliği* (dünya piyasa değerleri) dünya piyasasında şu şekli alacaktır:
>
> 1.538 cA + 1.231 vA + 1.231 sA = 200 cB + 2.000 vB + 1.800 sB
>
> "Eşit uluslararası değerler, yine eşit uluslararası değerlerle mübadele edilirler.[65]

Model, daha kuruluşunda, bir dizi bulanık öğeyi içermektedir. Bir kere, değerlerden üretim fiyatlarına, ulusal ya da uluslararası düzeyde, nasıl geçilmiş olduğu açık değildir. İkinci olarak, dışticaret konusu metaların özgül mallardan mı, yoksa özgül olmayan mallardan mı oluştuğu açıklığa kavuşturulmamıştır. İki ülke arasında yapılan bir alışveriş söz konusu olduğuna göre, kanımızca, ihraç paketlerinin özgül metalar içermesi gerekir. Nitekim, Mandel'in birinci varsayımı, bu çıkarsamayı doğrular niteliktedir. Aksi halde, Mandel'in sayısal örneğinde yer alan değer yapıları, "tam olarak uluslararası değerlere tekabül" edemezdi; "dünya piyasa değerlerine" ulaşmak için bunların (ağırlıklı) ortalamasını almak gerekirdi, üçüncü olarak Mandel'in dışticaret bilançosunun denkliğine ilişkin varsayımı, ek bir bulanıklık öncesi yaratmaktadır. Bu "sadeleştirici" varsayımın, "eşdeğerler mübadelesi"nin de eşitsiz emek miktarlarının mübadelesini içerebileceğini

65 Mandel, "Yeni Sömürgecilik", say.69.

vurgulamak için mi, yoksa salt biçimiyle "eşitsiz mübadele"yi kâr transferi (*repatriation* anlamında) vb. gibi tali yeniden bölüşüm süreçlerini dile getiren dış ödemelerden ayırt etmek için mi modele dahil edildiği belli olmamaktadır.[66]

Mandel, devamla, şu soruyu sorar: "Öyleyse 'eşitsiz değişim' bu denkliğin neresinde gizlenmektedir?" Yazarın cevabı şudur: "Bu çeşit 'uluslararası değerler'in *eşitsiz emek miktarları* temsil etmesinde gizlenmektedir."[67] Bu durumda, emek harcamalarındaki eşitsizliğin neden değer denklemine yansımadığını sormak gerekir. Mandel'in açıklaması şöyle devam etmektedir: "Diyelim ki, metropol ülkeden ihraç edilen mal paketi için 300 milyon iş saati; buna karşılık, yarı-sömürge ülkeden ihraç edilen mal paketi için 1200 milyon iş saati sarf edilmiş olsun."[68] İmdi, A ile B, sırasıyla 300 ve 1200 büyüklüğündeki ulusal ürün-değerlerini birbirleriyle mübadele ediyorsa, bir başka deyişle birbirleriyle yaptıkları ticaret 1:4'lük bir emek harcamaları oranı üzerinden yürütülüyorsa, eşitsiz bir mübadelenin söz konusu olduğu açıktır. Açık olmayan nokta, başlangıçtaki 4000A = 4000B eşitliğinden bu eşitsizliğe nasıl varılmış olduğudur. Diyelim ki, sapma, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinden doğmaktadır. Mandel, uluslararası üretim fiyatlarının varlığını belirtik olarak reddettiğine göre, ulusal düzeyde değerlerden üretim fiyatlarına geçilmesiyle 4000: 4000 = 1:1/ ≠ 1:4 eşitsizliğinin ortaya çıkıp çıkmayacağına bakalım. Mandel, biraz ilerde, A ülkesi için şöyle der: "(Verilen örneğin herhangi bir karışıklığa yol açmaması için, yıllık ürünün, ihracatın ve yarı-sömürgelere ihraç edilen malların özdeş bir değer yapısı olduğunu varsayalım).[69] Öyleyse, Mandel'in "eşitsiz mübadelesi"ni, tek başına, B ülkesinde 4000'lik değer büyüklüğünün 16000'lik bir üretim fiyatları toplamına dönüşmesi sağlamış olmalıdır. Bu ulusal değer aktarımının boyutlarının "inanılmazlığı" bir yana, Mandel'in modelindeki temel açmazı gidermekten uzak kalır: Eşit değer yapıları temeli üzerinde yürütülen bir dışticaret, eşitsiz emek miktarları mübadelesine yol açıyorsa, kesimler içinde ve/ya da arasında emek-değer aktarımları oluyor demektir. Mandel'in her iki ülkedeki ulusal değerleri dünya piyasa değerleriyle özdeşlemesi, kesim-içi emek-değer aktarımının dışlandığı anlamına gelir. Geriye

66 İkinci ve üçüncü noktalarda doğabilecek zihin karışıklığının bir örneği için, bak, Baertschi ve Jacobsen, say. 78-79.

67 Mandel, "Yeni Sömürgecilik," say. 69 ve *idem, Spaetkapitalusmus*, say. 331. Son cümle Türkçe çeviride atlanmıştır.

68 Mandel, "Yeni Sömürgecilik", say. 69.

69 Aynı yerde, say. 70.

kalan şık, kesimlerarası emek-değer aktarımıdır ki, bunun da ülkeler arası emek-değer aktarımını içermesi ulusal sınırları aşkınlamasıyla mümkündür. Bu durumda, ortalama kâr haddinin oluşumu, etkisini ulusal çapta değil, dünya çapında duyuran bir eğilim olacaktır.

Mandel'in, ulusal üretim fiyatları temeli üzerinde yükselen eşitsiz uluslararası mübadeleden neyi kastettiğini anlamak için, yapıtının sözel bölümlerine bakmamız gerekir.[70] Buralarda kendi içinde tutarlı –ama dar kapsamlı– bir eşitsiz mübadele teorisi bulmakta zorluk çekmeyiz. Teoriyi şöyle özetleyebiliriz:

1. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi, yalnızca tek tek ulusal devletler çapında yer alan bir süreçtir. Yalnız ulusal üretim fiyatları vardır, uluslararası üretim fiyatları yoktur; uluslararası kapitalizm hiçbir zaman bütünüyle türdeşleşmiş bir dünya ekonomisi ve tek bir dünya devleti ortaya çıkaramayacağı için hiçbir zaman olmayacaktır da.
2. Değer yasasının uluslararası düzlemdeki özgül işleyişi, emek üretkenliği ile yoğunluğunun (dolayısıyla meta değerlerinin), sermayenin organik bileşiminin, artıkdeğer hadlerinin vb. uluslar arasında farklı olmasına dayanır. Değer yasasının bu özgül ve tadilli işleyişinden ötürüdür ki, emek üretkenliği yüksek ulusların emeği daha yoğun emek olarak değerlenir, böylece gelişmiş ulusun bir işgünlük emeğinin ürünü azgelişmiş ulusun birden çok iş-günlük emeğinin ürünüyle mübadele edilir.
3. Bu eşitsiz emek mübadelesi, gelişmiş ülke sermayecilerinin olağandışı kâr elde etmelerini sağlar.
4. "Hiçbir ülke bir metaın üretiminde ya da ihracatında tekel sahibi değilse, toplam uluslararası efektif talebin karşılanması için gerekli meta değerlerinin uluslararası ortalaması, dünya piyasa fiyatını belirler."[71] Ulusal üretim fiyatları ile uluslararası ortalama arasındaki sapmalar, 3. maddede sözü edilen aşırı ve eksik kârların kaynağında yatar.
5. Kapitalist dünya pazarıyla bütünleşmiş ülkelerin meta değerleri ve emek üretkenlikleri arasındaki bu farklılıklar, geri kalmış ülkeleri kendileri için elverişsiz bir uzmanlaşmaya zorlar. Üretkenlik farkına aldırmadan yüksek değerli sınai mallar üretmeye kalkışırlarsa, "ulusal" değerler ile dünya pazarında geçerli değerler arasındaki farkın büyüklüğünden ötürü, bunları iç piyasada zararına satmak zorunda kalırlar.[72]

Görüldüğü gibi, Mandel, uluslararası eşitsiz mübadeleyi, üretkenlik farklarından ileri gelip gerçekleşme sürecinde yer alan değer aktarımlarıy-

70 Mandel. *Spaetkapitalismus*, say. 66-69.

71 Aynı yerde, say. 68. Mandel her ne kadar "değerler"den söz ediyorsa da, bunu üretim fiyatları olarak anlamak gerekir.

72 Aynı yerde, say. 69.

la sınırlandırmaktadır. Yukarda Mandel'in modelini kendi içinde tutarlı, fakat dar kapsamlı olarak nitelendirişimizin nedeni buydu. Dünya pazarındaki akışkanlığın sırf meta-sermaye hareketlerinden ibaret olduğu bir çerçeveye uygun düşen böyle bir model, bizim yukarda say. 169-176'de kurduğumuzla özdeştir Ne var ki, Mandel'in, böyle bir çerçevede bile, meta sermaye akımlarının kâr hadleri farkını kapatmaya, hatta duruma göre tersine çevirmeye yönelen bir süreci harekete geçirdiğini görmesi gerekirdi. Marx dünya pazarının üretken sermaye hareketlerinin tümelleşmesinden çok önceki bir evresi için şöyle demekteydi:

> Şimdi, belli dallarda yatırılmış sermayelerin böylece sağladıkları ve anavatana yolladıkları bu daha yüksek olan kâr oranlarının, yolu tekeller kapatmadıkça, genel kâr oranının eşitlenmesi sürecine niçin katılmayacakları ve dolayısıyla bu oranı *pro tanto* yükseltmeyecekleri, bilinemez. Bu, sermayelerin yatırılmış bulunduğu dalların serbest rekabet yasaları altında faaliyet göstermeleri halinde ise, özellikle, bilinemez... Aradaki fark, ikisi arasındaki fazlalık, genel olarak emekle sermaye arasındaki mübadelede olduğu gibi, belli bir sınıf tarafından cebe indirilmekle beraber, daha iyi durumdaki ülke mübadele yoluyla verdiği daha az emek karşılığında daha fazla emek elde eder... Bir eşitlenme meydana gelir, ama bu Ricardo'nun tasavvur ettiği gibi, eski düzeyde bir eşitlenme değildir.[73]

Kitabında üretken sermaye hareketlerinin çağımızda ulaşmış olduğu dev boyutları yeterince vurgulayan Mandel'i, buna karşın, uluslararası üretim fiyatlarını reddetme yanlışına sürükleyen nedir? Mandel'in yanlışının temelinde, Marx'ın değer aktarımları teorisinde bireysel üretim fiyatları ile piyasa üretim fiyatı arasında yapılan ayırımı ihmal edişi yatar. Yazar, üretim fiyatı biçiminin ortalama bir kâr haddinin oluşumunu gerektirdiği olgusundan üretkenlik düzeyi ne olursa olsun, her bir tekil sermayenin özdeş bir kâr haddi elde ettiği sonucunu çıkarmaktadır. Oysa, defalarca göstermiş olduğumuz qibi, ortalama kâr haddinin her bir tekil sermaye için genelgeçer kâr haddi olması, ancak kesimler içi üretkenlik farklılıklarının ortadan kalkmasıyla mümkündür. Üretken sermaye hareketlerinin dünya çapında yaygınlaşması; sermaye bileşimi farklarından kaynaklanan kesimlerarası kâr haddi farklılıklarının eşitlenmesi ve bu eşitlenmenin ulusal devlet sınırlarını aşarak gerçekleşmesi yönünde bir eğilimi harekete geçirir. Dünya çapında etkisini duyuran bu süreç, kesimlerarası değer aktarımlarının da ulusal sınırları aşkınlamasına yol açar. Mandel'in eşitsiz mübadele teorisinde bu sonuncu tür değer aktarımlarına yer yoktur.

73 Marx, *Kapital*, c. III-1, say. 361-62.

Mandel'i kesimlerarası-uluslararası kâr haddi eşitlenmesini yok saymaya iten gözlem, tekil sermayelerin uluslararası piyasada elde ettiği kâr hadlerinin uluslar içinde yakınsadığı, uluslar arasında ise ıraksadığı gözlemidir. Oysa çalışmamız boyunca geliştirdiğimiz tahlil doğruysa, Mandel'in gözlemi, yani kâr hadlerinin ülkeden ülkeye farklılaşması; kâr hadlerinin kesimler arasında eşitlenmesi, bu eşitlenmenin de ülkeler arası düzeyde gerçekleşiyor olmasıyla hiçbir şekilde çelişmez.[74]

Azgelişmiş ve gelişmiş ülke sermayecilerinin birlikte yer aldığı herhangi bir dünya pazarı sanayiini ele alalım. İki ülke kümesi sadece emek üretkenliği düzeyleri bakımından farklılaşıyorsa, azgelişmiş sermayeler sistemli olarak daha düşük, gelişmiş sermayeler de gene sistemli olarak daha yüksek kârlar elde eder. Ücret farklarını tahlile dahil edelim: Ücret haddi farkları, gelişmiş ülkelerin üretkenlik üstünlüğünü telafi etmeye yetmiyorsa, azgelişmiş ülke sermayeleri ile gelişmişler arasındaki kâr hadleri hiyerarşisi bozulmaz; ama aradaki açık daralır. Azgelişmiş ülkelerdeki ücret düzeyi üretkenlik farklarını telafi edecek ölçüde düşükse, bu kez, aynı sanayi dalı içinde görece yüksek kâr hadleri elde eden sermayelerin sistemli olarak azgelişmiş ülke(ler)de, görece düşük kârlar elde edenlerin ise yüksek ücretli gelişmiş ülke(ler)de toplanmış olduğu görülecektir.

Bizim tahlilimizin Mandel'inkiyle uyuşan bir yönü üzerinde durarak bölümü bitirelim. Bu, emek-zaman aktarımı ile değer aktarımı arasındaki bağla ilgilidir. Mandel'in bu konudaki görüşünü paylaşıyoruz:

> Eğer hiçbir eşitsiz değişim olmasaydı A ülkesi yarı-somürgeden ithal edilen meta paketine 300 milyon değil ama 1200 milyon iş saati ödemek zorunda kalırdı. Bu ithalin yalnızca bir kısmını gerçekleştirebilirdi. En azından tüketim ve birikim kaynaklarında önemli bir azalma olurdu. Ekonomik büyüme yavaşlardı. *Bu anlamda* 'değerin uluslararası transferi' formülü mutlaka somut bir önem kazanır.[75]

74 Shaikh, *Science and Society*, c. XLIV, No. 1 (Spring 1980), say. 55.

75 Mandel, "Yeni Sömürgecilik", say. 71.

Sonuç

Bu çalışmada emek-değer teorisi(leri) ile bir bilgi nesnesi olarak dışticaret arasındaki ilişkiyi irdeledik. Bu amaçla, iktisadi düşünce tarihi içinde, söz konusu ilişkinin sıkılaştığı üç uğrak üzerinde yoğunlaştık:

1. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teoremi; 2. Marx'ın uluslararası değerler teorisi ve 3. çağdaş "eşitsiz mübadele" kuramcıları.

Ricardo'nun dışticaret teorisi, başlıca iki bakımdan kendisinin genel kapitalizm teorisine "dışsal"dır. Birincisi, kapitalist ekonominin gelişme perspektifleri konusunda karamsar bir bakış açısı olan Ricardo, sıra dışticarete gelince, olağanüstü iyimser bir söylem geliştirmektedir. Ona bu iyimserliği telkin eden, karşılaştırmalı üstünlük ilkesidir: Serbest ticaret kurallarının hüküm sürdüğü bir dünya pazarı çevresinde bir araya gelen uluslar, aralarındaki üretkenlik farkları ne olursa olsun, uluslar topluluğunun bir bütün olarak refahının artmasına elveren bir dışticaret kalıbı, bununla uyumlu bir uzmanlaşma yapısı geliştirebilmektedirler. Öte yandan, Ricardo'nun soyut kapitalizm teorisinde merkezi bir rol oynayan sınıflar ve sınıf çelişkileri, uluslararası mübadele ilişkilerinin incelenmesinde yerlerini temel tahlil birimi olarak kaynaşık birer kütle olan uluslara bırakmaktadır.

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük ilkesini *olması gereken*i öneren normatif bir reçete olmaktan çıkarıp *olan*ı betimlediğini ileri süren pozitif bir önerme yapan nedir? Birinci bölümdeki incelememiz, karşılaştırmalı üstünlüğü fiiliyata geçiren mekanizmanın, à *la* Hume altın otomatizmi olduğunu gösteriyor. Bu miktar-teorik mekanizmadır ki tekil sermayelerin ellerinde bulundurdukları karşılaştırmalı üretkenlik üstünlüklerini mutlak fiyat üstünlüklerine dönüştürmekte, ülkeler arasında çift yönlü ve her biri için kazançlı bir alışverişi mümkün kılmaktadır.

Bu noktada, karşılaştırmalı üstünlük ilkesinin Ricardo'nun emek-değer teorisine "dışsallığı" üzerinde odaklaşıyoruz. Uluslararası mübadelelere konu olan metaların, bir kural olarak, eşitsiz emek miktarları içerdiğini gözlemlemesi, Ricardo'yu dışticarette emek-değer teorisinden vazgeçmeye itmiştir. Biz, dışticaret teorisinin emek-değer teorisine "dışsallığını" farklı bir yerde, altın otomatizminin ve bunun altında yatan paranın miktar te-

orisinin emek-değer teorisiyle bağdaşmazlığında buluyoruz. Mübadele değerlerini dolaysızca emek miktarlarından türetmeye kalkması, Ricardo'nun, eşdeğerli mübadele ilkesinin, eşitsiz emek miktarları mübadelesiyle çelişmeyebileceğini görmesini engellemiştir.

Aralarında üretkenlik farkları bulunan ulusal sermayeler arasında dünya pazarında kurulan ilişkilerin Marx'ın değer teorisi çerçevesinde kavramlaştırılması, ikinci bölümde ele aldığımız konu oldu. Marx, klasik iktisatçıların değer teorisini eleştirirken, bunların meta değerlerini emek harcamalarına indirgemekle yetindiklerini, emeğin hangi toplumsal koşullarda ve nasıl, ne gibi dolayımlardan geçerek değer biçimine büründüğünü hiçbir zaman araştırmadıklarını söyler. Bu bölümde, ilk önce, bireysel emek harcamaları ile toplumsal emek oluşumu arasında yer alan –Marx'ın deyimiyle– dolayım halkalarını türettik. Bireysel değer ve bireysel üretim fiyatı, toplumsal değer ve piyasa üretim fiyatı gibi Marx'ın değer teorisinin ihmal edilmiş kimi kategorilerini, Marx'ın eserlerinin çeşitli yerlerine serpiştirilmiş dağınık –ve yer yer çelişik– önermelerinden hareketle yeniden inşa etmemiz; değer büyüklüklerinin belirlenmesinde talebin rolü, değer yasasının ikili işlevi, buna uygun olarak "toplumsal olarak gerekli emek" kavramının ikili anlamı, sermayelerarası rekabet sürecinin –kesimler arasında ve kesimler içerisinde olmak üzere– iki veçhesi gibi temel taşlarıyla cihazlanarak uluslararası mübadeleler sorununa eğilmemize yardımcı oldu. Ulaştığımız önermeleri şöyle özetleyebiliriz: Meta toplumunda değer aktarımları sadece ortalama kâr haddinin –ve bunu cisimlendiren üretim fiyatlarının– oluşumu sırasında farklı organik bileşimli kesimler arasında yer almaz. Aynı üretim kesimi içinde, sözgelimi gelişmiş ülke sermayeleri ile azgelişmiş ülke sermayeleri arasında olduğu gibi, bir üretkenlik hiyerarşisi söz konusu olduğu zaman, bireysel kâr hadleri farklılaşır. Farklı üretkenlik düzeylerini yansıtan bireysel (ulusal) üretim fiyatlarının dünya fiyatına dönüşmesi, ulusal üretim alanları ile uluslararası mübadele alanının eklemlenmesini işin içine katar. Üretkenlik düzeyleri düşük sermayelerin üretkenlik düzeyleri yüksek sermayelere artıkdeğer aktardıkları bu süreç, aynı zamanda, ulusal kâr hadleri arasındaki farklılığın giderilmesi doğrultusunda ağır aksak bir eğilimi harekete geçirir.

Marx'ın değer teorisinde, bütün öteki farkların yanı sıra, Ricardo'nun derneşik büyüklüklerinin ayrıştırılmış, bileşenlerine ayrılmış olması, karşılaştırmalı üstünlükler teoreminde bulunmayan birtakım içgörüler sağlar. Marx'ın kârı artıkdeğerden, değişmez sermayeyi değişir sermayeden kesenkes ayırt etmiş olması; sermayenin organik bileşiminin, ücretlerin, kâr ve

artıkdeğer hadlerinin, değişmez sermaye öğelerinde sağlanan emek-zaman tasarrufunun değişik uluslardan sermayeler arasındaki rekabet mücadelesindeki etkilerini incelememizi mümkün kılar. Bütün bu bağıntıları, sayısal örnekler yardımıyla, sergiliyoruz.

İkinci bölümde vardığımız genel sonuç şu oldu: Uluslararası değer teorisi, emek-değer teorisiyle tutarlı bir biçimde bütünleştirilebilir. Dışticaret, yalnız meta dolaşımı değil, aynı zamanda yeniden bölüşümdür: ulusal emek harcamalarının farklı üretkenlik düzeylerinde yer alan ulusal sermayeler arasında yeniden bölüşümü. Dışticaret ilişkileri, gelişme eşitsizliklerini giderici hiçbir mekanizmayı barındırmaz.

Üçüncü bölümde, üretken sermaye hareketlerinin dünya çapında akışkanlık kazanmasıyla ortaya çıkan bir teorik sorunu irdeledik: uluslararası bir ortalama kâr haddinin ve uluslararası üretim fiyatlarının oluşumu. Bu sorunu çözmek üzere önerilmiş üç belli başlı "eşitsiz mübadele" modelini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Emmanuel'in modeli, yalnız özgül mallar ticaretini ele almakta, bu yüzden ülkeler arası üretkenlik farklarını bütünüyle göz ardı etmektedir: Bu yönüyle, uluslararası ticaretin çok küçük bir bölümüne uygulanabilecek dar kapsamlı bir modeldir. Amin'in Emmanuel modelinde önerdiği tadil, değer yasasının işleyişine taban tabana zıt düşmekte, bu yüzden amaçladığı genelleştirmeyi başaramamaktadır: Amin, özgül olmayan mallar ticaretinin içerdiği kesim-içi rekabet mücadelesinin, farklı üretkenlik düzeylerine tekabül eden bir kâr hadleri hiyerarşisi doğurduğunu görememekte, kâr hadlerinin kesimler arasında eşitlenmesinin üretkenlik farklarından doğan değer aktarımlarını da dışladığını sanmaktadır.

Aynı bölümde, kapsamlı ve değer teorisiyle tutarlı bir eşitsiz mübadele modeli kuruyoruz. Kurduğumuz almaşık model;

1. özgül mallar ticaretini,
2. özgül olmayan mallar ticaretini,
3. organik bileşim farklılığından kaynaklanan kâr hadleri farklarının dünya çapında eşitlenmesini, bu eşitlenme eğiliminin ulusal sınırları aşkınlamasını,
4. üretkenlik farklılıklarından kaynaklanan kesim-içi ayrımsal kâr hadleri olgusunu,
5. çok sayıda bireysel sermaye arasından, ülke, bölge vb. ölçütlere göre seçilecek herhangi bir kesit içinde (neredeyse) eşit bir kârlılık düzeyinin geçerli olmasını kapsamaktadır. Bu anlamda geniş kapsamlıdır; dünya ekonomisinin yapısına ilişkin her türlü teorik tasarımla bağdaştırılabilir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Amin, Samir, *Accumulation on a World Scale*, çev. Brian Pearce, New York, Monthly Review; Press, 1974.

—, *Imperialism and Unequal Development*, çev. Alfred Ehrenfeld ve Joan Pinkham, New York, Monthly Review Press, 1977.

Baertschi, Wolfgang ve Jacobsen, Hanns-Dieter, *Kritische Einführung in die Aussenhandelstheorie*, Hamburg, Rowohlt, 1976.

Blaug, Mark, *Economic Theory in Retrospect*, 3. B., Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

Boffito, Carlo, *Teoria della moneta: Ricardo, Wicksell, Marx*, Torino, Einaudi, 1973.

Brewer, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980.

de Brunhoff, Suzanne, *Marx on Money*, çev. Maurice J. Goldbloom, New York, Urizen Books, 1976.

Busch, Klaus, *Die multinationalen Konzerne: Zur Analyse der weltmarktbewegung des Kapitals*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1974.

Busch, Klaus, *Schöller, Wolfgang ve Seelow, Frank, Weltmarkt und Weltwaehrungskrise*, Bremen, 1971.

Chesneaux, Jean et al., *Asya Tipi Üretim Tarzı*, çev. İrvem Keskinoğlu, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Tipi üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler*, İstanbul, Elif Yayınları,1966.

Dobb, Maurice et al., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Çetin Yetkin, Ankara, Aydınlık Yayınları, 1970.

Emmanuel, Arghiri, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, London, New Left Books, 1972.

Fine, Ben ve Harris, Laurence, *Rereading Capital*, London, Macmillan, 1979.

Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, rev. and enl. ed., New York, Monthly Review Press, 1969.

Fröbel, Folker, Heinrichs, Jürgen ve Kreye, Otto, *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları, 1982.

Godelier, Maurice, *Asya-Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul, Özgün Yayınları, 1974.

Goralczyk, Dietmar, *Weltmarkt, Weltwaehrungssystem und westeuropaeische Integration: Studien zur Integration und Desintegration kapitalistischer Weltwirtschaft*, Giessen, Focus-Verlag, 1975.

Grossmann, Henryk, *II crollo del capitalismo: La legge dell'accumulazione e del crollo del sistema capitalista*, çev. Luigi Geninazzi, Milano, Jaca Book, 1977.

Haberler, Gottfried, *Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış*, çev. Necati Mumcu, İstanbul, İktisadi Gelişme Enstitüsü, 1970.

Hicks, John, Capital and Growth, Oxford University Bress, 1965.

Itoh, Makoto, *Value and Crisis*, London, Pluto Press, 1980.

Keyder, Çağlar, *Emperyalizm: Azgelişmişlik ve Türkiye,* 2. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 1979.

Linder, Marc, *Der Anti-Samuel son: Kritik eines repraesontativen Lehrbuchs der bürgerlichen Ökonomie,* çev. Ulrike Besuch ve Marc Linder, c. III, Gaiganz, Politladen Erlangen, 1974.

—, *Der Anti-Samuelson: Kritik eines repraesentativen Lehrbuchs der bürgerlichen Ökonomie,* çev. Ulrike Besuch ve Marc Linder, c. IV., Gaiganz, Politladen Erlangen, 1974.

List, Friedrich, *Das natürliche System der Politischen Ökonomie,* Berlin, 1959.

Mandel, Ernest, *Der Spaetkapitalismuss Versuch einer marxistischen Erklaerung,* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1972.

—, *An Introduction to Marxist Economic Theory,* 2. B., New York, Pathfinder Press, 1973.

Marx, Karl, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie: Rohentwurf,* 2. B., Berlin, Dietz Verlag, 1953.

—, *Theories of Surplus Value,* çev. Renate Simpson, anab. II, London, Lawrence and Wishart, 1969.

—, *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı,* çev. Orhan Suda, İstanbul, Öncü Kitabevi, 1970.

—, *Theories of Surplus Value,* çev. Jack Cohen; der S. W. Ryazanskaya ve Richard Dixon,

—, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* çev. Mehmet Selik, c.I/1, 2. B., Ankara, Odak Yayınları, 1974.

—, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* çev. Mehmet Selik, c. I-2, Ankara, Odak Yayınları, 1974.

—, *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* çev. Mehmet Selik, c III-1, k. y., Odak Yayınları, 1975.

—, *Kapital,* çev. Alaattin Bilgi, c III, Ankara, Sol Yayınları, 1978.

—, *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma,* çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979-1980.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Briefe Uber "Das Kapital",* Berlin, Dietz Verlag, 1954.

Mill, John Stuart, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy,* 3. B., London, Longmans, Green, and Co., 1877.

—, *Principles of Political Economy,* der. W. J. Ashley, London, Longmans, 1940.

Napoleoni, Claudio, *Lezioni sul Capitolo sesto inedito di Marx,* Torino, Boringhieri, 1972.

Neusüss, Christel, *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals,* 2. B., Erlangen, Politladen, 1975.

Ricardo, David, *The Principles of Political Economy and Taxation,* London, Everyman's Library, 1974.

Robinson, Joan, *Reflections on the Theory of International Trade,* Manchester, Manchester University Press, 1974.

Rosdolsky, Roman, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital": Der Rohentvurf des Kapital 1857-1858,* c. I, 2. B., Frankfurt am Main, Europaeische Verlagsanstalt, 1968.

Rowthorn, Bob, *Capitalism, Conflict and Inflation,* London, Lawrence and Wishart, 1980.

Rubin, Isaak Illich, *Essays on Marx's Theory of Value,* çev. Milos Samardzija ve Fredy Perlman, 3. B., Montrèal, Black Rose Books, 1975.

Salvatore, Dominick, *Schaum's Outline of Theory and Problems of International Economics,* New York, McGraw-Hill, 1975.

Samuelson, Paul A., *İktisat,* çev. Demir Demirgil, gözden geçirilmiş ilaveli yeni baskı, İstanbul, Menteş Kitabevi, 1970.

—, Economics, 11. B., Tokyo, McGraw-Hill Kogakusha, 1980.

Schoeller, Wolfgang, *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals,* Frankfurt am Main, Europaeische Verlagsanstalt, 1976.

Sieber, Hans, *Die realen Austauschverhaeltnissc zwischen Entwicklungslaendern und Industriestaaten,* Zürich, 1979.

Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği,* çev. Haldun Derin, c. II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948.

Sraffa, Piero, *Malların Mallarla Üretimi,* çev. Ümit Şenesen, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, 1981.

Steedman, *Ian, Saggi sulla teoria del commercio internazionale,* Venezia, Marsilio Editori, 1977.

Suvla, Refii Şükrü, *Para ve Kredi,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1963.

Vygodski, Vitali Solomonovieh, *Marx'ın Düşüncesinin Gelişimi,* çev. Atilla Aksoy, İstanbul, Bilim Yayınları, 1976.

MAKALELER

Akat, Asaf, Savaş, "Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim,* No. 1 (Bahar 1977), say. 34-48.

Bàculo, Liliana, "Moneta, valore, prezzo: una rassegna di alcune interpretazioni", *Studi economici,* No.2 (1974) say. 87-107.

Bettelheim, Charles, "Appendix I: Theoretical Comments", *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade,* Arghiri Emmanuel, London, New Left Books, 1972, say. 271-322.

—, "Appendix III: Preface to the French Edition", *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade,* Arghiri Emmanuel, London, New Left Books, 1972, say. 343-56.

von Bortkiewicz, Ladislaus, "Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des 'Kapital'", *Wertrechnunq und Preisrechnunq im Marxchen System, idem,* der. Horst Meixner ve Manfred Turban, Giessen/Lollar, Verlag Andreas Achenbach, 1976.

Bruhn, Hermann, Wölfing, Dirk ve Koch, Bernd, "Das Geld im Imperialismus", *Probleme des Klassenkampfs,* No. 11/12 (1974), say. 149-213.

Burbidge, John B., "The International Dimension", *A Guide to Post-Keynesian Economics,* der. Alfred S. Eichner, London, Macmillan, 1979, say. 139-50.

Burchardt, Michael, "Die Currency-Banking-Kontroverse: Real und theorigeschichlicher Hintergrund des V. Abschnitts im 3. Band des 'Kapital'", *Mehrwert,* No. 12 (Maerz 1977), say. 167-202.

Busch, Klaus, "Ungleicher Tausch: Zur Diskussion Uber internationale Durchschnittsprofitrate, Ungleichen Tausch und Komparative Kostentheorie anhand der Thesen von Arghiri Emmanuel", *Probleme des Klassenkampfs,* No. 8/9 (1976), say. 47-88.

Chatelain, Eugene, "Wohin führt die These vom ungleichen Tausch", *Kritik der politischen Ökonomie,* No. 2 (Maerz 1974) say. 101-20.

Davidson, Paul, "Post Keynesian Economics: Solving the Crisis in Economic Theory", *The Public Interest,* special ed. (1980), say. 151-73.

Elson, Diane, "The Value Theory of Labour", *Value; The Representation of Labour in Capitalism,* der. *idem,* London, CSE Books/Humanities Press, 1979, say. 115-80.

Emmanuel, Arghiri, "Risposta a Eugenio Somaini", *Salari, sottosviluppo, imperialismo: Un dibattito sullo scambio ineguale,* Eugenio Somaini et al., Torino, Einaudi, 1973, say. 93-161.

Goralczyk, Dietmar, "Die Marxsche Theorie der Weltmarktbewegung des Kapitals und die Rekonstruktion des Weltmarkts nach 1945", *Europaeische wirtschaftsgemeinschaft (EWG): Zur politischen Ökonomie der westeuropaeischen Integration,* der. Frank Deppe, Hamburg, Rowohlt, 1975, say. 14-52.

Harris, Laurence, "On Interest, Credit and Capital", *Economy and Society,* c. V, No. 2 (May 1976) say. 145-77.

Himmelweit, Susan ve Mohun, Simon, "Real Abstractions and Anomalous Assumptions", *The Value Controversy,* Ian Steedman et al., London, Verso Editions and New Left Books, 1981.

de Janvry, Alain ve Kramer, Frank, "The Limits of Unequal Exchange", *The Review of Radical Political Economics,* c. XI, No. 4 (winter 1979), say. 3-15.

Johnson, Harry G., "International Trade: Theory", *International Encyclopedia of the Social Sciences,* der. David L. Sills, c. VIII, New York, Macmillan, 1968.

Koch, Bernd, "Weltgeld und Wertgesetz: Zur Ersetzbarkeit der Geldware durch Zeichengeld", *Mehrwert,* No. 7 (Juni 1974), passim.

Kohlmey, Gunther, "Der sozialistische Anteil am Welthandel: Zum Problem der Rolle und Entwicklung des Aussenhandels in der kapitalistischen und in der sozialistischen roduktions-veise", *Problemeder Politischen Ökonomie,* c. IV, (1961) say. 57-123.

—, "Karl Marx Theorie von den internationalen Werten mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten", *Problemeder politischen Ökonomie,* Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Jahrbuch des Instituts für wirtschaftswissenschaften, c. V, Berlin, 1962, say.18-122.

Kregel, J. A., "Ricardo, Trade, and Factor Mobility", *Economia Internazionale,* c. XXX, No. 2-3 (Maggio-Agosto 1971) say. 215-25.

Mandel, Ernest, "Yeni Sömürgecilik ve Eşitsiz Değişim", *Bülten,* Boğaziçi Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Kulübü", k. y., Kardeşler Basımevi, 1980/81, say. 58-94.

Marx Karl, "Serbest Ticaret Sorunu Üzerine," Felsefenin *Sefaleti, idem,* çev. Ahmet Kardam, Ankara, Sol Yayınları, 1975.

Marx, Karl, "Appendix: Results of the Immediate Process of Production", çev. Rodney Livingstone, *Capital, idem,* c. I, Harmondswortri, Penguin Books in association with New Left Review, 1976, say. 941-1084.

Napoleoni, Claudio, "Introduzione", *Teoria della moneta: Ricardo, Wicksell, Marx,* Carlo Boffito, Torino, Einaudi, 1973, say. IX-XVII.

Neugebauer, Steffen, "Kapitalismustheorie und Imperialismus Politische und methodische Fragen an die westdeutsche Weltmarktdiskussion", *Gesellschaft: Beitraege zur Marxsehen Theorie:,* No. 8/9 (1976), say. 197-246.

Neusüss, Chistel, Blanke, Bernhard ve Altvater, Elmar, "Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwaehrungskrise", *Probleme des Klassenkampfs,* No. 1 (3. B., April 1975), say. 5-116.

Pilling, Geoffrey, "Eşitsiz Mübadele ve Emperyalizm", *Azgelişmişlik ve Emperyalizm,* der. Atilla Aksoy, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1975, say. 169-99.

Rider, Christine, "Trade Theory Irrelevance", *Journal of Post Keynesian Economics,* c. IV, No. 4 (Summer 1982), say. 594-601.

Rubin, I. I., "Abstrakte Arbeit und wert im Marxschen System," *Dialektik der Kategorien: Debatte in der UdSSR (1927, 1929), idem,* S. A. Bessonov et al., çev. Eva Mayer, Westberlin, Verlag für das Studuim der Arbeiterbewegung, 1975, say. 7-53.

Schwarts, Jesse George, "There Is Nothing Simple about a Commodity", *The Subtle Anatomy of Capitalism,* der. *İdem.,* Santa Monica, California, Goodyear Publishing Company, Inc., 1977, say. 474-500.

Shaikh, Anwar, "Foreign Trade and the Law of Value: Part I", *Science and Society,* (Fall 1979), say. 281-302.

—, "Foreign Trade and the Law of Value: Part II", *Science and Society,* c. XLIV, No. 1 (Spring 1980), say. 27-57.

—, "The Laws of International Exchange", *Growth, Profits and Property,* der. E. Ńell, Cambridge University Press, 1980, say. 204-35.

Somaini, Eugenio, "Sulle differenze tra i livelli salariali in diversi paesi: critica delle tesi di Arghiri Emmanuel", *Salari, sottosviluppo, imperialismo: Un dibattito sullo scambio ineguale, idem et. al.*, Torino, Einaudi, 1973, say. 3-50.

Stamm, Volker, "Die Debatte um den ungleichen Tausch", *Gesellschaft: Beitraege zur Marxschen Theorie,* No. 8/9(1976), say. 247-72.

Steedman, Ian, "Introductory Essay", *Fundamental Issues in Trade Theory,* der. *idem,* London, Macmillan,1979, say. 1-14.

Steedman, Ian ve Metcalfe, J. S., "On Foreign Trade", *Fundamental Issues in Trade Theory,* der. Ian Steedman, London, Macmillan, 1979, say. 99-109.

de Vroey, Michel, "On the Obsolescence of the Marxian Theory of Value: A Critical Review", *Capital and Class,* No. 17 (Summer 1982), say. 34-59.

YAYIMLANMAMIŞ ARAŞTIRMALAR

Echeverria, javier Iguiniz, "Elements towards a More General Theory of Unequal Exchange", (basılmamış doktora tezi, New School for Social Research, 1979).

Emmanuel, Arghiri, "Unequal Exchange Revisited", IDS Discussion Paper No.77, 1975.

—, "The Unequal Exchange (A Summary)," Sussex Üniversitesi Kalkınma İncelemeleri Enstitüsünde 8 Eylül 1975 tarihinde yapılan toplantı.

Savran, Sungur, "Emek Değer Kuramları Karşısında Sraffa İktisadı", (basılmamış doktora tezi, İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, 1977).

Shaikh, Anwar, "The Transformation from Marx to Sraffa: Prelude to a Critique of the Neo-Ricardians", (çoğaltma, New School for Social Research), 1980.

Wolff, Rick, "International Trade and Uneven Development: A Marxian Theory of Trade", Brighton, Kalkınma İncelemeleri Enstitüsünde Eylül 1975 tarihinde yapılan toplantı.

İsim Dizini

Akat, Asaf Savaş 105, 191
Altvater, Elmar 11, 151, 153
Amin, Samir 11, 17, 72, 99, 126, 155, 165, 166, 176, 177, 178, 188, 189

Bàculo, Liliana 93, 191
Baertschi, Wolfgang 45, 182, 189
Bawerk, Eugen Böhm von 64
Bettelheim, Charles 123, 158, 163, 164, 191
Blanke, Bernhard 111, 151, 153, 192
Blaug, Mark 28, 143, 189
Boffito, Carlo 51, 95, 189, 192
Bortkiewicz, Ladislaus von 30, 31, 141, 142, 191
Brewer, Anthony 104, 155, 189
Bruhn, Hermann 55, 143, 191
de Brunhoff, Suzanne 95, 189
Burbidge, John B. 154, 191
Burchardt, Michael
Busch, Klaus 73, 134, 151, 153, 166, 189, 191

Chatelain, Eugene 176, 191
Chesneaux, Jean 105, 189

Davidson, Paul 25, 191
de Vroey, Alain 25, 193
Dmitriev, Vladimir 68
Dobb, Maurice 104, 189
Divitçioğlu, Sencer 105, 189

Echeverria, javier İguiniz 5, 64, 178, 193
Elson, Diane 63, 191
Emmanuel, Arghiri 11, 17-19, 28-30, 35, 72, 106, 107, 123, 126, 134, 155-158, 160-169, 171, 175-178, 188, 189, 191, 193
Engels, Friedrich 15-18, 20, 22, 54, 98, 113, 190

Fine, Ben 112, 189
Frank, Andre Gunder 39, 107, 151, 178, 189, 192
Fröbel, Folker 135, 189

Galbraith, John Kenneth 25
Godelier, Maurice 105, 189
Goralczyk, Dietmar 107, 109, 113, 189, 192
Grossmann, Henryk 189

Haberler, Gottfried 36, 98, 189
Harris, Laurence 112, 133, 189, 192
Heckscher, Eli 27, 98
Hegel, Wilhelm Friedrich 114
Heinrichs, Jürgen 135, 189
Hicks, John 154, 189
Himmelweit, Susan 37, 63, 192
Hume, David 41, 90, 153, 186

Itoh, Makoto 72, 189

Jacobsen, Hanns-Dieter 45, 182, 189
Johnson, Harry G. 36, 192

Kalecki, Michał 26
Keyder, Çağlar 164, 190
Koch, Bernd 55, 95, 143, 191, 192
Kohlmey, Gunther 114, 115, 146, 192
Kramer, Frank 178, 192
Kregel, J. A. 35, 192
Kreye, Otto 135, 189

Linder, Marc 36, 37, 90, 95, 151, 190
List, Friedrich 45, 190

Mandel, Ernest 11, 17, 69, 73, 99, 137, 155, 178-185, 190, 192
Marx, Karl 14-17, 20-22, 26, 28-30, 37, 42, 43, 51-57, 59-65, 67-72, 74, 75, 77-83, 86, 87, 90-97, 99, 101, 102, 104-126, 132,-134, 136-146, 148, 149, 151, 152, 154, 158, 163, 165, 166, 175, 180, 184, 186, 187, 189, 190-193
Metcalfe, J. S. 39, 193
Mill, John Stuart 36, 48, 123, 149, 190
Mohun, Simon 37, 63, 192
Napoleoni, Claudio 51, 65, 190, 192
Neugebauer, Steffen 151, 192

Neusüss, Christel 111, 113, 133, 134, 151, 153, 190, 192

Ohlin, Bertil 27, 98, 158

Pilling, Geofrey 158, 192

Ricardo, David 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 71, 72, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 112, 123, 125, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 153, 158, 163, 169, 184, 186, 187, 189, 190, 192
Rider, Christine 154, 192
Robinson, Joan 153, 190
Rosdolsky, Roman 54, 73, 74, 190
Rowthorn, Bob 35, 190
Rubin, Isaak Illich 54, 61, 190, 192

Salvatore, Dominick 98, 190
Samuelson, Paul 27, 28, 36, 95, 153, 190
Savran, Sungur 11, 20, 31, 55, 142, 193
Say, Jean-Baptiste 26, 123, 124
Schwartz, Jesse George 37, 192
Schöller, Wolfgang 151, 153, 189
Schumpeter, Joseph Alois 26
Seelow, Frank 151, 153, 189
Shaikh, Anwar 17, 39, 42, 62, 63, 93, 94, 98, 99, 178, 185, 193
Sieber, Hans 166, 191
Smith, Adam 26, 38, 40, 138, 143, 191
Somaini, Eugenio 166, 167, 168, 169, 191, 193
Sraffa, Piero 20, 21, 26, 31, 39, 62, 63, 68, 141, 167, 168, 191, 193
Stamm, Volker 166, 168, 193
Steedman, Ian 37, 39, 191, 192, 193
Suvla, Refii Şükrü 41, 191

Veblen 26
de Vroey, Michel 25, 193
Vygodski, Vitali Solomonovich 54, 65, 191

Wolff, Rick 105, 106, 193
Wölfing, Dirk 143, 191

Kavram Dizini

ABD 99, 151, 152, 153
altın standardı 41, 99, 151
artık emek 50, 78, 140, 154, 164
artıkdeğer 48, 50, 57, 63, 65, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 100, 101, 108, 109, 116, 118, 124, 125, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 150, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 164, 170, 171, 173, 174, 178, 179, 183, 187, 188
-aktarımı 88, 134, 139, 146, 160, 164, 174
-haddi 57, 78, 80, 81, 82, 83, 101, 109, 125, 134, 139, 140, 141, 150, 164, 170, 174
-göreli 78, 108, 109, 164
-mutlak 78, 79, 80, 109, 179
arz ve talep 37, 74, 75
Avusturya 125
azgelişmiş ülke 29, 126, 146, 147, 185, 187
azgelişmişlik 29

birikim haddi 50
bölüşüm teorileri 26

cisimlenmiş emek 51, 71, 92, 146, 153
cisimlenmiş emek oranları 51

deflasyon 41, 42
değer 12, 18, 19, 20, 26-32, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 46-51, 53-58, 60-74, 76, 77, 81-91, 93, 95-97, 99-103, 108-111, 114-124, 127-130, 132, 134-146, 148-156, 158, 161, 163-188
-aktarım(lar)ı 30-32, 46, 48, 50, 51, 72, 85, 87, 134, 136, 137, 145, 149, 150, 182, 184, 187
-biçimi 51, 60
-dışsal ölçüsü 63
-şemaları 147, 148
-teorileri 20, 99
-değer-ürün 48, 49, 124, 153
-değer yasası 56-58, 65, 66, 76, 84, 91, 95, 116, 118, 123, 132, 136, 161, 178, 187
değerlenme 68, 109, 110, 111, 113, 140
değişir sermaye 63, 109, 112, 128, 136, 137, 139, 146, 169
değişmez sermaye 28, 31, 48, 63, 67, 69, 82, 83, 85, 128, 136, 139, 140-142, 146, 176, 187, 188
denge fiyatları 30, 160
devlet(ler) 44, 45, 53, 54, 55, 57, 58, 90, 106, 109, 115, 161, 179, 183, 184
diyalektik maddecilik 52
dışticaret bilançosu 41, 51, 145
doğal fiyatlar 37, 38, 46
dolaşım 30, 35, 41, 42, 43, 47, 50, 51, 58, 65, 72, 84, 91-95, 97, 108, 110, 118, 119, 125, 132, 135, 136, 141, 142, 143, 145, 151, 155, 164
-araçları 41, 42, 43, 93, 97
-araçları ihtiyacı 97
-araçları kütlesi 41, 93
-araçları kütlesini 93
- hızı 51, 92, 93
-süreci 95
-dolaylı emek 21, 27, 37, 38, 60, 62, 99
-dolaysız emek 21, 27, 37, 38, 60, 62, 99
-dolaylı emek girdileri 21, 38, 60
-dolaysız emek girdileri 21, 38, 60
dönüşüm sorunu 30
döviz kurları 96, 98, 99, 151, 152, 153, 154
döviz kurları rejimi 98, 151
dünya parası 114, 115, 153, 154
dünya pazarı 19, 50, 53, 54, 58, 81, 86, 107, 109, 111, 112, 114, 125, 134, 137, 146, 162, 177, 179-181, 185, 186

efektif talep 62, 66, 67, 74, 99
ekonomi politiğin eleştirisi 52
ekonomi politik 25, 35, 37, 43, 51-54, 57, 60, 64-66, 68, 90, 106
eksi değerler 32
ekstra artıkdeğer 48, 116, 118, 135
ekstra kâr 44, 46, 82, 88, 105, 115, 118, 119, 135, 149, 179
emeğin karmaşıklığı 63
emek girdileri 21

emek kütlesi 49, 50, 58, 176
emek üretkenliği 32, 34, 42, 57, 63, 78, 80, 81, 82, 102, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 153, 183, 185
emek yoğunluğu 32, 57, 78, 79, 81, 82, 116, 117, 169
emek-değer teorisi 27, 28, 29, 44, 47, 95, 97, 153, 186
emek-gücü 159, 179
emek-zaman 21, 34, 35, 39, 40, 41, 47, 48, 62, 64, 69, 71, 73, 80, 81, 89, 101, 116, 121, 122, 123, 125, 142, 145, 152, 153, 170, 176, 185, 188
Emmanuel paradoksu 166
emperyalizm 18, 29
enflasyon 26, 41, 42, 43
eşit olmayan gelişme 29
eşitsiz değişim 182, 185
eşitsiz emek miktarları 33, 142, 182, 186, 187
eşitsiz emek mübadelesi 183
eşitsiz mübadele 17, 18, 19, 20, 29, 46, 72, 126, 156, 158-164, 166, 168, 169, 171, 175-179, 181, 182, 183, 184, 186, 188
– modelleri 158, 160
evrensel çıkar 40

FAC 152, 153
faiz haddi 98, 134
feodal 56, 107, 110
fiyat 30, 31, 37-43, 48, 56, 62, 63, 67, 73-75, 83, 84, 90, 93, 96, 98, 99, 119, 133, 148, 149, 152, 156, 160-162, 164, 168, 176, 178, 186
Fransa 36, 113

genel olarak sermaye 65, 66, 113
genelleşmiş kapitalist üretim koşulları 47
genelleşmiş meta üretimi 90
gerçekleşme 89, 110, 121, 128, 129, 149, 150, 162, 173, 177, 178, 183
gerekli emek-zaman 62, 69, 73, 116, 121
gömüleme 91, 93, 94

göreli emek-zamanlara 39
göreli fiyatlar 37

Hindistan 107, 125, 162, 165
Hollanda 126

ikraz sermayesi 113
İngiltere 33-36, 39, 41-8, 56, 81, 95-100, 113, 126, 139, 142-144, 148-152, 163, 169, 170, 172, 173, 174, 175
işgününün uzunluğu 78, 80
İspanya 126

kapitalist üretim tarzı 56, 58, 112, 133
kâr haddi 30, 37, 38, 49, 50, 57, 71, 72, 81-87, 89, 102, 109, 112, 125, 134, 136-143, 148, 150, 155, 158, 159, 167, 168, 170, 171, 175, 178, 184, 185
–nin azalma eğilimi 102, 111, 112
–lerinin eşitlenmesi 139, 165
kâr transferi 30, 179, 182
karşılaştırmalı maliyetler 40, 90, 92, 98, 99, 157, 158
karşılaştırmalı üstünlük 27, 28, 29, 36, 40, 90, 97, 98, 99, 153, 186
karşılaştırmalı üstünlüklere 96
karşılıklı talep yasası 149
Kennedy Round görüşmeleri 27
kesim-içi kârlılık 32
kesimler-arası rekabet 32
korumacılık 106, 136, 155
kredi 109, 112
kredi sistemi 109
kullanım değeri 50, 59, 64, 66, 79, 81, 84, 85, 89, 91, 96, 102, 104, 114-16, 118, 121, 127, 137, 141, 152, 180

lüks mallar 143, 179

maliyet 34-37, 40-44, 71, 83-85, 89, 112, 126, 136, 137, 140, 148, 149, 157
Marx'ın yöntemi 53, 54, 55
merkantilizm 27
meta 30, 31, 33, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 49, 51, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 70, 71, 74, 79, 80, 82, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 114, 115, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 136, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 154, 155, 159, 160, 161, 163, 167, 168, 176, 180, 183, 184, 185, 187, 188
–akımları 40, 90
–kütlesi 31, 66, 74, 94
–değerler 49, 144
meta-sermaye 31, 67, 95, 102, 125, 132, 133, 134, 146, 155, 184

Methuen Antlaşması 36, 39
miktar teorisi 41, 42, 96, 98, 99
mutlak maliyet üstünlüğüne 43
mübadele 17-20, 29, 33, 34, 36, 38, 43, 46–53, 55, 58-64, 66, 67, 71, 72, 74, 82-88, 90, 92, 93, 96, 98-100, 105, 108, 110, 111, 118-126, 134, 135, 141-147, 149-153, 156-164, 166, 168-171, 173-184, 186-188
–değeri 53, 59, 60, 61, 62, 67, 74, 83, 84, 93, 110
–oranları 159, 160
–süreci 50, 59, 61, 62, 64, 88

neoklasik dışticaret teorisi 27
neoklasik sentez 26
neoklasikler 98

otomatik denge mekanizması 41, 42, 43, 44, 51, 145
otomatik denge teorisi 153
ödenmemiş emek 101, 124, 138
özel çıkarlar 40
özel emek 58, 60
özgül mallar 165, 188
özgül olmayan mallar 188

para 30, 31, 37, 41, 42, 43, 48, 51, 53, 55, 59, 60, 83, 90-99, 102, 114, 115, 117, 118, 121-123, 132, 144, 145, 151, 152, 154
para-sermaye 31, 83, 94, 97, 98, 102
paranın miktar teorisi 41, 42, 98
parasal teori 90
periferi 158
piyasa 21, 30, 35, 37, 44, 46, 55, 59, 62, 66, 67, 69-77, 84, 86-88, 103, 106, 113, 115, 118, 133, 146, 147, 151, 152, 161, 181-184, 187
–değeri 21, 70, 71, 73-77, 118, 146
–fiyatı 21, 67, 70, 73-75, 147
–üretim fiyatları 46, 88
Portekiz 8, 33-36, 39, 40-43, 47, 95-100, 142, 148-151, 169, 170, 172-174, 176

rant 71, 133
reel ücretler 47,50, 57, 105, 137, 154, 162, 170
rekabet 18, 19, 32, 40, 42, 44, 45, 55, 57, 62, 64, 65, 69, 71, 72, 76, 83, 89, 100, 103, 115-119, 124, 125, 127, 129-132, 134-136, 146, 151, 153-156, 161, 165, 166, 175, 184, 187, 188
rekabet gücü 132
Ricardo'nun emek-değer teorisi 36, 47, 90, 186
Rusya 126

salt teori 90
serbest ticaret 27, 36, 44, 45, 105, 106, 136
sermaye 20, 27-29, 31, 37, 45, 47, 54-57, 63-69, 71, 76, 82, 83, 85, 87, 94, 95, 97, 98, 100, 102, 103, 105-109, 111-113, 115, 116, 124-128, 130-137, 139-148, 150, 155, 156, 158-162, 165, 166, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 180, 181, 184, 188
–malları 27
–nin değer bileşimi 128, 170, 174, 175
–nin döngüsü 30
–nin organik bileşimi 83, 101, 102, 125, 139, 175, 176
–nin teknik bileşimi 175
sömürü 19, 29, 80, 85, 123, 164
soyut emek 51, 55, 60, 62, 114, 141
soyut servet 114
soyutlama düzeyi 29
Sraffacılar 25, 28, 32

talep 35, 37, 62, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 93, 94, 99, 143, 149, 157
talep elastikiyet 35, 157
tarihi maddecilik 52
ticaret hadleri 161
toplam toplumsal emek 141
toplumsal değer 32, 41, 49, 69, 73, 74, 77, 86, 87, 187
toplumsal emek 65, 114, 115, 141, 187
toplumsal kuruluş 56, 58
toplumsal olarak gerekli emek 62, 65, 66, 69, 73, 78, 80, 84, 92, 95, 116, 119, 120, 187
toplumsal olarak gerekli emek-zaman 62, 65, 66, 69, 73, 78, 80, 84, 95, 116, 120
toplumsal olarak gerekli soyut emek 51, 60
toplumsal yenidenüretim 40, 47, 49, 60, 61
tüketici tercihleri 28

ulus 41, 48, 51, 53, 104, 117, 142, 144, 151
ulusal devlet 55, 57, 106, 109, 184
ulusal devletler 55, 57, 106, 115, 183
ulusal ekonomi 116, 123

ulusal emek 116, 117, 121, 134, 147, 152, 188
ulusal sermayeciler 124, 165, 173
ulusal yenidenüretim 40, 44, 47, 124, 135
uluslararası değer aktarımları 134
uluslararası değer teorisi 29, 54, 160
uluslararası emek üretkenliği 136
uluslararası işbölümü 41, 103, 111
uluslararası ortalama kâr haddi 158, 159, 170, 171
uluslararası uzmanlaşma 28, 42, 44
uluslararası üretkenlik farkları 117
ücret 35, 38, 47, 50, 77, 79, 82, 85, 90, 91, 99, 100, 102, 112, 127, 129-133, 135-138, 141, 143, 147, 148, 150, 151, 154, 157, 158, 160-162, 164-173, 175, 176, 178, 185
–düzeyi 127, 131, 151, 162, 167, 185
–haddi 85, 141, 167, 168, 176
–malları 102, 138
ülkeler arası ücret farklılıkları 169
üretim
–faktörleri 133, 158
–fiyatları 30, 31, 37, 46, 62, 83, 84, 85, 87, 88, 93, 99, 100, 128, 132, 142, 148, 149, 150, 158, 161, 163, 165, 170, 171, 173, 175, 180, 182, 183, 184
–ilişkileri 52, 53
–koşulları 20, 42, 44, 46, 47, 48, 69, 77, 79, 115, 133, 151, 166
–süreci 30, 31, 59, 62, 68, 69, 83, 95
–tarzı 52, 56, 58, 112, 133
üretkenlik 21, 29, 32, 39, 40, 42, 45, 46, 48, 64, 66, 68-73, 76, 77, 81, 84-86, 88, 89, 96, 97, 100, 102, 103, 112, 115-119, 123-125, 127, 128, 130-132, 135, 137, 143, 146, 148-153, 155, 164, 165, 168, 169, 171-173, 175, 177, 178, 180, 183-188
üretkenlik düzeyi 48, 68, 71, 72, 76, 118, 184
ürün-değer 85, 124, 153

yeni merkantilizm 27
yeniden bölüşüm 50, 84, 146, 147, 164, 182
yenidenüretim 30, 31, 40, 44, 45, 47-50, 60, 61, 101-103, 107, 116, 121, 124, 125, 135
yenidenüretim maliyeti 50, 121
yoğun emek 80, 183
yöntem 53, 79, 104

"Nail Satlıgan bu çalışmayı doktora tezi olarak hazırlamış ve aynı zamanda asistan olarak görevli olduğu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde 1982 yılı içinde savunmuştu. Şimdi bu esaslı çalışma, bütünlüğü içinde iktisatla, özel olarak da ekonomi politiğin Marksist eleştirisiyle ilgilenenler için erişilebilir hale geliyor. Aynı zamanda, Türkiye topraklarından Marksist literatüre yapılmış dünya çapında bir katkı da böylece üniversite kütüphanelerinin raflarında tozlanmaktan kurtulup genç kuşakların üzerine yeni katkılar bina edebilecekleri bir ortak miras haline geliyor. Böylelikle Nail Satlıgan'ın anısına gösterilebilecek saygının en güzel biçimlerinden biri gerçekleşmiş oluyor: onu gelecek kuşaklarla buluşturmak."

Sungur Savran

THG
0912304
COY

18
AHİL

ISBN: 978-605-9046-23-7
9 786059 046237

Yordam Kitap